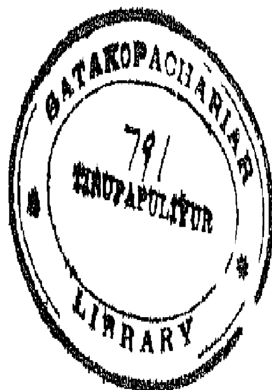

A
OLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
G THIBAUT, Ph D
Nos 131, 142 & 146

गवतदशमस्कन्धस्थरासपञ्चाध्यायीव्याख्

गूढार्थदीपिका ।

पण्डितवर—श्रीधनपतिसूरिकृता ।
रसव्याख्या च ।

चार्यश्रीवल्लभाधीश्वर–श्रीविट्ठलनाथदीक्षितशुद्धाद्वैत
सम्प्रदायविदुषा रत्नगोपालभट्टेन परिशोधिते ।

GÛDHARTHADÎPIKA,

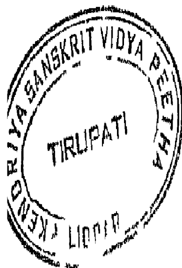
A Commentary on Râsa Panchâdhyâyî
the Tenth Chapter of Śrîmad Bhâgawata,
BY PANDIT DHANAPATI SÛRI,

And RASAVYÂKHYÂ

Edited By Ratna Gopâl Bhatta

BENARES
ed by the Proprietors Messrs Braj B Das &
AND SOLD BY H D GUPTA
etary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot

Printed at the Vidyâ Vilâs Press
By Harikrishna Dasa
BENARES
1908

KENDRIYA SANSKRIT VIDYA PEETHA
TIRUPATI

श्रीकृष्णाय नमः ।

भागवतदशमस्कन्धस्थरासपञ्चाध्यायीव्याख्या

गूढार्थदीपिका ।

श्रीधनपतिसूरिकृता ।

पाङ्गनागुणाऽऽकृष्टचेता वेत्ताऽखिलस्य यः ॥
स्य कृष्णस्य पादाब्जमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये ॥ १ ॥
मः श्रीबालगोपालतीर्थान् व्यासमुखान् मुनीन्
न्नहर्तॄन् गणेशादीन् पण्डितांश्च विमत्सरान् ॥ २
थ पञ्चभिरध्यायै रासक्रीडामहोत्सवः ॥
र्ण्यते मुनिना सम्यक् सद्गुणाकृष्टचेतसा ॥ ३ ॥
न्निशो कल वेणोः श्रुत्वा गत्वा व्रजस्त्रियः ॥
न वादादिक मापुः कान्तेनेति निगद्यते ॥ ४ ॥

द्रवरुणादिविजये किं चित्र, ब्रह्मादिजयसरूढदर्पः
गवता पराजित इति ख्यापनाय क्रमप्राप्तां भग
डा वर्णयितुमुपक्रमते ।

श्रीशुक उवाच ।

वानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः ॥
य रन्तु मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥ १

भगवानपीति ॥ कामकृतो हि ब्रह्मादिपराजय प्रसि
तदुक्तम्–अहल्यायां जारः सुरपतिरभूदात्मतनया प्रजानाथोऽ
दभजत गुरोरि दुरवन्नाम् ॥ इति प्रायः को वा न पदमपथेऽ
मया श्रमो मद्बाणानां क इव भुवने माथविधिष्यति ।
रूपादिकं विहाय तपश्चर्यायां रता, न ते कामं पराजित
तु तस्मात् पलाय्य ते गता । श्रीकृष्णस्तु शतकोटियूथगोप
रूपैर्यरता कामेन युद्ध्यमानोऽपि आत्मन्यवरुद्धसौर
विजितवानित्यनेन ग्रन्थेन ख्याप्यते । योगमायामुपाश्रित
आरामोऽप्यरीरमत्, साक्षान्मन्मथमन्मथः, आत्मन्यवरुद्धसौरत
दिषु स्थाने ध्याभिधानात् । रासलीलोत्सवश्च नववर्षवयस्त्वे
ऽऽश्विनपूर्णिमायाम् । यत्र सप्तवर्षे वयसि वर्तमाने भगवति
रिकाणां व्रतचर्या । ततः सप्तमवर्षान्तरकार्तिकस्यामावास्य
इन्द्रमखभङ्गः । तच्छुक्लप्रतिपदि गोवर्द्धनमखोत्सवः । द्वि
या भ्रातृभोजनोत्सवः । तृतीयाप्रभृति इन्द्रकृतोपद्रवमवलोक्य
पर्यन्तं गोवर्द्धनधारणम् । दशम्यां गोपानां विस्मयकथाबाहु
एकादश्यां गोविन्दाभिषेकः । द्वादश्यां वरुणलोकगमन
पौर्णमास्यां नन्दादीनां ब्रह्महृदनयनादि । ततश्च शरदः स
रिति । शुक उवाचेत्यनेन कोमलालापवच्छुकोक्तिरूपमिदं
त कामलचित्ततयेव श्रोतव्यं चित्ताकर्षकं च । तत्रापि रास
त्सववर्णनं सर्वस्यापि श्रीमद्भागवतस्य सारभूतमिति ध्वनि
परमहंसशिरोमणिना श्रीशुकेन परमप्रेम्णा वर्णितोऽय
क्रीडोत्सवोऽत परमहंसैरप्यादरेण श्रोतव्य इत्यपि सूचि
भगवानपि, ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ॥ ज्ञान
ग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥ इत्युक्तषड्विधैश्वर्यवानपि र तु म
शृङ्गाररसालम्बनाशिरोमणिभूतानां शतकोटियूथविलासिनीन

सौकुमार्यसौन्दर्याऽधराऽमृतसौरभ्याणि परमशोभनानि र
त्रादीन्द्रियैरनुभवितु स्वायानि तानि तदीयश्रोत्रादिभि
भावयितुमिच्छितवान् । एतात त काल गोप्य एव वर्द्धमान
चलचित्ततया र तु मनश्चक्रिरे । भगवाँस्तु वयोविशेष
माणो न चक्रे, सम्प्रति प्राप्तवयास्ता', मयेमा रस्यथ र
पूर्वप्रतिज्ञाता रात्रीश्च वीक्ष्य भगवानपि र तु मनश्चक
र्थः । पूर्णाऽपि ता रात्रीरुद्दीपनत्वेनानुभूय किमुत गो
येति तासा सौ दर्य्यप्रेमाद्यतिशयो व्यज्यते । यद्वा ता
द्धार्थकतत्पदप्रयोगान्नानागुणवतीरिति तासामुत्कर्षो बो
। ता इति बहुवचननिर्देशाद्, ब्रह्मरात्र उपावृत्त
माणत्वाच्चैकस्यामपि रात्र्या तादृशविलासानुकूलासङ्ख्य
ः स्वसङ्कल्पिता वीक्ष्येति बोधितम् । तथाच तादृशरम
कुलाः कोटिकोटिरात्री स्वसङ्कल्पिता वीक्ष्येसेव तत्त्व
था (पूर्णाया) राकारात्रेश्च द्रात् पूर्वममेवशाच्चन्द्रोदयस्य
णान तर वर्ण्यमानत्वाद् वीक्ष्येत्युक्तिरसगता स्यात् ।
वनशोभामप्युद्दीपिकामाह ॥ शरदिति ॥ शरदा
पा । यद्वा शरदेति टाबन्तत्वात् । शरदायामपि उत्फु
लका यासु । उ फुल्लाश्च ता मल्लिकाश्चेति वा । एतद्वाक
कुन्दस्रज कुलपतेरिह वाति ग धः, रेमे तत्तरलानन्दिकम
वायुनेति वक्ष्यमाणत्वाच्च वृन्दावनमाहात्म्यात् सर्वत्र
पुष्पविकासो बोधित' । र तु मनश्चक्रे इत्युक्त्या
मिद् रमण, न तु बाह्य नरविडम्बनमात्रमिति सूचितम् ।
ा, रेमे, र तुमारेभे इति वा ब्रूयात् । तत्रापि, चक्र इत्यात्मनेप
ात् तदपि न गोपिकानुराधेन तदर्थमेवापि तु स्वस्य सुखाथम
[चयतियथा, आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे॥

हैतुकीं भक्तिमित्थभुतगुणो हरिरित्यत्रात्मारामाणामपि मुर्न
ताकर्षणसामर्थ्यवद् गुणाकृष्टचेतसा भगवद्गुणेषु रमणमुक्त
ङ्गोपाङ्गनाना तादृशगुणाकृष्टचेतसो भगवतोऽपि तासु रमणमु
नन्नु स्वल्पकाले कथमनल्पकालसमावेश., कथञ्च स्वल्प
यूथगोपाङ्गनाक्रीडनसभव., कथञ्चैकस्याऽसख्यातगोपिका
रमणसम्भवः, कथञ्च अमनस्कभगवतस्तद्रमणासक्तमनस्त्व
दिशङ्काजाल, तन्निरासायाह ॥योगमायामुपाश्रित इति॥अघ
टनापटीयसीं, माया तु प्रकृतिं विद्यात्. मम मायादुरत्ययेः
ोक्ता योगमायाम् उपाश्रितः । स्वाश्रिता तां कर्तव्यलीले
णसाधनत्वेनाश्रितवान् । यद्वा योगः स्वेन गोपीनां सयो
र्थं माया कृपाम् उप आधिक्येनाश्रितः।यद्वा स्वस्मिन् वात्सल
क्रान्तचेतसा नन्दादीना तया तया लीलया आनन्दसा
जितवान् । पुनश्च ब्रह्महृदप्रवेशादिना स्वस्वरूपानन्दमाि
ामप्यवस्था दर्शितवान् । यास्तु सखीभावमाश्रित्य चिर
रभ्य स्वेन रमणोत्कटोत्कण्ठावत्यस्तासा गोपङ्गनानां मनो
 कथ कृतवानित्यपेक्षायामाह॥भवानपीति ॥ यद्यप्यासौ पू
मस्तथापि पूर्वकोटिज मस्वऽस्मिँश्चजन्मनि उपाश्रितो रमणार्थ
यगाराधितो यस्ताभिः स, तास्तासामभिलषितवितरणानु
तिश्चक्रे, एकस्या रजन्यामसख्यातरजनीप्रदर्शनसङ्कल्प कृतवा
भूता. ? शरदोत्फुल्लमल्लिका. । यासु शरदोत्फुल्लमल्लिक
ः इति वा । मल्लिकेति पुष्पान्तराणामप्युपलक्षणम् । त
ना अपि भगवान् रमणानुरूप मनोऽपि चक्रे । इदञ्च स
टितघटनापटीयस्या स्वयोगमायाशक्त्या सम्पादितवानि
नाह । योगमाया वीक्ष्य सर्वसम्पादनाय कटाक्षेणोद्बोध्य
योगमायाशक्त्या एतासां मनोरथपूर्तिर्भविष्यति, तत्र

हानिरित्याशयेन ता वीक्ष्येति वा । यद्वा तासां योगार्थं म
य । तथाच मायिकेन संयोगेन नास्ति मम पूर्णकामत्वादि
हानिरिति भावः । यद्वा भगवानपि योगमायामुपाश्रितो यं
ाम् अधिष्ठाय प्रकटीकृतनन्दनविग्रहस्ता· स्वस्मिन्नासक्त
गोपीर्वीक्ष्यालोच्य तन्मनोरथपूर्त्यर्थं रास्यादिकं चक्र इत्य
यद्वा ता रात्रीर्वीक्ष्य तासां मनश्चक्रे रन्तुं योगमायामधि
स्थितः । योगमायया कृष्णेन सार्द्धं सम्यग्रमणं कृतव
मेति तासां मनस्सु दृढतरां प्रतीतिमुत्पादयितुं प्रवृत्त इत्य
ध्यायात्मकोऽयं सर्वशास्त्रसारसर्वस्वभूतो ग्रन्थ इति सूचा
ञाचरणार्थमादौ भगवानिति पदं प्रयुक्तम् । अत्र भक्तिशा
धाने श्रीमद्भागवते पारमहंस्यां संहितायां प्रसङ्गात् पर
शृङ्गाररसमनुवदता मुनीन्द्रेण स्वासिद्धान्तोऽपि गूढतया
। अत एव शृङ्गारकथापदेशेन विशेषतो निवृत्तिपरेयं पः
यीति श्रीधरस्वामिभिरप्युक्तम् ।

निवृत्तिमार्गसंभक्तचेतसां विदुषां मुदे ।
व्यक्तीकरोम्यहं पक्षमिमं कृष्णप्रसादतः ॥

शेषसुखं निखिलमपि दुःखसंभिन्नमेव । ये हि संस्पर्शजा भं
योनय एव ते * आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुध
दद्वास्यादतो विवेकवतां निर्विशेषब्रह्मानन्दाविर्भावाभिलाषुः
तिपित्सानिवृत्तिरेव सर्वोपायैः संपाद्येति ब्रह्मराज्यवच्छि
रूपर्यन्तं तुच्छीकृतकोटिकन्दर्पविग्रहेण भगवताऽपि रममाण
ाङ्गनानां दुःखनिवृत्तिस्तृप्तिश्च न संपन्नेति वर्णयता भग
ना सूचितम् । तदुक्तं—न जातु कामः कामानामुपभोगेन
ति * हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धत इति । एवा
कोत्पत्तियोग्ये इह जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्तनः

रनित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निता तन्निर्मले र
नुग्रहपात्रऽ त'करणे श्रुतिरूपस्वका ताभिरभिर तु भगवा
ाश्चक्रे । यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादिश्रुत्या भगवदनुग्रह
प्रर्थविचारे प्रवृत्तिर्भवति, ना यथेति भाव' । भगवदनुग्रहप
बोधनायाह । ता रात्रीरसख्यातजीवत्र मसु अनुभूता अहङ्क
त्तमनोबुद्धिरूपा अ तःकरणवृत्ती रा त्रिज्ञानरूपतमोव्याप्त
त्मतत्त्वाऽऽवरणरूपत्वाद् रात्रिसदृशा सम्प्रति शारदोत्फु
ल्लका' शरत्स्थानापन्नेन भगवदाराधनलक्षणेन निष्कामत्
अ त'करणशुद्धिसाधनेन फुल्ला विकसिता मालत्यादिपु
नापन्ना शा सादयो यासु ता वीक्ष्य । शा तो दा त उप
तिक्षु समाहित, श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्म येवात्मान पश्येदि
। । ननु निर्गुणस्य जातिगुणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरहित
तेमतिपाद्यत्वासम्भवात् कथ ब्रह्मणि तासा रमणमित्याशङ्क्य
मायामुपाश्रित इति ॥ तथाचात निरसनेन निर्विशेषब्रह्मो
धलक्षणमेव तासा रमणमिति भाव' ॥ १ ॥

तदैव चन्द्रमा अपि भगवद्भावमुद्दीपयन्नुदगादित्याह ।

तदोडुराजः ककुभ करैर्मुख
प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शन्तमै ॥
स चर्षणीनामुदगाच्छुचा मृजन्
प्रिय प्रियाया इव दीर्घदर्शन ॥ २ ॥

तदेति ॥ तस्मिन्नेव क्षणे स प्रसिद्ध उडूना नक्षत्राणा राज
उदगादुदय प्राप्त । उडुपदेन नक्षत्राणामपि तत्परिवारत्वे
' सूचित । किञ्च, मनसापि न ग तव्या, परदारा कद

ति निषेधमनुसधाय महत्समक्ष लज्जया वा रमणाच्चेतस'
न्निमपि ानराकरोदित्याशयेनाह ॥ ककुभ इात ॥ प्राच्या इ
ष्ठिताया दिशो मुख शतमै परमसुखकरैः करै किरणलक्ष'
नेनारुणेनोदयरागेण विलिम्पन्नरुणीकुर्वन्।तथाचानया प्रह
गमेवमुपदिशति स्म भगवॉश्चन्द्र भो यदुकुलावतस, अपेतद
आरमणाच्चित्त मा निवर्त्तय, मद्वश्यत्वात् । यथाऽह तवकु
रूपो द्विजराजस्तत्रापि पुरातनस्तत्रापि राजयक्ष्माऽऽक्रान्त
न परमसु दरानेकस्त्रीपति प्राच्या दिश' परास्त्रिया मुख
व स्वय तस्यामनुरक्तस्तामप्यनुरागवती करोमि तद्वत् त्व
यस्तत्रापि नवनयास्तत्राप्यविवाहितत्वात् स्वभार्यारहितस्त
सर्वदोषविनिर्मुक्तपरमसु दरविग्रहस्तत्रापि सम्प्रति गोपज।
श्रेष्ठो यथेष्ट गोपाङ्गनाभिरभिरमग कुरु, नास्ति तव द
ोऽपि । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन. * स यत् प्रम
ते लोकस्तदनुवर्तत इति न्यायात्तु, तेजीयसो न दोषायेत्युक्त
चता नास्ति मम दोषसपर्कस्तव त्वतितेजस्वित्वात् सुतरामिर
इव बोधितवानित्याशयेनाह ॥ चर्षणीनामिति ॥ अर्यम्णा
पत्नी तयोश्चर्षणयः सुता * यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह
कल्पितेति पष्ठस्क धोक्तमानुषजातीना शुच शरदर्क्कज
दु खानि मृजन् अपनयन् । तथाच समस्तजनतापनिवर्तव
क्ते तादृशदोषजनिततापावाप्तिसम्भावनेति भावः । तत्रानु
न्तमाह ॥ प्रिय इति ॥ दीर्घकालेन दर्शन यस्य स प्रिय'
ा प्रियाया' स्वरमण्या मुखम् अरुणेनानुरागेण स्वकरध
कुमेन च यथा लिम्पति तद्वत् । यद्वा मन करणसमकाल
ोऽपि तादृशाऽसख्यातराग्यनुकूल एवोत्पादित इत्या
ति ॥ तदा तस्मिन्नेव क्षणे स्वमकल्पितश्चन्द्र उदगात् । स

किञ्चिद्विज्ञापयन्निवोदगादित्याशयेनाह ॥ ककुभ इति ॥
चन्द्रमा मनसो जात इति श्रुतेस्त्वत्त उत्पन्नस्य त्वत्प्रसा
प्रतापस्य ममापि नास्त्येवंविधकर्मलेप' । तव तु सर्वेश्वरस्
स्त्योऽत' स्वभक्तानामासां मनोरथ पूरयेति बोधयन्निवेति
किञ्च, सर्वसन्तापनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तौ लोकदृष्ट्या प्रतीयमा
दोषो न संस्पृश्यत इत्यपि विज्ञापयन्नित्याशयेनाह॥ चर्षण
ति ॥ यद्वा यथा मम प्राच्याः ककुभः सम्बन्धः परदारसप
प्रतिभाति, न तु वस्तुतस्तत्सम्पर्कः, किं तु सर्वजनतापनि
प्राच्यां दिशि समुदयमात्र, तथा भगवतोऽपि स्वजनसन्तापा
ऽर्थं कृतावतारस्य तत्तल्लीलया भक्तसुखसंपादकप्रवृत्तौ मूढ
लौकिकरमणादिप्रतीतावपि नास्ति किञ्चिद् बाधकमिति
यन्निवोदगादित्याशयेनाह ॥ ककुभ इति ॥

निवृत्तिपक्षे—तदा भगवत्प्रसादोदयक्षण एवोडूनां त
पत्नाना शुभवृत्तीना राजा विवेकाख्यश्चन्द्र उदगात् । किं
मित्यपेक्षायामाह ॥ ककुभ इति ॥ प्राच्या अनेकजन्मप्र
अविवेकदशाया मुख जाड्यलक्षण करस्थानापन्नैस्तत्तद्
संपादितेनारुणेन तत्त्वपदार्थावबोधलक्षणेन रागेणलिम्पन्
कुर्वन् । अत एव चर्षणीनामधिकारिजनाना तत्तद्वस्तुवि
मृजन् अपनयन् । तत्र दृष्ट्वा तमाह ॥ प्रिय इति ॥ २ ॥

तथा विज्ञापयन्त चन्द्रमवलोक्य यत् कृतवाँस्तदाह

दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्डमण्डल
रमाननाभ नवकुङ्कुमारुणम् ॥
वन च तत्कोमलगोभिरञ्जित
जगौ कल वामदृशा मनोहरम् ॥ ३ ॥

द्वेति ॥ कुमुदेऽपि कुमुत प्रोक्तमिति विश्वात् कुमुत कुमुद
ानीयत्वेन विद्यतेऽस्येति । यथा स्वभक्ताः कुमुदिन्यः सम्
न मया विकास मापितास्तथा स्वभक्ता गोप्यस्त्वयाऽपि
ानीया' । उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् * विभाव
द्धीना फल सुहृदनुग्रहामित्युक्तेरिति विज्ञापय तमिव । पुनः
ण्ड मण्डल बिम्ब यस्य तम् । परोकारशीलस्य काऽपि हा
ीति सूचयन्तामिव । अनेन राकेति ध्वनितम् । पुनश्च रम
म्या आननाऽऽभावद् आभा कान्तिर्यस्य । तद्भ्रातृत्वात् ।
। लक्ष्म्याः स्मारकत्वेन रमणेच्छामुद्दीपयन्तामिव । स्वभार्याः
ाच्छयालकस्य मम सन्निधौ सकोचो न विधेय इति वा ह
ामिव । यद्वा, सर्वलक्ष्मीः सर्वकान्ति. सर्वसमोहिनी परा *
स्मृतेः, रमा श्रीराधा । रमन्ते रमयन्तीति वा रमा गोप
ामाननस्याभेवाभा यस्य तम् । स्वदर्शनेन ता. स्मृतिपथ
यन्तामिव । तथा उदयरागव्याप्तत्वान्नवकुङ्कुमापिण्डवद
ाहसमये यल्लक्ष्म्यादिमुख तत्तुल्यत्वान्नूतनकाममुद्दीपय त
वन च तस्य तथाभूतस्य चन्द्रस्य कोमलैर्गोभिः किरणैर
ात, गोभिः अञ्जित व्याप्तमिति वा । यद्वा भावेक्त. । तत्कोः
भरश्मिञ्जन यत्र । किरणानां सुधादोग्धृत्व, वन एव पाल्य
च ज्ञापयितु गोपदम् । तत्रापि शीतबाधाकरत्वनिराः
मलपदम् । तथाच यथोक्तविशेषणविशिष्ट च द्र रमणयोग्य
दृष्ट्वा, कल जगौ ॥ अत्र विशेष्यस्याऽनुक्त्या आत्मा मुख ः
ाष्य ज्ञातव्यम् । अस्मिन् पक्षे, कोः पृथिव्या अपि मुत
ात्वेन विद्यते यस्य तमात्मानम् । मुखपक्षे कुमुद्वदिति ि
ारिणामः । अनेन भूचरसुखार्थ कृतावतारेण मया मदास
ासा गोप्याऽपि मयाऽपि रमणेन सुखि यो विधेया इति ः

। पुनश्चाखण्डमन्यूनानतिरिक्त मण्डल नासाकर्णाद्यङ्गचक्रं
न् । अनेन गोप्यर्थमेव तुच्छीकृतकोटिकन्दर्पविग्रहस्य माद्दुष
ात् ता अवश्य रमयितव्या इति सूचितम्। पुनश्च रमाणां
ाननानामाभा यस्मिन् । अनेन स्वस्मिस्तासा खचित
नेन तत्फलप्रदानस्यावश्यकत्व सूचितम् । पुनश्च ताभिर्लि
कुङ्कुमेनारुणम् । यद्वा, अत एव तन्मुखलिप्तेन नवकुङ्कु
विम्बितेनारुणम् । अनेन स्वविग्रहस्य तद्विग्रहगतरागरञ्जित
नेन तन्मनोगतरागेण स्वमनसाऽपि रञ्जितत्वमावश्यकमि
नेतम्।तद्विकसितकुसुमाद्यलङ्कृतम् । पुनश्च स्वस्य स्वमुख
कोमलगोभिरभिरञ्जितम् । एवमुद्दीपनालम्बनविभावौ
म, अव्यक्तमधुराक्षर यथा स्यात् तथा, जगौ गान कृतवान
पि वेणुनेति ज्ञातव्यम्।कलपदाऽमृतवेणुगीतेति वक्ष्यमाणात
मधुरमिति मनोहरणशक्तिमत् । अव्यक्तमिति सर्वासा
ह्लानज्ञानोत्पादकमन्येषा तदाह्लानानिश्चायक चेति बोधित
रत्वात् सर्वाकर्षण वारयति ॥ वामेति ॥ वामा मनोहरा
क्षा यासां, वाम सुन्दर दृग् दर्शन यासामिति वा । ता
तीना सौन्दर्य्यादिगुणगणालङ्कृतानामेव मनोहर यथा स्य
। गायन्त स्त्रिय कामय त इति श्रुतेः।वामाः स्वस्मिन् कु
दृशो यासां तासां मनोहरामिति श्लेषेण सर्वदा स्वस्मि
टलमेव पश्य तीना सर्वेन्द्रियप्रवर्तकमनस आकर्षणेन
नाभावाय चेत्यपि द्रष्टव्यम्। कल वामदृशामित्यत्र श्लेषा त
माबिज, क्लीम्— इत्याकारक जगाविसपि ज्ञेयम् । तथाहि ।
कारलकारौ । वामदृशेति टाब तम्। वामदृशा ईकारः । म त्रश
मदागिति चतुर्थस्वरस्य सञ्ज्ञा।इकारश्च म् च वामदृशामिति स
द्वन्द्वे अमो लुकि रूपम्। तथाच ईमिति च तेन क्लीमिति सि

निवृत्तिपक्षे, अथ भगवत्कृतमनुग्रहान्तर दर्शयति ॥ दृष्ट्वेति
सता अनित्याऽशुचिविषयप्राप्तिजन्या मुत् कुमुद्, नकुमुद् अ
= तदभाव कर्तव्यत्वेन विद्यते यस्य विवेकलक्षणचन्द्रस्य त
प्यखण्ड मण्डलवैराग्यशान्त्यादिसाधनसमूहो यस्य त पूर्ण वै
दियुक्तम् । यतो, रमाननाभ रमायाः सपत्नमदादिरूपेण परि
। आनने मुखे अभा अदीप्तिर्यस्मात् तम् । विषयमात्रसौ
द्धिनिवर्तकम् । पुनश्च, नवकुङ्कुमारुणम् । पूर्वं हि अनात्म
वानुरागः स्थितः । सम्प्रति नवीनेन कुङ्कुमस्थानापन्नेनात्
गेणाऽरुण वन कामक्रोधाद्यनेककण्टकद्रुमाद्याक्रान्तत्व
थानापन्नम न्तःकरण, सम्प्रति, तत्कोमलगोऽभिरञ्जित र
कलक्षणचन्द्रस्य कोमलैः सर्वसुखकरैस्तत्तद्विचारभदलक्ष
गैरभिरञ्जितम् यद्वा तदन्तःकरणलक्षण वन कोमलैस्सत्का
शास्त्रश्रवणसत्पादस्पर्शभगवन्मूर्तिसज्जनदर्शनभगवन्नैवे
दनभगवच्चरणारवि दार्पिततुलस्याघ्राणभगवन्नामस्मरणाच्च
रैर्गोभिरिन्द्रियैस्तज्जन्याभिर्वृत्तिभिरभिरञ्जित शोभित च
म् अनेकार्थसूचक मधुराक्षरम्, अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा, ज
ग्रस्य यतः, शास्त्रयोनित्वात्, तत्तु समन्वयादित्यादिसूत्र
गद्वैपायनात्मनाऽऽविर्भूय जगौ । कथ भूत कल, वामदृशा
परमसुन्दरस्य परमात्मनो दृग् ज्ञान याभ्यस्ता उपनिषद
औपनिषद पुरुष पृच्छामीति श्रुतेस्तासा परब्रह्मणि तात्पर्या
णकारणम् । वामा सुन्दरा दृग् ज्ञान यासा तासामिति व
कुटिला दृशो यासामस्पष्टब्रह्मलिङ्गभेदाद्यनुवादिकाना, म
प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि तात्पर्यापहरणपरम् । यद्वा कुटिलज्ञा
वादिना मनोहर तदभिप्रेतार्थनिरासकरम् । यद्वा वामदृशा शो
वर्ता विवेकिना वेदा तशास्त्राधिकारिणा सता मनोहर म

अमनोज्ञ तु विषयासक्तचेतसाम् । यद्वा, आत्मा वा अरे
ः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, सोऽन्वेष्टव्य
जिज्ञासितव्य इत्यादिरूप कल जगौ । कीदृश ? वामदृशामना
दार्थविषयाणा कुटिलवृत्तीना मनोहरम् । तत्कारणभूर
त्मप्रवणमनस उपशामकम् । यद्वा यथोक्तविवेकिना मनो
र्थ. ॥ ३ ॥

अथ तादृशगानानन्तर यद् वृत्त तदाह

निशम्य गीत तदनङ्गवर्धन
व्रजस्त्रिय कृष्णगृहीतमानसा ॥
आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमा
स यत्र कान्तो जवलोलकुण्डला: ॥ ४ ॥

निशम्येति॥तद् गीतमनङ्गस्य कामस्य वर्द्धनम् अङ्कुरित
मस्य सर्वाङ्गसपूर्णतापादकम्।एतेन तस्याऽमृतसेकरूपत्व सूचि
। यद्वा । तद् गीतमनङ्गस्य सर्वाङ्गरहितस्यानङ्कुरितस्य
मस्य वर्द्धन = तत्क्षणमेवोत्पाद्य अभिवृद्धिपर्यन्त नयनसमर्थ
तु व्रजस्त्रियश्चिरकालमारभ्य तद्विषयककामाविष्टस्वान्तास्ता
त निशम्याऽऽकर्ण्य कलगीतलक्षणसूत्रगुम्फिताः पाञ्चालिका
ऽऽजग्मु. । जग्मुरिति वक्तव्ये स्वस्य कृष्णसन्निधानावेशा
जग्मुरित्युक्तम्।ननु किं सर्वा अपि व्रजस्त्रिय आजग्मुस्तत्राप्य
मऽलक्षितगमनविरोधइतिचेत्तत्राह॥कृष्णगृहीतमानसाः॥कृष्णे
मेव गृहीत मानस मनो यासा तास्तत्राप्यन्यो यमलक्षितो भग
तत्वेन स्वीकारलक्षण उद्यमो यासा ताः । प्रत्येकमेव भग
तत्वेनाङ्गीकृतवत्य. । सभ्रम. स्नेहमाख्यातीत्युक्तत्वात् स

ापक तासां सभ्रममाह ॥ जवेन लोले सकम्पे कुण्डले य
। अनेन कर्णव्यथानुसधानाभाव सूचितः । यद्वा, मां
तीमालक्ष्येयमपि यास्यतीति सापत्नभयात् कृष्णगृहीतमा
विचाराऽस्फूर्तेर्वा अ योऽन्यमलक्षितगमनोद्योगाः । अत
न चञ्चलकर्णाभरणाः । कुत्रेसत आह ॥ सः पूर्वमुपा
तो यत्र स्थितस्तत्र । यद्वा चोरचक्रवर्तिना श्रीकृष्णेन गृहीत
ासानि तत्सम्ब धीनि, धृतिस्मृतिविवेकलज्जाभीतिमत्यादीि
ां ता आजग्मुः । अनेन कृष्णो हि महाचोराधिराजो वेणु
ाग्यस्वभूतमहाचोर व्रजे प्रेषितवांस्तेन च व्रजाङ्गनाना विद्द
ारेण अन्त करण कोशागारमाविश्य धैर्यादिमहारत्नपूरितमने
ामपहृत्य झटिसेवानीय स्वस्वामिने दत्ता ता कृष्णात् मार्थि
ति सूचितम् । अत एव महाचोर धतु व्यग्रत्वात् सूचकमन
ाहृतत्वाद्वा अ योऽन्यमलक्षितोद्यमा, । अत एव जवलोलकु
। कुण्डलेति कङ्कणकिङ्किण्यादेरप्युपलक्षणम् । अनेन बाहिर्गृहस्
न्नस्थूलदेहस्थधा यादिस्थानीयभूषणा यत्पत्नबुद्ध्या ।चैं
नापहृतानीति ध्वनितम् ॥

निवृत्तिपक्षे एव भगवदनुगृहीतस्य विवेकवैराग्यादिसा
ास्या त करणे परब्रह्मणा श्रुतिरूपका तानामभिरमण स
ानिरोधन च सपत्नमित्याह॥निशम्येति॥तद्यथोक्त गीत वृजा
ोना गवामवस्थितिस्थान वेदो व्रजशब्देनाभिधीयते।तस्सवां
स्त्रियः श्रुतयः श्रुत्वा स कान्त, कमनीय परमपुरुषार्थ
ात्मा यत्र विविक्त्य न्त करणलक्षण वने वर्तन तत्र आजग्मु
प्रतिपादकत्वेन स्फूर्तिं गता । तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञा
, * नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति भगव
ात् स्वभक्ता त करणस्थितः श्रुतिभी रममाणस्तदज्ञान न

ीति विज्ञायत इत्यर्थः । आजग्मुरित्युक्त्या स्वान्तःकरणवर्ति
ःम येवाजग्मुरिति सूचयति । गीत विशिनष्टि ॥ अनङ्गवर्द्धन
ात आदेशो नेति नेतीत्युक्तस्य मूर्तामूर्तलक्षणाङ्गविनिर्मुक्त
वैशेषस्य ब्रह्मणो वर्द्धनमज्ञानावृतस्य तस्याज्ञाननिवर्तनेना
ाकर, यद्वा अङ्गाना देहाना वर्द्धनमसङ्ख्यातदेहोत्पत्तिकार
ानमङ्गवर्द्धन तद्विरोध्यनङ्गवर्द्धनम् । कथम्भूता व्रजस्त्रिय
पेन सदानन्दस्वरूपेण परमात्मना गृहीत मानस तात्पर्य य
कृष्णे तात्पर्येण समान्विताः । पुनश्चान्योन्यमलक्षित उद
ात्मप्रतिपादनरूपो यासा ताः । परस्पराकाङ्क्षारहिताः ।
ः स्वत एव प्रमाणभूता इति यावत् । पुनश्च जवेन
ने चलानि झटिति नाशोन्मुखानि कुण्डलानि आशादिरू
ा याभ्यस्ताः।विचारिताःसत्य आशु जीवात्मपाशनिवर्तिका
ात् । कुण्डल कर्णभूषाया पाशेऽपि वलयेऽपि चेति मेदिन
ो हस्तयोऽपि इन्द्रियलक्षणगवा वासस्थानत्वाद्देहो व्रजशब्दे
। । तदन्तरवस्थानाद् व्रजस्त्रियः, कृष्णेन गृहीत कारण
स यासा ताः कृष्णासक्तमन सम्बन्धिन्यः । यद्वा कृष्णेन
स्वीयत्वेनाङ्गीकृत' कृष्णानुगृहीतो विवेकादिसाधनसपन्नस्त
सा मनःसम्बन्धि यो, न त्वनधिकारिणः । परस्पर निरपे
पारवसस्तत्तदिन्द्रियद्वारा निःसृत्य स्वस्वविषयप्रकाशने स्व
, स कान्तो यत्र वर्तते तत्र आजग्मुः । बहिर्मुखता वि
ः तर्मुखता प्राप्तास्तदानीं जवेन झटिति लोलानि कम्पिता
ण्डलानि पाशा याभ्यस्ता । समानमन्यत् ॥ ४ ॥

आजग्मुरित्युक्तावपि प्रतिबन्धकाना तत्तद्व्यापाराणा
त् कथ स्वस्वगृहात् तासां निःसरणमित्यपेक्षाया प्रेष्ठमूच
श्रवणमात्रेण तत्श्रवणमानसाना तत्क्षणमेव त्रैवर्गिककर्मि

ार्जीतेति सूचयँस्तासां निर्गमनप्रकारमाह ॥

ुहन्त्योऽभिययु काश्चिद्दोह हि हित्वा समुत्सुका
ायोऽधिश्रित्य सयावमनुद्वास्यापरा ययु. ॥ ५ ॥
ारिवेषयन्त्यस्तद्धित्वा पाययन्त्यः शिशून् पय ॥
ुश्रूषन्त्यः पतीन् काश्चिदश्नन्त्योऽपास्य भोजनम्॥
लेम्पन्त्य प्रमृजन्त्योऽन्या अञ्जन्त्य काश्च लोच
ायत्यस्तवस्त्राभरणा. काश्चित् कृष्णान्तिक ययु ॥

ृ त्य इति ॥ दुहन्त्यो दोहयन्त्यस्तत्क्रियामध्ये एव दोह दो
ा काश्चिद् अभिययुः वेणुगीतकृतप्रेष्ठाभिमुख ययुः ।
नपात्र गृहीत्वा काश्चित् स्थितास्तत्समये गीते श्रुते तत्
ायाभिययुः । यद्वा दोहनानन्तर दुग्धपात्र गृहीत्वा कार
तास्तत्क्षणे वेणुगीते श्रुते तत् त्यक्त्वाऽभिययु । कार
ल्लीस्थ पयश्चुल्ल्यामधिश्रित्य तत्क्वाथार्थ तदधिसेचननिष्ट
। तत्सन्निधौ स्थितास्तत्समये वेणुगीतमन्तःप्रविष्ट, ततस्तत्क्व
ीक्षमाणास्तद्रक्षण विहायाभिययुः । अपरा. सयाव पक्व
कृणान्नमनुद्वास्य तन्नाशमप्यननुसन्धायाभिययु । यतः समु
उत्कटोत्कण्ठावत्यस्तद्विलम्बसहनासमर्था. । एतेन स्वजा
विहायाभिययुरित्युक्तम् ॥ ॥ अथ स्त्रीमात्रधर्मत्यागमाह
परिवेषय त्यो व धुभृत्याद्यग्रे परिवेषण कुर्वत्यस्तत्परिवे
ाय काश्चिदभिययुः । अतिस्निग्धान् शिशून् पयो
ामितरद् वा पायय त्यस्तत्पायन हित्वा काश्चिदभिययु
ान् सर्वथा सेवनीयान् शुश्रूपन्त्य. पादप्रक्षालनादिसेवा

त्यस्ता सेवां विहायाभिययुः । काश्चिद् भोजनं कुर्व
न्त्यस्त्यक्त्वा अनाचान्ता एवाभिमुखं ययुः । कृष्णान्तिकं
स्युत्तरत्र चान्वयः । एतेन बुभुक्षात्यागः, अतिस्निग्धत्याग
र्मत्यागः, स्वदेहपोषणत्यागश्चोक्तः ॥

काश्चिच्च चन्दनकुङ्कुमादिना भगवदङ्गसङ्गसम्भावनयाङ्गर
ोऽप्युत्कण्ठया तल्लेपनं हित्वा आकर्षकस्य प्रेष्ठस्य सम
: । अन्याः प्रमृजन्त्यः अङ्गोद्वर्तनादिकं कुर्वत्यः । गृह
पन्त्यः प्रमृजन्त्य इति वा पात्रभूषणादि वा प्रमृजन्त्यः । व
लोचने अञ्जनेन शोभिते कुर्वत्यः । अनेनावश्यकदेहवेषा
ग उक्तः । कासाञ्चिद् गमनत्वरावेशवशाद् देहावयवविशे
सन्धानाभावमाह ॥ व्यत्यस्तेति ॥ स्थानतः स्वरूपतश्चोर्ध्वा
पेन विपर्ययं प्राप्तानि वस्त्राभरणानि यासां ताः । वल्लभप्रा
या मदनावेशसम्भ्रमात् * विभ्रमो हारमाल्यादिभूषास्थानवि
र इत्युक्तो विभ्रमाख्योऽनुभावोऽयम् । अनेन भगवत्तुष्ट
तदासक्तचेतसामन्यथाकृतमपि फलत्येवेति ध्वनितम् ॥

निवृत्तिपक्षे आगमनप्रकाराकाङ्क्षायामादौ, तमेतं वेदानुवच
प्रणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन, सर्वापेक्षा
दिश्रुतेरिति श्रुतिसूत्राभ्यां सर्वकर्मणामिव संयोगपृथक्त्वन्
तत्प्रतिपादकश्रुतीनामपि परमात्माभिमुख्यमाह । दुहन्त्य इ
याद् यजेद्दध्यादित्यादिश्रुतयस्तत्तत्कर्मफलप्राप्तिं प्रतिपादयन
: तत्फलं हित्वा तत्प्रतिपादने मुख्यं तात्पर्यं विहायाभिययु
णिसमन्वयं गन्तुं प्रवृत्ताः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादि
। काश्चित्तु समुत्सुकाः, यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्
एवमेवंविदि पापकर्म न श्लिष्यते तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोत
त एव हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इत्याद्याः श्रुतयः । प

ानीय क्रियमाण सञ्चित च कर्माधिश्रित्य तत्परिपाक तद्
ये तत्प्रतीक्षानिरास प्रतिपाद्याभियद्यु । तस्य तावदेव चिर
विमोक्षे अथ सपत्स्य इत्याद्या, अपराः परिपक्वगोधूमकण
नीय प्रारब्धकर्म अनुद्रास्य भोग विना तत्क्षयाभाव प्रति
अपरा–सूर्याय जुष्ट निर्वपामि अग्नये जुष्ट निर्वपामीत्या
द्धवि परिवेषय सास्तत्र तात्पर्यं हित्वा, तथा अपरा–अह
ग्रातुर्मास्ययाजिनः सुकृत भवति, अपाम सोममृता अभूमे
, शिशून् अज्ञान्, पयःस्थानीय कर्मफलप्रक्षयत्वेन प्रतिप
यस्तत्र तात्पर्य्यं हित्वा । यद्वा, सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वग
स इत्याद्या , परिवेषयन्त्य', ऋत पिबन्तौ सुकृतस्य ले
ान्याः पय स्थानीय सुकृतफलपान चेतनकर्तृक प्रतिपादन
श्चिव, स होवाच प्राणोऽहमस्मि प्रज्ञात्मान मामायुरमृतमि
त्याद्या. पतीन् स्वर्गादिपतीन् इन्द्रादीन् प्रतिपादयन्त्यस्त
ादनतात्पर्य्यं हित्वा, काश्चित्तु, यस्य ब्रह्म च क्षत्र च उभे भ
न. मृत्युर्यस्योपसेचन क इत्था वेद यत्र स इत्याद्या अन्
र्तृकाऽशन प्रतिपादयन्त्यो भोजनमृत्स्वादिरूपमपास्य तत्प
न विहाय, तथा अन्या , यतो वा इमानि भूतानि जा
जातानि जीवन्ति यत् प्रय त्यभिसविश तीत्याद्याः, लि
लेपनमध्यारोप प्रतिपादयन्त्य । अन्या, अथात आदे
नेति, नेह नानास्ति किञ्चन, अस्थूलमनण्वित्याद्या प्रप
: प्रकर्षेण मार्ज्जनमपवाद प्रतिपादय त्यः। काश्चन, अनीश
शति मुह्यमान', यः सर्वज्ञ' सर्ववित् सर्वस्य वशी सर्वस्येश
द्या, लोचनस्थानीये जीवेशचैतन्ये अज्ञयन्त्य उपाधिमत्त
पादन्त्य । काश्चित्तु, त्व वा अहमस्मि भगवो देवते, अह
सि, तत्त्वमसि, अह ब्रह्मास्मीत्याद्या , न्यत्यस्तवस्त्राऽऽभर

स्वरूपाच्छादकम्—अह कर्तेत्यादिप्रतीत्यापादकं जीवत्व व नीयम् । देहगन्धो गलक्षतिप्रतीत्यापादकमीश्वरत्वमाभरणस्थ म् । व्यत्यस्त व्यतिहारेण प्रतिपादिते वस्त्राभरणे याभिस्ता व्यत्यस्तौ सम्यक्परिक्षिप्तौ वस्त्राभरणस्थानीयो आवरण याभिस्ता । तत्राप्यऽपि बहिर्मुखता विहाया तदुन्मुखा ज पि दृष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

ननु, रक्षत क यां पिता विवाह पति, पुत्रस्तु वार्द्धके * ज्ञातयस्ता न स्वात न्त्र्य क्वचित् स्त्रिय, इत्युक्ताना रक्ष विघ्नभूताना सत्त्व कथ कृष्णा तक यमुरित्याशङ्क्य, त्व सुप्ता विचरति निर्भया विनायकानीकपमूर्द्धसु प्रभो * इ वात् कृष्णाकृष्टचेतसां न विघ्ना, प्रभवन्तीत्याशयेनाह ।

ता वार्यमाणा पितृभिः पतिभिर्भ्रातृबन्धुभि ॥
गोविन्दापहृतात्मानो न न्यवर्तन्त मोहिता ॥ ८

ता इति ॥ तत्र चतुर्विधा गोप्य, पद्मपुराणेऽभिहिताः । एक या काश्चिन्नित्यसिद्धा । काश्चित्साधनसिद्धा, ।
तत्र नित्यसिद्धा ह्लादिनीशक्तिरूपा । आन दचिन्म प्रतिभाविताभिस्ताभिरिति * ब्रह्मसंहितायामुक्तत्वात् । ह्लादि महाशक्तिरिति * बृहद्गौतमीयाच्च । तथाच सच्चिदान परमात्मा गोपालरूपमनन्यातगोपालिकारूप चादाय र्थ प्रकाटत गोलोके क्रीडति । स चात्र ताभि सार्द्धमवतीर्ण तासा नित्यसिद्धत्वादिकमुच्यते। द्वितीयास्तु काश्चिद् गोपीव लभोपासनया प्राप्तगोपीभावा गोलोकं प्राप्य भगवता लब्ध अत्रावतीर्णा, । काश्चिद् सम्प्रति गोकुले एव प्राप्तगोपीभा

पूर्वोपासनकात्यायिनीव्रताचरणादिसाधनसिद्धत्वात् सा
द्धाः । श्रुत्यादयस्तु सर्वा अपि साधनसिद्धा एव । साधन
निरादि । तदुक्तं बृहद्वामनपुराणे । कन्दर्पकोटिलावण्ये
मनासि न * कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धा यमशय.
। त्वल्लोकवासिन्य कामतत्त्वेन गोपिका * भजन्ति र
ा चिकीर्षाऽजनिता तथेति ऋषीणां श्रीमद्रामचन्द्रप्रसाद
पेकाज समाभिरुक्ता । पाद्मोत्तरखण्डे, पुरा महर्षयः सर्वे द
ण्यवासिन * दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन् स्वविग्रहम्
र्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्भूताश्च गोकुले * हरिं सम्प्राप्य
ततो मुक्ता भवार्णवादिति । श्रीमद्राममवलोक्य स्वोपास्यगो
ग्रह हरिं स्मृत्वा तमेव भोक्तुमिच्छावता लज्जया तदद्भुत
तरोरिवादत्तापि श्रीरामादभीष्टसिद्धिर्जातेत्यर्थः । सम्भव
स्त्रेय * इति प्राग्भवीयभगवदाराधनलब्धब्रह्माज्ञयावतीर्ण
ङ्गनानां साधनसिद्धता । तत्र, नते सुरेशा ऋषयो नचैक
क्तत्वात् सुराणामृषीणां च गोपालादिरूपेणावतीर्णत्वाद्गो
ा स्वपतिभिर्दैवविवाहादिकम् । ऋषिचरीणां तु ऋषीणां
ोरूपेणावतीर्णत्वात् स्वस्वरूपभूतैरेव पतिभिर्विवाहादिक
ना कासाञ्चित्तु तत्तज्जातिपाद्यार्थे प्राप्तगोपालरूपैः । भग
पादिकानां नित्यसिद्धगोपीनां च स्वसमानमायामयविग्रहा
मायया प्रकटीकृतैर्गोपैर्वा विवाहादिकं सञ्जातम् । तत्र
ो भगवत्प्रतिपादिकाः श्रुतयश्च सर्वा अप्यभिज्ञाः, साधनसि
ना देवकन्यानां च मध्ये काश्चिदभिज्ञाः, काश्चिदनभि
नित्यसिद्धानां मध्ये भगवत्सङ्कल्पानुसारेण नरनाट्यमवलम्
श्च मानिन्यः, काश्चिद्दक्षिणाः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादकश्रुती
ऽपि अलं नरसनाऽखण्डार्था गृहीतमानिनीस्वरूपाः । अन

गृहीतदक्षिणारूपाः । तत्रैवम्भूतानां गोपाङ्गनानां मध्ये
त् पितृभि ,काश्चित् पतिभिः,काश्चिद् भ्रातृभिः,काश्चिद् ब
, काश्चित् पुत्रैरित्यपि द्रष्टव्यम् । वार्यमाणा अपि न न्यव
। गोवि देन वेदोद्धारकेण गोलोकविहारिणा गवेन्द्रेण
वता अपहृत आत्मा अ तःकरण यासां ता. । तथाचान्तः
ऽऽरूढेन भगवताऽपहृता तःकरणाना श्रौत्र निवारणमकिं
त्म् । प्रवाहपतितनौकाया स्थितस्य तिष्ठ तिष्ठेति निवारण यथ
भयात् स्वधर्माद्वा ता स्वान्त'करण निरुद्ध्य किमिति
त्ता इत्याशङ्क्याह ॥ मोहिता इति ॥ भगवत्स्वरूपासक्त्युत्व
या भयाद्यनुसन्धाननिवर्तक व्यामोह गता । ननु तै' पि
भि. सर्वथा किमिति न निवारिता इति वाऽऽशङ्क्याह ॥
ा इति ॥ तथाच मूर्च्छां मृत्यु वा गन्तु प्रवृत्ता अतस्तैस्त.
मिरणादिभयान्न प्रसह्य वारिता इति भाव' ॥

निवृत्तिपक्षे ता' श्रुतय पितृपत्रादिस्थानीयैर्वैदिकत्वाभि
भेर्वादिभिर्वार्यमाणा । गोवि देन वेदैकगम्येन परमात्म
हृतात्मान स्वीकृताभिप्रायाः, न न्यवर्तन्त । यतो मया
रा मयायै वा ऊहिताः । वृत्तयाऽपि पित्रादिभिर्विषयैर्वार्यमा
वे गोविन्द निलीनस्वरूपा , मया ममया ऊहिता अनुकूलतव
ो न न्यवर्तन्त विषयाभिमुख्य न प्राप्ताः ॥ ८ ॥

अथ जन्मा तरेषु मोक्षाभिकाङ्क्षया कृतया गोपीजनवल्लभ
ानया लब्धगोपीभावानामवस्थामाह ॥

अन्तर्गृहगता काश्चिद्गोप्योऽलब्धविनिर्गमा ॥
कृष्ण तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचना ॥ ९ ॥

॥रिति॥काश्चिद् गोप्यो मोक्षप्रदभगवत्सङ्कल्पानुसारेणपतिभिः

ा मुद्रितत्वाद् तर्गृहगता अलब्धविनिर्गमा कृष्ण द्ध्युःमरणाद
थतौ तमेव मेष्ट द्ध्यु ।यतो यस्य सर्वदा भावना भवति तदेवा
ले ध्यानपथमारोहति । ताश्च सर्वदा कृष्णभावनायुक्ता अ
ाशयेनाह॥तद्भावनायुक्ता. ॥ नेत्रद्वारान्यत्र चित्तवृत्तिगमन
मीलितानि लाचनानि यासा ताः । ध्यानावेशेन मुद्रितने
वा। यद्वा मीलितानि लोजनानीतरज्ञानानि यासा ता ।का
—काश्चिन्नित्यसिद्धादिगोपीसङ्गभाग्याभावादलब्धप्रेमत्वादद
ा या गोपैर्व्यूढा गोपोपभुक्ता अपत्यवत्सो बभूवु ।ता खलु तद
मेव नित्यसिद्धादिगोपीसङ्गभूम्ना कृष्णसङ्गस्नेहोद्रेकात् ता
ापात्रीभवन्त्योऽपि कृष्णाङ्गसङ्गायोग्यदेहत्वेन योगमायया र
यकरणात् पतिभिर्वारिता. कृष्णमभिसर्तुमक्षमा महाविपद्
पतिभ्रातृपुत्रादीन् स्वप्राणचौरत्वेन पश्य त्यो मरणदशार
स्थितायासता, यथाऽ या मात्रादिस्वबन्धुजन स्मरन्ति त
ाणिकबन्धु कृष्ण सस्मरुरिति वर्णयति ।

निवृत्तिपक्षे, स एष रसाना रसतम परम परार्द्ध्योऽष्ट
ीथ इत्याद्या उद्गीथादिरूपा तर्गृहगता अपि काश्चिद् गोप
तः सम्बन्धिन्य., अलब्धो विशेषेण निगम. प्रतिपादन य
ास्तस्य परमात्मनो भावनायामुपासनाया युक्ता नियुक्त
द्ध्यु. परमात्मध्यान विदधु' । यतोऽविचारेण मुद्रितप्र
र्थप्रकाशा । तथाचोद्गीथादिस्तुतिपरतायानिरुद्धा अपि त
स्थुरित्यर्थ' । वृत्तयोऽपि काश्चिदत्र तत्प्रियवस्तुरूपगृहान्तग
ब्धविनिर्गमा अपि तत्र कृष्णभावनायुक्ता कृष्ण द्ध्यु
विषयप्रकाशा इति ॥ ९ ॥

तथाच वर्तमानकालीनविरहध्यानाभ्यां पूर्वोपासनया लब्ध
स्वाभिसन्धिन फल प्रापुरित्याह ।

दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताऽशुभाः ।
ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः ॥ १०

दुःसहेति ॥ दुःसहो यः प्रेष्ठविरहो मद्गानभिस्तेन यस्ती
स्तापः = कोटिब्रह्मकल्पेषु कुम्भीपाकादिनरकेषु यावद्दुःख भ
ततोऽप्यधिक भगवद्विरहक्षणमात्रेण जात दुःख, तेन धुतानि ि
तानि भस्मसात्कृतानि अशुभानि यासाम् । तथाच सर्वपापफल
गसमाप्ति । पुण्यक्षयप्रकारमाह । ध्यानेन प्राप्तो योऽच्युतस्य
दैकरसस्य परमात्मन आश्लेष सम्यगालिङ्गनम् । तदानी
जारत्वेन आश्लेष', किन्तु परमात्मत्वेनेति बोधयितुमच्युतपद
तेन या निर्वृति = सुख—कोटिब्रह्मकल्पेषु स्वर्गादौ याव
भवेत् ततोऽप्यधिकभगवत्संश्लेषे क्षणमात्रेणानुभूत, तया क्षीण
मङ्गलानि पुण्यानि यासाम् । तथाचैव पुण्यस्यापि क्षयः सपन्न'
चित्तु—दुःसहेन प्रेष्ठविरहेण यस्तीव्रस्तापस्तेन धुतानि कम्पित
अशुभानि याभिस्ताः । यासा प्रियविरहतापस्य तीव्रता वी
कोटिब्रह्माण्डस्थवाडवानलमहाकालकूटादिरूपाणि पर सह
ण्यपि अशुभानि स्वतीव्रताहङ्कार परित्यज्य पराजयबुद्ध्या च
म्पिर इत्यर्थः । ध्यानेन प्राप्त आगतो योऽच्युतस्तेन तदेवो
तस्य प्रेमपूर्णचि मयस्य तादृशस्वभावदिमतो देवस्य य आश्लेषः
या निर्वृतिस्तया क्षीणानि कृषीकृतानि मङ्गलानि प्राकृतानि य
ता' । यासा स्फूर्तिप्राप्तेष्टाश्लेषोत्थसुख वीक्ष्य कोटिब्रह्माण्ड
विषयसुखानिर्विषयब्रह्माऽनुभवसुखसहस्राणि मङ्गलशब्दवाच्य
क्षीणानि। यदपेक्षया निकृष्टानि बभूवुरित्यर्थ इति वर्णयन्ति ।
परमपुरुषार्थत्वेन प्रतिपादितस्य निरतिशयस्य ब्रह्मानुभवानन्द
क्षीणत्ववर्णन, य लब्ध्वा चापर लाभ मन्यते नाधिक तत *

त्वाज्ञानविजृम्भितमिति ॥
ष्टान्तपक्षे—दुःसहो य प्रेष्ठस्य परमात्मनो विरहः—अत्र
पासना नास्तीति केनचिन्निरूप्यमाणस्तेन जातो यस्तीव्र-
धुतानि अशुभानि याभिस्ताः । तथा ध्यानेन परमात्मो-
याऽच्युताश्लेषस्तेन केनचिद्विदुषा वर्णितेन या निर्वृति-
तुभूतया क्षीणानि क्षीकारितानि मङ्गलानि याभिः ।
ीणानि न नाशितानि च मङ्गलानि याभिस्ताः । इतिपक्षे
. ॥ १० ॥

। परमात्मानं जारबुद्ध्यापि सङ्गताः ॥
ुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः ॥ ११ ॥

. एवमतः सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः ॥ तत्क्षण एव प्रकर्षेण
ारब्धकर्मकृतं बन्धनं यासां तास्तथाभूताः सद्यो गुणमयं
। त्रिगुणमयं स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यशरीरत्रयं जहुर्विमुक्ता
। ननु प्रसङ्गमिन्नब्रह्मसाक्षात्काराभावात् कथं तासां मुक्ति-
ायामाह ॥ जारबुद्ध्येति ॥ यद्यपि तासां भगवति जार-
सीत् तथापि वस्तुमाहात्म्याद्भगवत्प्रसादो जातः । न हि
र्त्तबुद्धिमपेक्षते । अन्यथा बुद्ध्यापि पीतममृतं यथा ।
भगवत्प्रसादे तवैव प्रसङ्गाभक्तपरमात्मानं सङ्गतास्तत्प्रसाद-
क्षात्कारेण तद्विमुक्ता प्राप्ता इत्यर्थः । अपिशब्दस्तद्-
द्यत्वाभिव्यञ्जनद्वारा वस्तुमहिम्ना तदतिमात्रास्त्समभिव्य-
यथा प्रथमं जारबुद्ध्यापि भगवता सङ्गताः पश्चाद्विरह
ध्यानादिना भगवत्स्वरूपं ज्ञात्वा ततः प्रक्षीणबन्धना
वमुक्ता इत्यर्थः । तथाच सर्वमपि निकृष्टमुत्कृष्टसम्बन्धादुत्कृ

ष्टं भवति । यथा भगवत्सम्बन्धाद्गोपा ब्रह्मादीनामपि द
माप्ताः । तत्कृत चौर्य्य कर्म स्मरणादिनाऽप्यनेकाशुभनाः
तत्सम्बन्धाद्गोवर्द्धनस्ये द्रादेरप्युत्कर्ष' । शान्तिरमादति
शृङ्गाररसस्य तत्राप्यौपपत्यसम्बान्धिनः सर्वपरमहंसचूडाम
मुखन गीयमानत्वम्। गुञ्जागैरिकशिखिपिच्छादेर्ब्रह्मादिभि
मानत्व सारथ्याद' परमश्रियक्षणीयत्व चेति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे—तमेव, रसो वै सः रसं ह्येवाऽयं लब्ध
न्दी भवतीत्यादिश्रुतिप्रतिपादित परमरसरूप जारबुद्ध्या तत
पतौ या उपासनाबुद्धिस्तद्विधायकतयाऽपि सङ्गतास्तस्मि
ङ्गतिमत्य । अत एव सद्यो विचारक्षण एव प्रक्षीण ब ध
माणाथव धनकारण यासां ता. । गुणमयम् उद्गीथादि
तिमय देह तत्परत्व जहुः।वृत्तिपक्षे जारबुद्ध्यापि सङ्गता
देह यदा जहुस्तदा किमु वक्तव्य मेष्टबुद्ध्या सङ्गता
ऽन्तःकरणवृत्तय इति योज्यम् ॥ ११ ॥

ननु तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति ना य' पन्था विद्य
य, यदा चर्मवदाकाश वेष्टयिष्यन्ति मानवा' * तदा देव
दु.खस्यान्तो भविष्यति, ऋते ज्ञाना न मोक्ष इत्यादिश्रुत्या
मोक्षसाधनत्वाभिधानम् । तच्च ज्ञानमह ब्रह्मास्मीत्यादिरू
त्मानमात्मतया विचक्षते*इत्युक्तत्वात् तत्त्वमस्यह ब्रह्मास्
श्रुतश्च । तत्साधन च भक्तियोगः । यस्य देवे परा भक्ति
तथा गुरौ * तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाश ते महात्मनः
वृणुत तेन लभ्य., मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्
कथय तश्च मा नित्य तुष्यन्ति च रमन्ति च * तेषां सतत
भजतां प्रीतिपूर्वकम्*ददामि बुद्धियोग त येन मामुपयान्ति
भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वत * पुरे

। योगिनस्त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया * विशुद्धय भक्त्या
ीतया प्रपेदिरेऽञ्जोऽच्युत ते गति परामित्यादिशास्त्रात् ।
कृष्णे ब्रह्मबुद्ध्यभाववतीना जारबुद्ध्या कथ मोक्षः । न
पुत्रादीना वस्तुतो ब्रह्मभूतानामपि भजनेन मोक्षो भव
शङ्कानिवृत्त्यर्थ राजा पृच्छति ॥

राजोवाच ।

। विदुः पर कान्त न तु ब्रह्मतया मुने ॥
प्रवाहोपरमस्तासा गुणधिया कथम् ॥ १२ ॥

ष्णामिति ॥ कृष्ण पर केवल का त कमनीय पतिं वा
विदुः । यद्वा पर परपुरुष कान्त स्वरमण विदु. । न
रूप विदु' । अतो गुणधिया गुणकार्यविषयाक्रान्तबुद्धीना
हस्य ससारस्योपरमो मोक्षः कथम् । मुनिर्भवानेतन्निर्णय
र्थोऽसीति सूचयन् सबोधयति । हे मुन इति ॥ विषय-
रे मोक्षसिद्धौ श्रवणमननादेर्वैयर्थ्य स्यादिति वा स
ायः ॥
वृत्तिपक्षे कृष्ण सदानन्दरूप पर कान्त परमरस ब्रह्म
ावुद्ध्या न विदुः नावेदयन्ति। अतो गुणमात्रधिया तासा
ह उद्गीथादिगुणवर्णने यो प्रवाहस्तस्योपरमः कथम् ।
पि या कृष्ण ब्रह्मतया न विदुस्तासां गुणप्रवाहोपरमः
न हि ब्रह्माकारता विना गुणप्रवाहोपरमो भवतीति
१२ ॥
हो एवविधरसवत्यां कथाया प्रतिबन्धकमात्रम् उक्तोत्तर
रोतीत्यभिप्रेत्य सामर्षमाह श्रीशुक. ॥

श्रीशुक उवाच ।

उक्त पुरस्तादेतत् ते चैद्य. सिद्धि यथा गत ॥
द्विषन्नपि हृषीकेश किमुताऽधोक्षजप्रिया. ॥ १३ ।

उक्तमिति ॥ पुरस्तात् सप्तमस्कन्धे उक्तमप्यमुमर्थं पृष्ट॰ करुणया पुन स्मारयति। चैद्य शिशुपाला हृषीकेश भगव त षन्नपि सिद्धि गत । हृषीकाणामिन्द्रियाण मीश नियन्तारमित्य यथाधिकार द्वेषादिक भगवत्प्रेरणयैव भवतीति सूचितम् । य ऽनावृतैश्वर्य द्विषान्नत्यनेनावृतब्रह्मभावाना जीवाना परस्पर द्वे दिना सिद्ध्यभावेऽपि कृष्णऽनावृतब्रह्मभावे यथाकथञ्चि मनःम सिद्धिर्भवतीति ध्वनितम् । यथैव तथा पुरस्ता मयोक्तम् । तथ कृष्ण विरोधिवृत्त्यापि यदि सिद्धिर्भवति तर्हि परमानुकूलवृत्त सक्तचेतसा गोपीना सिद्धिप्राप्तौ कि चित्रमित्याह ॥ किमुतेति अधोऽक्षज प्रियो यासा ताः। अधोऽक्षजस्य प्रिया इति वा। अ अक्षजन्य ज्ञान यस्मादित्यर्थकेनाधोऽक्षजपदेन, अशब्दमस्पर्शमरू मव्ययमित्यादिश्रुत्या सर्वगुणातीतम् आवरणविनिर्मुक्त परमात्म जारबुद्ध्यापि सेवन्तीना या बुद्धयस्ता वस्तुमाहात्म्याद् ब्रह्मबुद्ध एव, न गुणबुद्धय इति ध्वनितम । सप्तमस्कन्धे चेत्थमा हितम् । तस्म द्वैरानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा * स्नेहात् का वै पुण्यात् कथाञ्चनेक्षते पृथक् * कामाद् द्वेषाद्भयात् स्नेहाद्यथ भक्त्येश्वरे मनः * आविश्य तदघ हित्वा बहवस्तद्गति गता गोप्यः कामाद् भयात् कसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृप * सबन्ध वृष्णयः स्नेहाद् यूय भक्त्या वय विभारिति । यद्वा पूर्व, ब्रह्मन परोद्भवे कृष्णे इयान प्रेमा कथ भवेत् * यो ऽभूतपूर्वस्तोके स्वोद्भवेष्वपि कथ्यतामिति पृष्टवतस्तत्रैतदुत्तर तदुत्तरकथनन म

सर्वेषामपि भूताना नृप स्वात्मैव वल्लभ. । * इतरेऽपत्य
स्तद्वल्लभतयव हि * कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखि
। * जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति माययेत्यादिना ।
समुमेऽप्याभहितमित्याह यथा वा ॥ चैद्य इति ॥
क्षेऽपि समानमिद पञ्चश्लोकात्मक प्रकरणम् ॥ १३ ॥
क्तत्त्वज्ञानानधिकारिणोऽप्युद्धर्तव्या इतीच्छयैव भगवद
ातो यदर्थ भगवदवतारस्तस्मिन्नेवार्थे भवत शङ्का न यु
ाशयेनाह ।

नि श्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ॥
यस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मन ॥ १४ ॥

ामिति ॥ भगवतः षड्गुणैश्वर्यसपन्नस्याभिव्यक्तिकार-
याभिव्यक्ति प्रादुर्भावो नृणामविशेषेण सर्वेषा नि.श्रेय
ाक्षात्परम्परया वा मोक्षरूपपरमपुरुषार्थलाभायैव, नतुभू-
रसादिरक्षाय । भ्रूविजृम्भमात्रेणान तकोटिब्रह्माण्डसहार
क्वचित्सहारकशक्तिलेशमात्रावतारेणाऽपि तस्य सुकर-
न च नृणा नि.श्रेयसमन्यथा सुकरम् । भक्तितत्त्वज्ञानयार
गोऽत्यन्तदुर्लभत्वात् । मनुष्याणा सहस्रेषु कश्चिद्यतति
* यततामपि सिद्धाना कश्चि मा वेत्ति तत्त्वत इत्यादिवा-
। न च भगवदिच्छया तत्सुकरम् । तस्या अपि जीव
ात्वात् । अ यथा वैषम्यनैर्घृण्यापातात् ।
करुणासागरो भगवान् समारानलेपापच्यमानाञ्जीवाना
तरतीति भाव । यथा नृपरूपेण भगवतोऽवतरण नृणा
।, तद्वदिति सम्बोधनाशय. । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्र

विश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुत्या परमात्मनो जीवरू
प्रवेशो नामरूपात्मकससारविस्तारायोक्तः । प्रविष्टस्य तिरोहिर
परमात्मनः पतिपुत्रादिरूपेण स्थितस्य समृतिचक्रारूढस्य स्नेहा
सबन्धेन समृतिचक्रे भ्रमणातिशय एव, न तु तन्निवृत्तिः ।
भगवतस्तु अभिव्यक्तिरित्युक्तमता यत्स्वरूपसाक्षात्कारेण मो
श्रुतिमस्तकेष्वभिहितस्तत् स्वरूप भगवति अभिव्यक्तमेवासीसाश
भगवन्त विशिनष्टि ॥ अव्ययस्येत्यादि ॥ अव्ययस्यापक्षयरहित
सत्यस्य यतोऽप्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणज यद्वृत्तिप्रतिफलितचैतन्य
ऽविषयस्याऽदृश्यस्य दृग्रूपस्य, तत्रापि हेतुमाह, निर्गुणस्य॥प्रत्यक्
दिप्रवृत्तिहेतुगुणविनिर्मुक्तस्य, सत्य ज्ञानमनन्त विज्ञानमानन्द ब्र
विज्ञातारम् अरे केन विजानीयात्, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभ
तत् केन क पश्येत्, यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म, साक्षी चेता केव
निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः । तथाच सत्यज्ञानान दात्मकस्यानावृतस्य प
ब्रह्मणो नन्दनन्दनादिरूपेणाभिव्यक्तिर्न तु जीवस्येव जडदेहाद
भिमानेन तिरोधानम्। तस्माद्विपबुद्ध्यापि पीतममृत यथा अमरत्व
यैवावकल्पते तथा जारत्वादिबुद्ध्याप्याराधितो भगवान्मोक्षाय
वावकल्पते इति, न कोऽपि विरोध । ननु यथोक्तस्य निर्गुणस्
परमात्मनो महावाक्यज पाखण्डार्थवृत्त्या आवरणभङ्गमात्र सम्प
द्यते । स तु स्वयप्रकाशत्वात् स्वयमेव प्रकाशते । तस्मात् क
चक्षुरादीन्द्रियजन्यवृत्तिविषयाकारणाभिव्यक्तिः । न हि दृश्य
मानघटपटाद्याकार ब्रह्माभिव्यक्तमित्युच्यते । अतो भगवद्विग्रहस्
दृश्यमानत्वमभिव्यक्तब्रह्मरूपत्व चेत्येतदुभय विरुद्धमितिचेत् तत्रा
ह ॥ गुणात्मन इति ॥ गुणाना सत्त्वरजस्तमसा तदात्मिकाय
महामायादिशब्दप्रतिपाद्यायाः प्रकृतेरात्मनो नियन्तुः सत्तास्फूर्ति
प्रदस्याधिष्ठानचैत यस्य । तथाच सच्चिदानन्दरूपे परब्रह्मणि सर्वथा

ध्यज्ञानाहङ्कारादिक यथा प्रतीयते, तथा साधकाऽनुग्रहा-
त्सत्तद्विग्रहरूपेण भानमपि न विरुद्ध्यते । तत्राज्ञानादी
रकारणत्वात् तद्भान ससारापादकम् । भगवद्विग्रहस्य
र्थ प्रकटितत्वात् तद्दर्शनादिक मोक्षकरमिति विशेषः । प्र
ामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया * माया ह्येषा मया सृ-
। पश्यसि नारदेत्यादिशास्त्रात्स्वेच्छोद्बोधिततद्विग्रहभाना-
ायाशक्त्या तथाभूते परमात्मनि तत्तदाकृतिभानमिति सर्व
ः ॥ १४ ॥
अतो यथाकथञ्चिद् तदासक्तिर्मुक्तिकारणत्वाद् सम्पा
॥

ः क्रोध भय स्नेहमैक्य सौहृदमेव वा ॥
य हरौ विदधतो यान्ति तन्मयता हि त ॥ १५ ॥

ाम प्रेममय रिरसामय वा । गोप्यादय । क्रोध द्वेष शिशु
य. । भय कसादयः । स्नेह पाण्डवादय. । ऐक्य सम्ब ध
दय । सौहृद भक्ति नारदादय' । ऐक्यमभेदमात्मारामा इति
ान तु सम्ब धाद् वृष्णय इति पूर्वोक्तविरोधादस्य यथा
यथाकथञ्चिद्रूपत्वाभावात् स्वामिभिर्न कृतम् । नित्य हरौ
र्णायावतीर्णे भगवति विदधत' कुर्वाणा ये ते त मयता म
ान दस्वरूपभगवत्स्वरूपता यान्ति । एवकारेण प्रत्येक स
ात्वेन कामादीना म येऽ यतमस्य यथाधिकारमवश्यकर्तव्यता
ति । वाकारेण कामादीना त मयताप्राप्तौ प्रत्येक स्वात त्र्य
ति । एवकारस्य या तीत्यनेनापि सम्ब ध । तथाच या त्ये
ा त्र बाधितम् । नित्यमित्यनेन शूर्पणखादिवद् व्यभिचारि
ादिव्यावृत्ति । यान्तीति वर्तमानापदेशेनेदानीमप्येव विद

घनो यान्स्येरेति द्योतयति ॥ १५ ॥

ननूक्तेऽप्यर्थे विस्मयाच्छिष्येण पुनः प्रश्नः क्रियतेऽतः वि मिति सामर्थ भवद्भिरुत्तरं दत्तमिति चेदप्रसिद्धे ह्यर्थे उक्तेऽपि क दाचिद्विस्मयवशात् पुनः प्रश्नो भवेदनेकवारमनुभूते समस्तशास्त्रे षु प्रसिद्धे परमात्मसुखात् सम्यक्छ्रुते समनस्कस्य विस्मयोऽ कर्त्तुमयोग्य इत्याशयेनाह ॥

नचैव विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे ॥
योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद्विमुच्यते ॥ १६ ॥

नचेति ॥ गुणप्रवाहेऽसम्भावनालक्षणो विस्मयो, भवता ग गर्भवासकालादारभ्यैतावत्कालपर्य्यन्तं भगवन्माहात्म्यमनुभूतवता अवारितमपि ब्रह्मास्त्रं यो वारितवाँस्तस्य स्वेन निवर्तनीयसंसार निवर्तने कः परिश्रम इति सर्वविस्मयनिवारकज भवता ज मकाहे असौ मद्रक्षक इति परीक्षणेन परीक्षिदिति न भवता न च कार्य्य कदापि न कर्तव्यः । एवम्भूतो विस्मयस्त्वज्ञानामश्रद्दधानानां स शयाविष्टचेतसां भवति, न तद्विलक्षणानां भवादृशानाम् । अज्ञत्वा दिकं तु सर्वानर्थकारणत्वाद् दूरतः परिहरणीयम् । तदुक्तम्—अज्ञ श्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति * नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः * इति । तत्रापि भगवति षड्गुणैश्वर्य्यस म्पन्ने, येन तस्योद्धारो यद्विषयकाङ्क्षया वा तस्य प्रतिबन्धस्तदाविर् र्भावेन तदाकाङ्क्षापूर्त्तौ वा मोचनसमर्थः । अतः एवाऽजे जन्महेत्व ऽविद्याकामकर्मवासनादिविनिर्मुक्तत्वाज्जन्मशून्ये, लोकानुग्रहायावि र्भूतत्वाद्दिव्यजन्मादिमत्त्वेऽपि नास्य जन्मादिव्याघात इति भावः । किञ्च, योगेश्वरेश्वरे॥योगेश्वरा ब्रह्मादयस्तेषामपीश्वरे आदिकारणे नियन्तरि स्वाजत्वमहेश्वरत्वादिज्ञानवतोऽपि मुक्तिप्रदे । तदुक्तम्—

र्हि देवाना म॰र्षीणा च सर्वेश॰ * यो मामजमनादिं च
कमहेश्वरम * असम्मूढ॰, स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यत इति।
प्रसादाद्योगश्वरा अपि मोक्षदानक्षमास्तेषामीश्वरे को वि-
त्र भिभि पद्मेर्मोचनसामर्थ्यमभिधाय, किञ्च मुक्तप्राप्यो-
र॰याह ॥ कृष्णे सदानन्दस्वरूपे यतो येन केनापि प्र-
श्रनादितच्चराचर सर्वमपि विमुच्यते ।

ाच कुसुमशर्मे, प्रादुर्भूतञ्च माधुर्यार्थसमूहे, स्वस्यापि मो
गादि्गु ने, मान्द नन्दानन्दस्वरूपे, अनृतजडदु लदेहादि-
ापभे मीनेऽस्त्येन निमग्नो, न तु यथोक्ते परमात्मनि,
भवत इति भाव ॥ १६ ॥

हूक्रम, इत॰ परम अत्र प्रश्नोत्तराभ्यां लोकोत्तरसुखाया
क्रीडाकथाया विच्छेदकाभ्यामिति भवनयन् स्वयमेव प्र-
रति ।

ष्ट्वाऽन्तिकमायाता भगवान् व्रजयोषित ॥
दू वदता श्रेष्ठो वाच पेशैर्विमोहयन् ॥ १७ ॥

इति ॥ ता स्वय कलगीतेनाहूता', अतो व्रजयोषितो
। वासयोग्या अपि झटिति स्वसमीपमागता उपलभ्य ।
व्रजयोषित सर्वदा व्रज एवोपलब्धास्तदानी स्वस्य वने
ान्तिकमायाता दृष्ट्वा, वाच पेशैर्विलासै॰ स्वचित्तानुसारेण
नार्थमनीतिजनकैः पूर्व कलगीतेन मोहिताः पुनर्विशेषेण
अभाषत । यतो वदता सर्वेषा वक्तृणा म ये श्रेष्ठ । यतो
। इद च व्यामोहोत्पादन विक्षेपप्रमोद्भवाय। तथाच या॰
धैर्याभावाद् बहिरपि प्रार्थया त तास्मा प्रेम्ण उपे
त्वोद्दीपन भवति । यास्त्वन्तरत॰ प्रार्थनावसोऽपि धैर्यव-

शान्मानरसो वहिर्नेति नेतीत्येव वदन्ति तासां प्रेम्णः प्रार्थनावाक्यै रेवैतान्नत्रेणोभयार्थवाक्यान्यभिहितवान् । पृथक् यथोक्तार्थवा क्यप्रयोगस्य परस्परफलोत्पादकत्वेन रसाभासकत्वात् । यद्वा सर्वत्रापिशब्दा तर्भावेनेत्थं व्याख्येयम् । व्रजयोषितः स्वाभाविक प्रेमवत्योऽपि, ताः प्रेममयकामविकारं प्राप्ता अपि, अन्तिकमायाता अपि, साक्षाद् दृष्ट्वापि, स्वयं भगवांस्तासां भावज्ञोऽपि, कपटवाक्यै र्व्यामोहयन् वैकल्यं मापयन्नवदत् । यतो नर्मोक्तिवादिषु श्रेष्ठः तथाच नर्मविशेषार्थमेवमभाषतेत्यर्थं ।

निवृत्तिपक्षे भगवानेव वदतां श्रेष्ठस्तत्तद्वादिरूपेण वदतामग्र गण्यः सन् वाचः पेशैरापातरम्यैर्विलासैः, विमया = विरुद्धप्रम या विपरीतसिद्धान्तेन ता ऊहयँस्तर्कयन्नुवाचेत्यर्थः । मोहिताः मन्दमतीन् विशेषेण मोहयन्निति वा ॥ १७ ॥

यदवदत् तदुदाहरति ।

स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः ॥
व्रजस्यानामयं कच्चिद् ब्रूतागमनकारणम् ॥ १८ ॥

स्वागतमिति॥ तत्र त्रिविधा गोप्यः।स्वावतारं विज्ञाय रमणा भिलाषवत्योऽभिज्ञाः प्रथमाः । जारबुद्ध्या तद्वत्योऽनभिज्ञा द्विती याः । स्वप्रमातिरेकेण वशीकृतप्रेष्ठा मानवत्यस्तृतीयाः । तत्राभि ज्ञापक्षे, वो युष्माकं स्वागतं सुष्ठु शोभनमागमनं जातम् । प्रेष्ठस न्निधावागमनमात्रस्याप्यत्यन्तशोभनत्वात् । यद्वा, स्वागतमिति कुशलप्रश्नः । अतः परमप्रेम्णा समागतानां युष्माकं प्रसन्नोऽ किं प्रियं करवाणि । युष्मन्मनोऽभिलषितप्रियकरस्तेन भवतीनां सन्तोषस्य सम्पादनीयत्वात् । अहो रमणेच्छयाऽऽराधनपराणाम स्माकं मन्दभाग्यत्वादद्यापि सर्वज्ञेनाप्यभिप्रायो न बुद्धो यत प्र

। यद्वा । अस्मत्प्रेमभरतामालोच्यैव वदति तस्मादत पर
ञ्यमिति विचार्य्य खिन्नचित्ता आलक्ष्याऽऽश्वासयति । हे
ः । महद्भाग्य भवतीनाम् । यतो ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थनी
प्रधान लब्धवत्यः । यद्वा, महान् भागो भजन यासाम् ।
रेकविनिर्मुक्ताना कथ मत्सम्बन्ध इति भाव । एवमु
। वक्तुमशक्ता व्रजाभिमुख्यः स्थिता दृष्ट्वा पुनराह ॥
। ॥व्रजस्थसम्बन्धिजनस्योपद्रवोपस्थितौ भवतीनामागमन
ादिति मया ज्ञातमत, पृच्छामि । व्रजस्य कच्चिदनामय
ावः सम्प्रति वर्तते । एव श्रुत्वा अहो सर्वज्ञोऽपि भगवान्
पृच्छतीति नरनाट्यमालक्ष्य विस्मयेन म दस्मितवतीरुप
वयमपि म दहसितालकृतमुखसरोरुह आह ॥ ब्रूतेति ॥
कारण ब्रूत । किमिह तूष्णीमवस्थानेन स देहापादकेन ।
ाप्रियप्रार्थनप्रतिबन्धकलज्जाभिभवकारणप्रेमातिरेकसंपाद-
वता ता प्रत्येवमुक्तम् । अनभिज्ञापक्षे, स्वस्मिन्नासक्ताचि
त्कलगीतश्रवणसमकालमेव व्रजाद् बहिर्निःसृत्य स्वसन्नि
ाता, अत एवतासाम त करणस्था भावोऽपि बहिर्नि.सा
याशयेन दाक्षिण्यलक्षणनायकस्वभाव ता ग्राहयितुमव
णनायिकास्वभावमङ्गीकृत्य आह ॥ स्वागतमिति ॥ वः
गमन भवतु । युष्मदागमन स्वस्य शुभसूचकमह लक्षये ।
महाभागा महद्भाग्यलब्धो महान् भाग स्वपतिभजन यासा
स्ता'।तथाच महाभागाना युष्माकमागमन महद्भाग्य सूच-
ावः । अत आज्ञापय तु भवत्यो, वः प्रिय कि करवाणि।
ाचरणेन स्वात्मान कृतार्थ करोमीत्यर्थ । एव विपरीतमा-
नमानसा क्षुब्ध मुखारविन्दा, अहो वृथैव व्रजात सहसा
त्र समागता इति पश्चात्तापेन व्रजाभिमुखीरुपलभ्याह ॥

व्रजस्येति॥यदि व्रजस्य कश्चिद् उपद्रव उपस्थितस्तच्छान्त्या च यु
ष्माकं प्रियं भवति तर्हि वक्तव्यम् । झटित्येव तच्छान्तिं करोमीति
भावः । ननु भोः, चतुरशिरोमणे, तथा सति गोपा आगता स्यु
रितिचेत् तत्राह ॥ ब्रूतेति ॥ युष्मदागमनेन तत्रस्त्रीणामेव काश्चि
दुपद्रव उपस्थित इति तर्कवशान्मयैवमुच्यतेऽतः स्वमुखादपि झटिति
तत्कारणं ब्रूत । अहो एतत्स्वरूपासक्तचित्ताभिरस्माभिर्व्रजस्य दत्त
जलाञ्जलिं जानन्नपि फलकाले किमस्मासु व्रजासक्तचित्ततामारो
प्यैव वदतीति स्वमुखारविन्दाभिमुखीरलोक्याह—ब्रूतेति, वा
तिष्ठतु मदुक्तस्तर्कः, स्वयं वक्तुमुद्यता यूयं स्वमुखादेव स्वागमन
प्रयोजनं ब्रूतेत्यर्थः । यद्वा, ससम्भ्रममाह ॥ स्वागतम् ॥ यतो भव
त्यः पतिपुत्रादिसकलसम्पत्सम्पन्नत्वेन महाभागाः । तथाभूताना
मागमनावकाशरहितानामत्रागमनेन महान् ममातिविस्मयो जातः
इति भावः । तस्माद् युष्माकं किञ्चित्प्रियाचरणे मम महत्युत्कण्ठा
जातेत्याशयेनाह॥प्रियमिति॥यत्प्रियं भवत्यः प्रार्थयन्ति तदहं क
रवाणीत्यर्थः॥एवमुक्ता नर्मोक्तिमबुद्ध्वा लज्जया स्वाभिलषितं प्रियं
प्रार्थयितुमशक्ता व्रजाभिमुखीरवलोक्याह—ज्ञातं मया, व्रजे क
श्चिदुपद्रव उपस्थितः स्याद् यद्भयात् पलाय्य स्वत्राणार्थं मदन्ति
कमागता अतः पृच्छामीत्याशयेनाह ॥ व्रजस्येति॥ तथाच तत्र स
म्भावितोपद्रवशान्तिरूपं प्रियं किं करवाणीति भावः । एवमुक्ते
अहो अस्य धूर्ताधिराजस्यान्यापूर्वोऽयं वाग्विलासो द्रष्टव्य इति
तर्कयन्तीः सस्मितं परस्परं विलोकयन्तीरालक्ष्याह ॥ ब्रूतेति ।
अहो भवतीनां मौनेन मिथः सस्मितनिरीक्षणेन चोपद्रवाभावो
ऽस्तीति मया ज्ञातमतः स्वमुखादेवागमनप्रयोजनं ब्रूतेत्यर्थः । मा
निनीपक्षे, ता दुर्लभदर्शनसम्भाषणाः स्वान्तिकमायाता दृष्ट्वा अतिवि
स्मितत्वात्, सोत्कण्ठमाह ॥ स्वागतमिति ॥ अहो वो युष्माभि

रीचीनमागमन कृतम् । एतादृशाचन्द्रकराभिरञ्जिते स-
नसामग्रीविशिष्टे वने युष्मदागमनाकाङ्क्षया मदवस्थाना
किमिसेव ब्रवीषि, मन्दभाग्यप्रेरिता वयमत्र समागता
ापि न वाच्यमित्याह ॥ हे महाभागाः ॥ एवंविधयौवना
मित्रविधे वने एवात्रधेन प्रियेण समागमो महता भाग्येन
ो नाल्पस्य तपस. फलमिति भावः । अहो नाऽयङ्कोप
के तु कोपोदासीन्यादिक विहाय रमणस्य समयोऽतो
पाचरणेन भवत्यः प्रसन्ना भवन्ति तर्हि किं वर्तते तदह
। दैन्य व्यज्यते । यद्वा, किमेवमुद्वयाऽवस्थिता, यन्युष्माक
ाय तदह जानामि, तदेव च ममापि प्रिय, तद्. प्रिय देश
हृदये सति किं करवाणि । भवतीनामनुज्ञा वर्तते किमिति
क्तिः । एवमुक्ता व्रजाभिमुखीरवलोक्य तासा पलायन
ह ॥ व्रजस्येति ॥ अहो प्रियाः ! प्रियाचरणानुज्ञा कि
दीयते, किमर्थं वा विकसितमुखपद्मा भवस. पुनर्व्रजमव
ाऽतोऽह पृच्छामि । व्रजस्य तु कच्चिदनामयम् । एवमु
ञ्चिद्विकसितवदना ईषत्कटाक्षवतीरवलोक्य सस्मितमाह ॥
आगमनप्रयोजन झटिति ब्रूत । प्रार्थनायां लोट् । किं वा
ीति मया मङ्गयकम्पमपाकुरुतेति दै य व्यज्यते । स-
देसतकार्यनाशकरी लज्जा विहाय कथयतेति भावः ॥
दृस्तिपक्षे, आस्तिको भूत्वा वदति ॥ स्वागतमिति ॥ व.
सुष्ठु आगतम् आगमन भवति । यतो भवत्यो महाभागा.
र्द्भुता अतो युष्माक किं प्रिय करवाणि । अभिधेय
, किं वा ब्रह्म । तदपि किं सविशेषमुत निर्विशेषम्, ए
कर्मप्राप्यमुपासनाप्राप्यमुभयप्राप्य केवलज्ञानप्राप्य, क
वतज्ञानप्राप्य वा प्रतिपादयामि । ननु यथाकथञ्चिध

रिकिञ्चित्प्रतिपादने को दोष इत्याशङ्क्याह ॥ व्रजस्यापौरुषेयस्य वेदस्यानामय कच्चित् । दोषग धोऽप न सम्भाव्यते । पौरुषेय वाक्येषु तथा चेदस्तु नामति भावः । न वागता एव परब्रह्माणि वयमत. किमित्येव पृच्छसीत्याशङ्क्याह ॥ ब्रूतेति ॥ स्वागमनवतीना युष्माकमागनकारण विनाऽऽगमन नोचितमिति कृत्वा तस्य कारण जातिगुणसञ्ज्ञान्यतम ब्रूतसर्थ' ॥ १८ ॥

एवमुक्ता, लज्जाविष्टमानसाः किञ्चिदपि वक्तुमक्षमा अवलोक्य प्रेमोद्दीपनार्थमीषत्कर्णकठोर वाक्यमाह ॥

> रजन्येषा घोररूपा घोरसत्त्वनिषेविता ॥
> प्रतियात व्रज नेह स्थेयस्त्रीभि सुमध्यमाः ॥१९॥

रजन्येषेति ॥ युष्माक मौ येन कारणाभावो मया ज्ञात' अकारण चागमनमु मत्तचेष्टितसमम् । तस्माद् वृथाऽऽगमनवदत्रावस्थानस्यानुचितत्वादिह वने न स्थेयम । यज्जात तत्तु जातमिति माऽस्तु वृथा चेष्टितमिति भाव. । तर्हि किं चेष्टितमित्यपेक्षायामाह ॥ व्रज प्रति यात गच्छत। गत्वा गृहकृत्यपरता सम्पाद्येति भावः । व्रजमित्यनेनात्रागमनवद् यत्र गमनस्यापि निष्फलत्वं सूचितम् । ननु भवतु क्षणमात्र स्थित्वा गमिष्याम इतिचेत् तत्राह ॥ रजनीति ॥एषा उपलभ्यमाना । तथाच सम्यग् नेत्राण्युमील्य द्रष्टव्या, एषा रजनी वर्तते, न तु दिनम् । दिनादौ विलम्बेऽपि कृते उत्तरोत्तरप्रकाशबाहुल्यसम्भवान्नास्ति बाधा, रजन्यमुत्तरोत्तरा धकारबाहुल्यसम्भवाद्विलम्बो नोचित इति भावः किञ्च ज्योत्स्नाबहुलाऽपि घोररूपा रात्रित्वादेव । तथाच महानिशीथाऽऽगमे गमनमत्रावस्थान च दुर्घट भविष्यतीति भावः ननु भवत्वेव तथाप्यकस्मादागता' फलमूलादिक किञ्चिदादाय

प इति चेत् तत्राह ॥ घोरसत्त्वैर्व्याघ्रसर्पवृश्चिकादिभिर्नि-
। कालसम्बन्धाद् वृन्दावनेऽपि घोरसत्त्वसम्भावनयात्राव-
विहरण वा नोचितमिति भावः । न वेव तर्हि भवताऽपि
त्रावस्थीयते, व्रज एव चलनीयमितिचेत् तत्राह ॥ स्त्रीभि
तत्रापि हेतु ॥ सुमध्यमाः ॥ सुकुमारमध्यभागा भयोप
पलायनादावसमर्था । अत एव कोमलचित्तत्वाद् घोरस-
दृमप्यक्षमाः । एतेन तव सन्निधौ नास्त्यस्माक किञ्चिद्
ति शङ्कापि निरस्ता । अनभिज्ञापक्षे एतच्छ्रुत्वा, अहो द्र
र्तृाधिराजस्य वाग्विलासचातुर्यं, लोकोत्तरसौ दर्य्यक्रीडा-
दर्शयित्वा धैर्यधैकुललज्जादिक नाशयित्वा सम्प्राति कल
स्वयमाहूय कारण पृच्छतीत्यपाङ्गचालनैरेव परस्परमाच
तासु अहो मया बुद्ध, देवपूजोपयोगपुष्पाद्याहरणाय भव
गता स्युरतस्तथाचेच्छृणुतस्याह ॥ रज येषेति ॥ भो, चतुर
। किमेवमागमनकारण पृच्छसि । भवानिव वयमपि क्री
। समागता इति छद्मनाऽवस्थानपरा आलक्ष्याह ॥ रज
रूपेति ॥ भो विशालनेत्रा, नेद दिनम् । अत एवत्रि
जन्या कुलवधूना युष्माक प्रासाद एव क्रीडोचिता, न तु
स वने । ननु घोररूपाया रज या प्रासादेऽपि क्रीडा कथ
चेत् तत्राह ॥ इह, वने एव घोररूपा, न तु व्रजे। सहाय
दिति । ननु भोः कमलनयन ! एवविधज्योत्स्नावत्त्वेन
माना रजनी किमिति घोररूपेत्युच्यत त्वयतिचेत् तत्राह॥
निषेविता ॥ अतो व्रज प्रतियात । अहो भवतु, क्ष-
वेश्रम्य यास्याम इतिचेत् तत्राह ॥ नेति ॥ अवश्यकर्त
म्बो न युक्त इति भाव । ननु भवता कथ स्थीयते
तत्राह ॥ स्त्रीभिरिति ॥ ननु बह्वीनामस्माक तव सन्निधौ

। का भयसम्भावनेतिचेत् तत्राह॥सुमध्यमा इति ॥ यद्वा
व भीरुरसि, न तु वयम् । वनमपि साधारण, न तु त
तामहादिभिर्वा मौल्येन क्रीतम् । अतो वयमत्रैव विहरि
ते चेत् तत्राह ॥ नेति ॥ भवतु, यथेष्ट विहरन्तु भवत्य
ो मत्पार्श्वे न स्थेयम् । आबालब्रह्मचारिणा मया स्त्रीस
द्विनत्वात् । तत्रापि बालवृद्धाभि. सहावस्थाने नाहि
युय तु युवतयः सुन्दर्यश्चातो दूरतः परिहरणीय
ाह ॥ सुमध्यमा इति ॥ तथाच सुन्दरीणा युवतीना सु
मया रात्रौ निर्जने वने सहावस्थान नोचितम् । यद्यपि
पतिव्रता, अहं च ब्रह्मचार्य्यग्रगण्यो जितेन्द्रिय एवाऽत
ानेऽपि नास्ति विकारशङ्का, तथापि मनसोऽविश्वसनीय
र्दुर्बलत्वाच्च नेदमुचितमिति भावः । यद्वा। अत्रागमने भ
योजनमहं न पश्यामि । पृष्टेऽपि तूष्णीम्भावाद् भवत्यो
ाश्य ततो यद् ब्रवीमि तत् कुरुध्वमित्याशयेनाह॥ रजनी
त्पति व्रज प्रतियात । यत एषा, दिवा तत्तद्व्यापार
धावसरयोर्दम्पत्योः सुखजनकत्वेन बहुशोऽनुभूयमाना
वनकरी वर्तते । ननु यथैव तथापि रजन्यां न तुमशक्ता
तत्राह ॥ अघोररूपा ॥ शरत्पूर्णचन्द्रचन्द्रिकया व्याप्त
नसाहश्यमापन्ना । अतो नास्ति भयसम्भावनाऽपीत्यर्थः
। निर्जन वने व्याघ्रादयो यदि स्युस्तर्हि किं कुर्म इति
ाहाऽघोरसत्त्वैर्भ्रमरकोकिलादिभिरेव निषेविता, वृन्दा
व्याघ्र तु घोरसत्त्वैर्व्याघ्रादिभिरसत्त्वैर्थ । किञ्च पति
मित्र स्थितौ नास्ति क्षतिरित्याह ॥ नेति ॥ स्त्रीभिः पति
भिरिह निर्जने वने तत्रापि मत्पार्श्वे केवलानामत्र पर
ाधावस्थानस्य सुखहान्यपकीर्त्यादिकरत्वात् । मम स्त्रं

इतस्य पुरुषस्य यत्र कुत्रापि स्थितौ नास्ति काचित् क्ष-
पे, स्त्रीभिरित्यनेन ध्वनितम् । ननु एकस्या रजन्यां वि-
व स्थास्यामस्त्व कस्मादस्मान् दृष्ट्वा ग्लायस इति चेत्
। हे सुमध्यमा इति ॥
णान्तरे को वद किं भविष्यति, एवविध सौकुमार्य्यादिक
पणीयम् । ममापि भवतीना सौन्दर्यादेर्द्वेथा नाशसम्भाव-
॥ ग्लानिर्भवतीति भाव. । मानिनीपक्षे, अथैवमुक्ता व्रज
तुमुद्यता आलक्ष्याह ॥ रजनीति ॥ अहो आगमनकारण
ना नोच्यते चेत् तर्हि मा ब्रूत तथापि व्रज प्रति तु न
यत्रापि प्रार्थनाया लोट् । कुत इसत आह ॥एषाऽनुभूय
जनी रञ्जनकरी । एवविधा पुनर्मिलिष्यति न वेति भाव ।
ोत्स्नाव्याप्तत्वादघोररूपा । पुनश्च क्रीडोपकरणभूतैरघोरै-
ादिभिर्नितरां सेविता । यद्वा घोर सत्त्व बल यस्य तेन
वेविता । अतो नास्ति भयसम्भावनाऽपीति भावः । यद्वा
गमनभयाविष्टमानसा वय कथ न याम इतिचेत् तत्राह ॥
॥ रात्रित्वात् । पुनश्च घोरसत्त्वनिषेविता, तस्मादत्र
नायास्यतीति भाव । अतः सर्वशङ्का विहायेह मत्पार्श्वे
यतः, स्त्रीभि. । स्त्रीणा हि एवविधे देशे काले चैवविध-
नेधाववस्थान बहुयोग्यमिति भावः । तत्रापि न स्त्रीमात्रस्य
युष्मद्विधानामित्याशयेनाह ॥ हे सुमध्यमा इति ॥
वृत्तिपक्षे, ब्रूतागमनकारणमित्युपक्षिप्य कारणाभावमुपपा-
। रजनीति ॥ एषा अद्वैतवाद्यभिमता निर्विशेषा चित्,
ात्रितुल्या । सर्वस्यापि तत्राध्यासात् । अत एव घोर सर्व
निर्मुक्तत्वादसन्तशून्यारण्यवदसर्वभयङ्कर रूप यस्या
त एव घोरं स्वपरात्यन्तदुःखकर सत्त्व बलमन्तःकरण

वा येषा सर्वनिषेधप्रतिपादनपराणा तैर्नितरा मेविता । अतो ३
प्रति यात बहुवेदवाक्यानुसरण कुरुत । इह निर्विशेषचिति प्रा
पादकतया न स्थेय, स्त्रीस्थानापन्नाभि श्रुतिभि । यतो हे सु
ध्यमाः! शोभनार्थप्रतिपादनेन सुन्दर्य्यः । अय भाव । ब्रह्म।
वेदान्ता न प्रमाणम् । तत्र तत्प्रामाण्यस्याशक्यनिरूपणत्वात
तथाहि । ब्रह्म माना तरगम्य न भवति, किं वा भवति । नाद्य
मानान्तरविषयत्वयोग्य एव सिद्धे शब्दप्रवृत्तिदर्शनात । न ि
तीय । वेदा तप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि माना तरानुपलब्धे । न
लोकेऽपि न वाक्यार्थे माना तरापेक्षा । वाक्याथस्य सर्वत्रापू
त्वात । सिद्धबोधि वाक्यमपि न स्वार्थप्रमितौ तदभावशङ्कानि
वृत्तये वा माना तरमपेक्षते, किं तु वाक्यस्य वक्तृदोषप्रवृत्ताप्राम
ण्यशङ्कानिवृत्तये ब्रह्म त्वऽपौरुषेयवेदा तलक्ष्यमखण्डसद्वाक्या
एवातस्तल्लक्षकवेदा ताना न माना तरापेक्षा । अत कथ ब्रह्म
वेदा तानामप्रामाण्यमितिचेन्न । अखण्डार्थत्वस्य लोकवेदयोर
द्धत्वात । न हि नानापदार्थससर्गविषयस्य वाक्यस्यैकप्रातिपा
कार्थविषयत्व सम्भवति । वाक्य हि अभिधा, गौणी, लक्षणा
वृत्तिमादाय स्वाथ बोधयतीति प्रसिद्धम् । नचास्व यतमया
वृत्त्या वेदा ता अखण्डमथ बोधयन्ति । मुख्यवृत्त्या पदाना
कार्थवृत्तित्वानुपपत्ते' स्पष्टत्वात । गौणीलक्षणयोः स्वीका
ऽप्यन्यतरपदवाच्यार्थाल्लक्ष्याद्वा अधिकयोर्लक्ष्यमाणगुणा यत
पदवाच्यार्थयो सत्त्वाद्वाक्यार्थस्यैकपदार्थमात्रवृत्तित्वासिद्धि
ननु पदद्वयेऽपि लक्षणाङ्गीकाराल्लक्षणापक्षे नास्ति दोष इति चेन्न
अर्थभेदाभावे पदाना पर्यायत्वादाकाङ्क्षादेरभावाद्वाक्यत्वभङ्गापत्तेः
वाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च । ननु वाच्यार्थभेदान्न पर्यायता । वाक्यस
पदानतिरिक्तत्वेऽपि प्रमितिजनकत्वेनार्थवत्त्वात् । नापि वाक

मिति चेन्न । वेदान्तानामनुदितानस्तमितचैतन्यमात्रस्वरूप
वषयप्रमितिजनकत्वाङ्गीकारेऽविपर्यसिद्धा तभङ्गापत्तेः । प्र
स्याच्च । तस्मान्न श्रुतिमस्तकप्रतिपाद्यत्वविवाद इति॥२९॥
नवत्पाक्षीच्छया समागताना भवद्गीतादिनोद्दीपितस्मराणा
हनाक्षमाणा स्वभक्तानामस्माक त्यागो नोचित इति
ाह ॥

रः पितर पुत्रा भ्रातर पतयश्च व ॥
न्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृध्व बन्धुसाध्वसम् ॥ २० ॥

इति ॥ कासाञ्चि मातरः, कासाञ्चित् पितरः, कासाञ्चित्
ासाञ्चिद् भ्रातर., कासाञ्चित् पतय. सर्वे गृहे अपश्यन्तो
ित मृगयन्ते, न त्व वेषणान्निवृत्ता अतो मात्रादिष्वेकोऽपि
मत्पार्श्वे युष्मान् पश्येत् तदोभयेषा भयलज्जे स्यातामतो-
सा व धुभ्यः स्वस्य भय, बन्धूनां मम चाऽपकीर्तिभय च
ाऽतो व धूना साध्वसपरिहाराय व्रजं प्रति यात, अन्यत्र
स्त । तथाच सभसस्ति भवतीनां प्रतिबन्धकमतो मम
। इति भावः ।

ापक्षे, ननु नास्त्यस्माक किञ्चिदपि भय समुदायनिविष्टत्वा
मीपस्थत्वाच्च । नाप्यपकीर्तिभयम् । सघश आगतत्वाद
ाने स्थितत्वाच्चेति चेत् तत्राह ॥ मातर इति ॥ भवतीना
का युष्मान् गृहेष्वदृष्ट्वा विचि वन्ति । अतस्तासा साध्वस
म् । ननु ता अप्येवविधा एवात. स्त्रीत्वाद्वा नागमिष्य ती-
ात्राह ॥ पितर इति ॥ ते स्वकुले कलङ्कपातशङ्कया विचि-
ागमिष्यन्तीत्यर्थ । ननु ते ऽपि नागमिष्यन्ति, सघश आ-
मासु शङ्कानुत्थानात् । स्त्रीस्वभावस्य तैरपि ज्ञातत्वाच्चेति-
ाह । पुत्रा इति । पुत्राणा रक्षणाग्रहे महती लज्जा वर्तते

इति भावः । ननु ते बाला इति चेत् तत्राह ॥ भ्रातर इति ।
अन्वेषणे समर्था लज्जावतश्चातस्ते अदृष्ट्वा लज्जया कदाचिच्छ
रीरमपि त्यजेयुरिति भावः । ननु तरुणास्ते वयं च तरुण्यो
लज्जया वेषणार्थं नागमिष्यतीति चेत् तत्राह ॥ पतय इति ॥
यद्वा, ननु रात्रौ पतिसन्निधौ स्थितिसम्भवानया तेऽ वेषणाय न
यतेन्त इति चेत् तत्राह ॥ पतय इति ॥ ते रात्रौ भोगापेक्षा भव
तोऽदृष्ट्वा अ वेषय तोऽत्रागमिष्यन्ति । तस्मात् तदीयो रसोऽ
स्मै न देयः । भोगसिद्धेस्तत एव सुकरत्वादिति भावः । न
तर्हि ते यदा आगमिष्यन्ति तदा तैः सार्द्धमेव गमिष्यामोऽतस्त
त् त्वमस्मत्समीपे तिष्ठेति शङ्कानिरासाय, विचिन्वन्तीत्युक्त
तथा च गृहान्निर्गता मध्ये स्फुटितैर्मार्गान्तरैर्गताः सन्तो विचि
न्वन्तोऽत्रागमनं तेषां दुर्घटमतो विचिन्वन्तोऽतिखेदं मरणं वा
प्नुयुरित्यर्थः । न वस्तु, किमस्माकं तैरिति चेत् तत्राह ॥ मेति ॥
सार्द्धमेवावस्थानयोग्यानां कुलाङ्गनानां युष्माकं तत्साध्वसोत्पा
का प्रवृत्तिर्नोचितेति भाव ॥ मानिनीपक्षे, ननु किमित्येव नि
र्लज्ज सन् बहुपरिवाररक्षिता लज्जावतीरस्मान् प्रति ब्रवीषि, व
मत्र क्षणमात्रमप्यवस्थातुं न शक्नुमः । यतः परमप्रेमास्पदा
स्मानऽपश्य तोऽस्म मात्रादयोऽ वेषणाय निःसृताः स्युरतस्तेषा
ध्ये यद्येकोऽप्यत्रागत्य वाऽस्मान् पश्येत् तर्हि महाननर्थो भवेत् तस्
त् तदागमनात् पूर्वमेव झटित्येवास्माभिर्गन्तव्यमिति चेत् त
ह ॥ मातर इति ॥ व धुभ्यः साध्वसं मा कुध्वम् । यतस्ते मात्र
याऽपश्यन्त सन्तो विचिन्वन्त्येव, न तु गहनेऽस्मिन् वने ते
मागमनं सम्भाव्यत इति भावः । यद्वा, विचिन्वन्ति, न त्वत्रायां
नाप्यायास्यन्ति । हि यतोऽपश्य तो न द्रक्ष्यन्त्येव वनस्यास्या
निबिडत्वा यथा तामस्या विद्यया एतत्स्थानस्याच्छादितत्वाच्

य विहाय मया सार्द्धं यथेष्टं रमतेति भावः ॥
हत्तिपक्षे, ननु निर्विशेषमखण्डं ब्रह्म यथोक्तरात्रिकल्पमि
कथं ज्ञातमित्याशङ्क्य बहुविद्वत्सम्प्रतिपत्तेरित्याह ॥ मातर
ये मात्रादिस्थानापन्नाः सांख्याध्वरमीमांसकादयो विचि
यथोक्तं ब्रह्म श्रुतिप्रमाणकमस्ति ? न वेति ? विचारय
पि न पश्यन्त्येव । तथा च यदि स्यात् तर्हि परमविच
ष्यमाणमवश्यमुपलभ्येत, नोपलभ्यते । स्फीतालोकवर्ति
लभ्या घटाभाववत् तदभावो निश्चीयत इति भावः । त
थोक्तरात्रिकल्पत्वत्राणाय परमोद्योगवत्त्वादेते वो बन्धव
ध्वस तन्मताननुमोदनेन वेदबाह्यत्वमाप्तिभयं मा कुध्व
क्षकस्य रक्षणमेवोचितं, न तु भयप्रदानमिति भावः ॥२०॥
मुक्ता अहो भगवदनुग्रहालाभान्निष्फलमेवास्माकमागमनं
। विचार्य्य खिन्नचित्ता आश्वासयति ।

वनं कुसुमितं राकेशकररञ्जितम् ॥
ाऽनिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितम् ॥ २१ ॥

ते ॥ युष्माभिरत्रागत्य वनं दृष्टमेव । न वेवं चेत् तर्हि कल-
मर्थमत्र वयमाहूता इत्याशङ्कापि परिहृता । वनं द्रष्टुमत्
रितमहो इदं वनं स्वभक्ताभ्योऽपि प्रदर्शनीयमित्याशयेन
न मयाऽऽहूता इति भावः । ननु का वाऽत्र दर्शनीयतेति
ाह ॥ कुसुमितमिति ॥ ननु कुसुमितवनमेव यद्यस्माक
व्य तवाभीप्सितं स्थितं तदा दिने एव वयं कुतो ना
इतिचेत् तत्राह ॥ राकेशः पूर्णचन्द्रस्तस्य करैः किरणै
: । तथाच दिने रात्र्यन्तरे वा नास्त्येवंविधा शोभेति
किञ्च, वायुरप्येवंविधः समयान्तरदुर्लभ इत्याशयेनाह ॥

यमुनास्पर्शिनोऽनिलस्य वायोर्लीला मन्दगतिस्तया राजन्तः कम्
मानास्तरूणा पल्लवास्तैः शोभितम् । तस्मान्नास्त्यागमनवैय्यर्थ्
मिति भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे, ननु भवतु, तव निकटे न स्थीयते
अ यमदेशे गत्वा स्थास्याम इत्यभिप्रायवतीरालक्ष्याह ॥ दृ
मिति ॥ एवंविधप्रदेशान्तरं नास्ति । अयं च प्रदेशा दृ
एव भवतीभिरतोऽलं वृथा कालक्षेपेणेति भावः । यद्वा, किं
च मात्रादिबन्धुभय प्रदर्श्यते, तद् त्वऽस्माकं दत्तजलाञ्जलि
प्रायमेवान्यथा तान् परित्यज्य रात्रौ बहिरागमनं कथं भवेत्
त्वं बिभेषि चेद् त्वमेवेतो गच्छेति प्रणयकोपवतीरालक्ष्याह ॥ दृ
म् ॥ अहो मयापि ज्ञायते, निर्दोषाणां नास्ति कुतो भयम् । त
थापि बुद्धिमतीनां वृथा गृहान्निःसरणस्यायुक्तत्वाद्वनशोभेक्षण
र्थमागता स्युस्तच्च सम्पन्नमितो वृथाऽत्र न स्थेयमिति भाव
यद्वा, तच्छ्रुत्वा लज्जयेतस्ततो विलोकयन्तीरवलोक्याह ॥ दृ
मिति ॥ अहो ज्ञातं मया, साध्वीनां भवतीनां गृहान्निर्गमनं वन
क्षणाय, तच्च जातमतो गन्तव्यमिति भावः । ननु प्रसङ्गादत्राग
ताः फलानि गृहीत्वा यास्याम इतिचेत् तत्राह ॥ कुसुमितम्
न तु फलितम् । एतच्छ्रुत्वोर्द्ध्वदृष्टीरालोक्याह॥राकेशकररञ्जि
तम् ॥ अत, शरत्पूर्णचन्द्रचन्द्रिकाशोभेक्षणाय भवत्य समागत
स्युस्तदपि जातमिति भावः । यमुनाभिमुखीरालोक्याह ॥ यमुने
ति॥मानिनीपक्षे, ननु तथापि गृहाद्बहिरस्माकं मनो न रमतेऽ
कथमत्र तिष्ठाम इतिचेत् तत्राह ॥ दृष्टमिति ॥ कुसुमितमिदं व
भवतीभिर्दृष्टम् । तथाच नास्ति गृहेष्वेवंविधकुसुमशोभाऽतोऽत्र व
स्य मनो न रमते। प्रत्यक्षोपलब्धस्यापलापो न युक्त इति भाव
किञ्चैवंविध राकेशकररञ्जन यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशोभा
गृहेषु क्वास्ति । तस्मादेतत् सर्वमवलोक्यैव प्रेयस्यो भवत्यो मर

। स्मृत्वा कलगीतेनाहूता भवत्योऽप्यागत्य तथैव दृष्टवत्यो-
ानाग्रह विहायेह स्थेयम् । गोष्ठ प्रति मा यातेति परेणा
॥

वृत्तिपक्षे, ननु भवन्तो विवेकच द्रानुदयाद्वैराग्यादिरहिता
भेप्राय न जानन्ति । विवेकादिसाधनसम्पन्ना त करणास्तु
त्याशङ्क्याह ॥ दृष्टमिति ॥ राकेशस्य विवेकच द्रस्य करै-
दै रञ्जित शान्त्यादिलक्षणकुसुमशोभितम त.करणलक्षण
मित्युपहासः । नाममात्रे श्रुत्यर्थाभासा ये विवेकादिमन्त
ः । यतो यमुनास्थानीयाऽविद्यासम्बन्धिनोऽनिलस्य
ायस्य विक्षेपस्य लीलया तत्तद्विषयलालसया एजन्तस्तरु-
ास्य वैराग्यस्य पल्लवास्तत्स्थानीया अविचारोत्था वैरा-
ः शोभितम् । यद्वा, यथोक्तयमुनानिललीलया विलासेन
ल त प्रवेपिता. ससारवृक्षस्य पल्लवा विषयप्रवालास्त
(। तथाच श्रुतवेदान्तानामपि यथापूर्वससारोपलम्भे तेषा
ाभासमवलोक्य त मतानुसरण नोचितमिति भाव ॥२१॥
ो नाद्यापि भगवतस्तोषोऽस्मासु जातो वर्ततेऽतस्तदर्थ क
ुतिष्ठाम इति चिन्तयन्तीर्व्याकुलचित्ता अवलोक्य, वर्णा
्वता पुरुषेण पर पुमान् * विष्णुराराध्यते प था ना
वकारणमित्युक्तत्वात् स्वधर्माचरणमेव मम तोषोपायोऽत-
पास उचित इत्याशयेनाह ॥

यात मा चिर गोष्ठ शुश्रूषध्व पतीन् सती ॥
न्ति वत्सा बालाश्च तान् पाययत दुह्यत ॥२२॥

यातेति॥ यस्मादत्रावस्थान निष्फल, तत्र गमन च स्व
ेन मम तोषकरत्वात् सफल तत् तस्माद् गोष्ठ यात ।

तत्रापि, मा चिर शुभकार्ये विलम्बो नोचित इति भावः । र
गत्वा पतीन् सेवध्वम् । यतो, हे सत्यः ! पतिव्रतानां युष्माकमिद
वानुष्ठेयमिति भावः । यद्वा, सती' पतिव्रताः श्वश्र्वाद्या. स्त्रीः से
ध्वम् । ससर्गजा गुणदोषा भव तीति यायाद् गुणवतीना सेवं
भवत्योऽपि तथाविधा भविष्यन्तीति भावः । ननु स्वधर्माचरण
भवच्चरणाभिमुख्यमेव फल, तस्य जातत्वात् ततो निवृत्तिरेवाधु
श्रेयसी । आरुरुक्षोर्मुनेर्योग कर्म कारणमुच्यते * योगारूढ
तस्यैव शमः कारणमुच्यत* इत्यादिशास्त्रादतस्त्वदाभिमुख्यमस
मानास्ते कथ सेवनीया । ततस्तादृश पातिव्रत्य त्वदङ्घ्रिपाथोरु
योर्नीराजनीकृत्य दूरतस्त्यक्तमस्माभिरित्याशङ्क्य, दयया सर्वे
तेष्विति*दयाया मदाराधनाङ्गत्वात् सा त्वयश्यमपेक्षितेत्याशयेन
ऽऽह ॥ क्रन्दन्तीति ॥ अतस्तान् गत्वा दुग्ध पाययत, तदर्थ ग
दुह्यत ॥ अनभिज्ञापक्षे, एवव्याजेनोद्दीपयित्वा निषेधेनात्यासक्ति
त्पादयति ॥ तदिति ॥ हि यद् यस्मादत्रावस्थाने फल किं
दपि नास्ति तत् तस्माद् गोष्ठ यात । तत्रापि मा चिर, य
पतिशुश्रूषासमयो वर्तते इत्याशयेनाह ॥ शुश्रूषध्व पतीन् ॥ यतो
सत्य., अत' क्षणमात्रमपि परपुरुषस्य मम पार्श्वेऽवस्थान प
व्रताना युष्माकं नोचितमिति भाव । यद्वा, कथ भूतान् पती
सती.।एते युष्मत्पतयः पूर्वज मनि पतिव्रताः स्त्रिय' स्थिता. पुरु
भावनया पुरुषत्व प्राप्ता, भवत्यस्तु पूर्व पुरुषाः स्थिता' स्त्रीषु
सक्तचित्तत्वात् स्त्रीत्व प्राप्ता, अतः पुनर्वैपरीत्यार्थ पतीन् शुश्रू
ध्वमित्याशय' । किञ्च, करुणाऽपि स्त्रीणा स्वाभाविकी भवति
अतः करुणावतीना युष्माक बाला वत्साश्च क्रन्दन्तीत्यतो ग
तान् पाययत, दुह्यत ॥ मानिनीपक्षे यद् यस्माद् बन्धुभय नास्ति
वनशोभादिरूपा रमणसामग्री चैतादृशी तत. शीघ्र मा यात, कि

नन्तर रा ज्य ते यास्यथेत्यर्थ । ननु पतिशुश्रूषणादिबहु
योर्वैरितत्वान्नास्त्यस्माक चिरतरकालमवस्थानाऽवकाश
तत्राह ॥ पतीन् मा शुश्रूषध्वम् । सती श्वश्रूप्रमुखा मा
म् । सतीपदवी वा मा सेवध्वम् । नन्वस्माक बाला
क्र दन्सत. कथमत्र स्थैर्यमित्याशङ्क्य क्षण नेत्रे निमील्य
यात्राऽऽह ॥ वत्सा बालाश्च मा क्रन्दन्ति ॥ अहमत्र
व सिद्धकलया जानामि—ते सुखेन वर्त न्ते, न त्वाक्रोशन्ति
पायरत । दासादिभि पायितत्वात् तु, मा दुह्यत । तैरेव
पि कृतत्वादित्यर्थ' ॥

वृत्तिपक्षे, यस्मान्निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादन न, तत् तस्मादाशु
यार्थकश्रुतिसमुदाय यात, स्वसमुदायनिविष्टा भवत, क्रि
तिपादयत । तदुक्तम्—आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थ-
र्थानामिति । ब्रह्मणः परिनिष्ठितरूपत्वात् परिनिष्ठिते
च प्रत्यक्षादीनामपि प्रवृत्तिसम्भवात् तैरसवाद प्रामा-
र्लभत्वात् सार्थक्याय क्रियामेव प्रतिपादयतेत्याशयः ।
पेयवाक्यानि प्रामाणा तरापेक्षत्वात् सवादविसवादाभ्या
प्रमामाण्य वा लभ ते । अपौरुषेयाणा वेदवाक्याना तु
तरानधिगम्यविषयतया चक्षुरादिवदनपेक्षमेव प्रामाण्य-
त् । सत्यम् । तथापि अनपेक्षाप्रामाण्ययोरपि चक्षु'स्पर्शन
सवादाद् यथाऽन्यतरस्याप्रामाण्य तथा ब्रह्मैकत्वश्रुतीना-
स्य इत्यादिप्रत्यक्षस्य च परस्परव्याघाताच्छब्दस्याप्रामा-
स्मात् तत्रैव स्थित्वा पतीनि द्रचन्द्रादिरूपान्, तत्कर्मप्रति-
शुश्रूषध्वम् । यतो, हे सत्य. ! स्वाध्यायविध्युपात्तत्वाद्-
शङ्काकलङ्काऽयोग्याः । किञ्च, सर्वमिथ्यात्वसिद्धान्तमा-
सबालस्थानीयकर्माधिकारिण. सर्वेऽपि क्रन्दन्ति, अत

स्तान् पाययत दुह्यत । तत्कर्मफल सत्यमिति मातपादनेन त
न्तोष सम्पादयतेत्यर्थ ॥ २२ ॥

एतच्छ्रुत्वाऽसन्तखि नचित्ता आलक्ष्य, अथवा नास्ति भव
ना वनशोभेक्षणेच्छा, नापि मदपेक्षयाधिक पुत्रादौ स्नेहोऽ
मदर्थमत्र समागता इत्याह ॥

अथवा मदभिस्नेहाद् भवन्त्यो यन्त्रिताशया ॥
आगता ह्युपपन्न तत् प्रीयन्ते मपि जन्तव ॥ २३ ।

अथवेति ॥ मयि यः स्नेहस्तेन यन्त्रिताशया वशीकृतचित्त
सत्यो, मद्दर्शनार्थ यूयमागता इति स्यात् । तदेतदुपपन्नमुपपा
युक्तम् । न त्वयुक्तः पक्षः । हि यतः सर्वेऽपि जन्तवो म
प्रीता भवन्ति । यद्वा उपपन्न सिद्धम् । यतो मयि दृष्टे जन्त
प्रीयन्ते अतो भवत्यो मद्दर्शनेन प्रसन्नाः सत्यो गच्छतेति भावः
अनभिज्ञापक्षे, एव श्रुत्वा सरम्भक्षुभितदृष्टीरालक्ष्य ततोऽप्यधि
कक्षोभमुत्पादयति ॥ अथवा, वनादिक द्रष्टु नागताः, ते प
इत्थैव मया कल्पिताः । भवत्यस्तु मायया योजितः स्नेहः स्वाभ
विकी प्रीतिर्न तु कामाद्युपाधिका, तेन यन्त्रिताशया आगतास्त
दुपपन्नम् । अयमेव पक्ष उपपन्नः । हि यतः सर्वे प्राणिनो म
प्रीयन्ते । तथाच सामा यप्रीत्यतिशयवत्यो मद्दर्शनार्थमागताः
तस्यापि जातत्वाद् गन्तव्यमिति भाव । अथवा, यतो मयि ए
न्तव प्रीयन्ते अतो मत्स्नेहाद् भवत्योऽपि यन्त्रिताशयास्तदेतदु
पन्नम् । यत आगता ॥ मानिनीपक्षे, पूर्व यद्यपि प्रयोजनान्तरा
मागता भवत्यस्तथापि मन्मनोरथपूर्त्यर्थमत्र तिष्ठतेत्युक्तमिदा
भवतीना मयि स्नेहातिशयो वर्तते इति चिरकालान्मया बुद्ध्यते।त
किमर्थ तत्तिरोधान क्रियत इत्याशयेनाह ॥ अथवा मदभिस्नेहा

यन्त्रिताशया यत आगताः । भवन्तस्तु योग्या एव । म
र्वेऽपि ज तवः प्रीयन्तेऽतो मत्स्नेहाकृष्टचेतसामत्रागमन
: । बहुयोग्यं जातम् । अतोऽत्र स्थित्वा तत्फल सम्पाद्य
ावः ।

द्वत्तिपक्षे पूर्वं श्रुतीना समस्ताना क्रियापरत्वमुक्तम्।तत्र ब्रह्म-
कश्रुतीना क्रियापरत्वासभवादानर्थक्य, हुफडादिवज्जपमा-
ात्र वाऽस्त्विति सूचितम्। इदानीमध्ययनविध्युपात्ताना वे
मानर्थक्यायोग, प्रतीयमानार्थस्य प्रत्याख्यानासम्भव चा
ऽस्तु वा कर्मापेक्षितकर्तृस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रिया
त्वमुपनिषदामिति पक्षान्तरमाह ॥ अथवा मयि अस्म-
ाचर आत्मनि अभिस्नेहात् प्रतिपादनपरत्वाद्, यन्त्रिता
ानर्थक्य जपोपयोगित्व वा गमयितुमशक्यास्तर्हि, उपपन्न
ाम्बद्ध कर्तृदेवतादिरूपमात्मानमागतास्तत्स्वरूपप्रकाशने
। एव रीत्या प्रतिपाद्यमाने मयि आत्मनि सति जन्तव
लोकाः प्रसन्ना भव तीत्यर्थः ॥ २३ ॥
ापि भवन्तो मयि स्नेहातिशयवन्तो मद्दर्शनार्थमत्रागता
ानामि, तथापि श्रुतिस्मृतिबोधितस्वधर्मत्यागोऽयमनिष्ट इ-
ाह ।

शुश्रूषण स्त्रीणा परो धर्मो ह्यमायया ॥
ान्धूना च कल्याण्य प्रजाना चानुपोषणम् ॥२४॥

ुरिति ॥ भर्तुः शुश्रूषण स्त्रीणा पर उत्कृष्टो धर्मः । स्त्री-
विशेषणेन, एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुसा धर्मः पर' स्मृ-
भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिरित्यादिशास्त्रात्

पुरुषाणां साक्षा मद्भजनमभिहितम् । स्त्रीणां तु स्वप
ममाराधनमुक्तम् । नैव यज्ञक्रिया काचिन्न श्राद्धं नोपवा
या तु भर्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युतेत्यादिशास्त्रात् ।
ऽमायया कपटराहित्येन । तस्य च धूना स्वश्वश्रूवादीनां च
प्रजानां पुत्रादीनां चानुपोषणं स्तनादिदानेन पित्रादिभि
माणानां तदनु स्वेन पोषणमिति वा । हिशब्दो यथोक्तधर्मस्
वेदप्रसिद्धिं द्योतयति । श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे तदुल्लङ्घ्य
आज्ञाभङ्गी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णव * इत्यादिशास्
धर्माविरोधेन मे सेवामार्गं कल्याणकर इति सम्बोधन
अनभिज्ञापक्षे, ननु मत्स्नेहाकृष्टमानसा मदर्थमागता इति
नासि तर्हि प्रतियात व्रज, तद् यातेति किमिति निष्ठुर
न हि परमस्निग्धानामिय रीतिरित्याशङ्क्य, पापान्निवार
जयते हिताय * इति मित्रलक्षणस्याभिहितत्वाल्लोकद्वय
मिदं मदीयं वाक्यमतिकोमलमित्याशयेनाह ॥ भर्तुरिति ।
त्वयि स्निग्धत्वात् त्वच्छुश्रूषणमधुना कर्तुं प्रवृत्ता अतो
ऽपि तदनुमोदनं कर्तव्यमिति शङ्कापि निरस्ता । यथायोग्य
शुश्रूषणस्य च युक्तत्वात् । तथाच भर्तरि कर्तव्यं स्नेहादि
न कार्यमतो मय्यपि यथा ज तव, प्रीय ते तथा प्रीतिः
भाव । भवतीनां सर्वेऽपि स तीति सम्बोधनाशय' ॥ मा
नयात्राऽधर्म, शक्यो, ममैव युष्मद्भर्तृत्वे मत्सेवनस्य पर
दित्याशयेनाह ॥ अमायया भर्तुर्बाल्यभावादारभ्य निष्
भर्तृत्वेन वृतस्य मम शुश्रूषणं परो धर्मो, न तु बन्धुभिर्व
णापादितस्य । भीष्मेणाऽम्बाया, परित्यागेन बलापादितस
भर्तृत्वासिद्धिज्ञापनायैतत् । तस्मात् कपटागतभर्तृतद्ब न्ध्वादि
विहाय, मम मद्ब न्ध्वादिसेवनादिकमेव भवतीनां धर्मतोऽ

यकमित्यर्थः । एवं कृते नास्ति कदाप्यकल्याणमिति स
ायः ॥

वृत्तिपक्षे, तस्माद् भर्तृस्थानीयस्य प्रतिपाद्यार्थस्य सेवन
ाव स्त्रीस्थानापन्नाना श्रुतीनां धर्मं शक्त्यादिलक्षणः ।
र्येणान्यपरत्वेऽपि स्वार्थपरता न हीयते इति चेव तत्रा-
ायेति ॥ यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति यायात् । त
र्व्याजेन स्वार्थपरत्वं परमो धर्मः । उभयपरत्वे वाक्यभे
त्वमावश्यकम् । सम्भवति स्वार्थपरत्वेऽन्यपरता न न्याय्या
ावः । क्वचिच्छक्यार्थासम्भवे, तदूध्वना शक्यार्थसम्ब-
ावा प्रतिपादनमपि धर्मः । प्रजानां तत्स्थानीयानां मता-
द्रावितकैः, पुष्टानामनुपोषण, तत्रैव प्रमाणतयोपस्थिततत-
तिपुष्टत्वसम्पादनं च । यतो हे कल्याण्यः सर्वकल्याण
ानिवृत्तिबोधनपरशास्त्ररूपाः । अन्यथा शास्त्रपदप्रतिपाद्य
वतीनां न स्यात् । प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन
ासा येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते * इति शास्त्रलक्ष-
त् ॥ २४ ॥

। पतिरेव स्त्रियः परमं दैवतं, तदाराधनं च परमो धर्मः,
लोकद्वयविजय इति लोके शास्त्रे च घण्टाघोषस्तस्माद्
वाद्यनेकदोषयुक्तोऽपि न त्याज्यः । किमुत दोषविनिर्मुक्त
नाह ।

ालो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा ।
स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥२५॥

शील इति ॥ दुष्टं शीलं द्यूतादिव्यसनं यस्य सः । दुर्भगो
यः । वृद्धो जराजर्जरीभूताङ्गः । जडो मूर्खः । रोगी म-

तुः । अधनः स्वोदरपूरणेऽप्यसमर्थः । एवमुक्तदोषेष्वेवं
न, किं वा सकलदोषयुक्तोऽपि पतिर्लोकद्वयविजयेच्छ
स्त्रीभिर्न हातव्यो नैव त्याज्यः। पातकी तु यावत् पात
व्यः । पतिं त्वपतितं भजेत् * आशुद्धेः सम्प्रतीक्ष
तकदूषितं * इत्यादिवचनात् । अनभिज्ञापक्षे, ननु अ
तयो नास्मदनुकूला अनुरूपाश्चातस्त्यक्ता एवातः किं र
देशेनेति चेत् तत्राह ॥ दुःशील इति ॥ षड्विधैश्वर्ययु
रपुरुषमवलोक्य षड्विधदोषयुक्तोऽपि स्वपतिर्न हार
जवासी तु सर्वसद्गुणयुतो निष्पापश्चातः कथं त्याज्य
शयः । मानिनीपक्षे— तस्माद् बलात्कारेणाहृतयाऽप्य
स्वमनसा हृतः पतिर्न त्यक्तो, यथा च सावित्र्या पितुर्वा
सवान्न त्यक्तस्तथान्याभिर्युष्मदादिभिः स्त्रीभिर्मनसा हृ
तव्यः । तत्रापि षड्विधैश्वर्यसम्पन्नोऽहं, न तु दुःशील
कः। वस्तुतः सर्वदोषयुक्तोऽपि न त्याज्यः। पतिरित्येकवच
भिरिति बहुवचनात् स्वस्यैव सर्वासां पतित्वं दृढीकृ
ाच तेषां वस्तुतः पतित्वाभावान्न तत्त्यागे कश्चिद्दोष इ

ाक्ति पक्षे तत्र दृष्टान्तमाह ॥ दुःशील इति ॥ वाशब्द
ाच यथा पतिसम्पृक्तत्वं पतिव्रतायाः स्त्रियास्तथा वाचो
र्थसम्पृक्तत्वमिति भावः ॥ २९ ॥
: परमेश्वरं आसक्तचेतसामस्माकं नास्ति जारपरमनसा
त्यागादिकृतो दोष इत्याशङ्क्य मोक्षार्थं तथा चेदस्तु तथ
ां तु मय्यप्यासक्तानां स्वपतित्यागे दोष एवेत्याशयेनाह

र्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् ॥

ऽसत च सर्वत्र ह्यौपपत्य कुलस्त्रिय ॥ २६ ॥

स्वर्ग्यमिति ॥ कुलस्त्रियः सर्वत्र सर्वस्मिन्नपि पुरुषे औप-
स्वर्ग्यं परलोकनाशकम् । अयशस्यमेतल्लोकनाशकम् ।
फल्गु अतिक्षुद्रम् । तथाभूतमपि कृच्छ्रं महाप्रयाससाध्यम् ।
सम्भोगकालेऽपि भयजनकम् । पुन साधुकर्मणि प्रवृत्ता-
प्सित निन्दितम् । चकाराभ्या नरकपातजातिबहिष्का-
दः । तस्मा मदाराधने यदि युष्माकमाग्रहस्तर्हि भगवद्बु-
नुष्ठेय, न तूपपतिबुद्धयेति भावः । अनभिज्ञापक्षे, विपक्षे
॥ अस्वर्ग्यम् ॥ ननु नास्माक स्वर्गापेक्षेति चेत् तत्राह ॥
म् ॥ ननु तदपि नापेक्षित, यद्वा रहसि नास्ति तत्राश
तत्राह ॥ फल्गु ॥ क्षणिकत्वात् । ननु मिथ्या ब्रवीषि,
इ तस्यानन्तसुखजनकत्वनिश्चयादिति चेत् तत्राह ॥ कृ-
पसादिवारणाद् दुःसाध्यम् । ननु निर्जनवने निवारक-
नास्ति दु साध्यम्, अस्तु वा, तथापि, वामता दुर्लभत्व
ं या च निवारणात् ॥ तदेव पञ्चबाणस्य मन्ये परममायु-
देवचनाद् दुःसाध्यता प्रत्युतासक्त्यतिशयहेतुरितिचेत् त-
भयावहम् ॥ लोकशास्त्रनिषिद्धत्वाद् यमराजादिदण्डजनि-
यकम् । ननु त्वदधरसुधालोभात् सर्वमपि भयमस्माभि-
। यद्वा, यत्र निषेधविशेषो दुर्लभत्व च य मृगाक्षीणाम् ॥
गरीणा निर्भरमासज्जते हृदयामति रसशास्त्रोक्तेर्भयमपि
साधायकमेवेति चेत् तत्राह ॥ सर्वत्र स्वपरदेशयोर्व्यवहार-
योश्च निन्दित तत्रौपपत्य सौख्यम् । ननु स्वाभीष्टसिद्धौ
स्माभि सह्यत इति चेत् तत्राह ॥ कुलस्त्रियः ॥ कुलस्त्री-
ः वक्तव्यमिति भावः । अनेन यद्यप्यासक्तचित्तत्वाद्भव-

तीभिः किमपि न गण्यते, तथाऽप्युत्तमवंशोद्भवेन मया कुलस्त्रि
नैव कलङ्कनीया इत्यपि ध्वनितम् । हे कुलस्त्रिय इति सम्बोध
वा ॥ मानिनीपक्षे, पूर्वोक्तरीत्याहमेव मुख्यः पतिस्त एवोपपत
इति तत्सङ्गमसुखमेवाऽस्वर्ग्यादिरूपम् । यद्वोत्प्रेक्षितानि स्मृ
वाक्यानि । अस्माभिस्तु भर्तृसेवादिः परो महानधर्म इत्युच्यते
स्वस्मिन्नासक्तचित्तस्य प्रेष्टस्य दुःखजनकत्वात् । तथा अपा
क्यपि दुःशीलत्वादिदोषविशिष्टः किं न हातव्योऽपि तु हात
एव । स्वस्य दुःखजनकत्वात् । तथाचैवंविधपत्युः सामीप्यमस्
र्ग्यादिदोषयुक्तमेवेति नमव्यञ्जनपरत्वेन श्लोकत्रयं व्याख्येयम् ।

यद्वा मदासक्तचित्तत्वाद्भर्तृसेवादौ नास्ति भवतीनामधिक
इत्याह ॥ भर्तुरिति ॥ अमायया निष्कपटतया, न तु भवतीना
न्यासक्तमानसत्वेन मायावतीनाम् ॥ तथा पतित्यागनिषेधेऽ
नास्ति भवतीनामधिकारो, मय्यनुरक्ततया लोकद्वयाभिलाषराहि
त्वादित्याह ॥ दुःशील इति ॥ किञ्चापातकी चेन्न हातव्यो, यु
ष्मद्भर्तारस्तु पातकिन एव । ज तुमात्रप्रीतिपात्रे जन्मप्रभृतिरक्ष
परायणे मयीर्ष्यावत्त्वेन साधुद्वेषपरत्वात् कृतघ्नत्वाच्च । कृतघ्न
श्चातिपातकित्वेनोक्ता । तदुक्तं, ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भ
ग्नव्रते तथा * निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृति
ति । ननु तत्सेवादावनधिकारेऽप्यौपपत्यस्य निषिद्धत्वात् तदङ्गी
कारे स्वर्गादबाधस्त्ववश्यम्भावीति चेत् तत्राह ॥ अस्वर्ग्यमिति
कुलस्य ब्राह्मणाद्युत्कृष्टकुलस्य स्त्रियस्तदस्वर्ग्यादिदोषावह, न
गोपाङ्गनानां युष्माकम् । तथाच तन्निषेधवाक्यानि तत्पराणी
भावः ॥

निवृत्तिपक्षे यथा कुलस्त्रिय औपपत्यं दोषावहं तथा श्रुतमर्थ
रित्यज्याश्रुतार्थपरत्वं श्रुतहान्यश्रुतकल्पनादिदोषावहमित्यर्थः ॥२

ातत् सर्वं लोकदृष्ट्या भगवतोक्तम् । वय तु पुरुषोत्तमे
का अतो नास्माक स्वधर्मत्यागप्रयुक्तो दोषो, भगवदारा-
र्वोत्तमधर्मत्वादित्याशङ्कैव तर्हि न लौकिकस्नेहस्योपायो
। कामशेषस्य लौकिकस्य हीनत्वादित्याशयेनाह ॥

णाद् दर्शनाद् ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ॥
था सान्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ २७ ॥

ादिति॥आदौ श्रवण भगवत्प्रतिपादकवाक्यादीना भगवति
त्पर्यावधारणम् । पश्चात् तेषामनुकीर्तनम् । अवधारितार्थस्य
रणायाभ्यासो मननमिति यावत् । ततो ध्यान श्रुते मते-
तस्य स्थिरीकरण निदिध्यासनम् । ततो दर्शन तदर्थ
व. । भगवत्कृपया साक्षात्कारस्तस्माद् यो मयि भावः
लक्षणो यथा भवति न तथा सन्निकर्षेण भावो भवति ।
सङ्गेन लौकिक एव कामशेषभूतो भावो भवतीत्यर्थः ।
माच्छ्रवणाद्यर्थं गृहान् प्रति यात । यद्वा, न वय सम्भो
ोऽपि तु प्रेमलक्षणभक्तिमात्रेच्छावशोऽतः सर्वं विहायात्राग-
तस्तदर्थं भवत्सन्निकृष्टतया स्थास्याम इतिचेत् तत्राह ॥श्र-
ति ॥ स च मयि भाव' श्रवणादिना यथा भवति, न
न्निकर्षेण । ततस्तदर्थं गृहान् प्रति यात । यद्वा अहो भगव
ावस्थानेऽपि वयमयोग्या इति खिन्नचित्ता आलक्ष्याह ॥
दिति ॥ मन्मुख्यभक्ता' सामीप्यसालोक्यादिकमपि न का-
कि तु श्रवणकीर्तनादिभिरेव रमन्ते तेऽतो युष्माभिरपि
दिभिर्निरुपाधिको मयि भावः सम्पाद्य , किं सन्निकर्षप्रार्थ-
भाव.। अनभिज्ञापक्षे, अहो दैव, यस्मिन् वयमनुरक्तचित्ताः

भेमाभिकामाः कदापि त्रियोक्तुमयोग्यास्ताभ्यः स्वाङ्गसङ्गं न प्रयच्छ
ति स्वसन्निधाववस्थानमपि निषेधत्यतः किं कुर्मः क गच्छाम इ
त्याकुलमानसा लिखितचित्रवदवस्थिता दृष्ट्वा तासां पूर्णभावम
लक्ष्य तस्य परमदार्ढ्यसिद्ध्यर्थमाह ॥ श्रवणादिति ॥ परिपाकपर्य
न्त सम्पादनीयो भावो यथा श्रवणादिना भवति न तथा सन्नि
कर्षेण । सन्निकर्षस्योत्कण्ठाशैथिल्यकरत्वादपक्वे भावे त्वङ्गसङ्ग
न रसावहस्तस्मात् तत्परिपाकहेतूत्कण्ठावृद्ध्यर्थं गृहान् प्रतियाते
त्यर्थः । यद्वा, अथवा मदभिस्नेहादिसनेन मयि साधारणप्रीतिमसं
भवस्य इत्युक्त्वा कामोपाधिकप्रीतौ भर्तुरित्यादिकमुद्भावितवा
अथेदानीं तस्याभिवृद्ध्यानुपायमाह ॥ श्रवणादिति ॥ यद्यपि वर्त
मानकाले कुलस्त्रीणां युष्माकं निषिद्धो भावो नास्तीत्यहं सम्यक्
जानामि तथापि शुद्धभावे दोषप्रवेशभयात् तत्र दोषोद्भावनं मय
कृतम् । शुद्धभावश्च श्रवणादिना यथा पूर्णतां गच्छति, न तथ
सन्निकर्षेण प्रत्युत सन्निकर्षेण सन्निकटास्थितस्य मालिन्यं भजते
तौष्ण्यन्दानुत्थानेन निवर्तते च । तस्मात् तदर्थं गृहगमनमेव युष्मा
कमुचितं, न त्वत्रावस्थानमिति भावः । यद्वा, कृष्णाङ्गसङ्गयोत्क
ण्टोत्कण्ठायुतानां कोटिब्रह्मकल्पपर्यन्तकुम्भीपाकादिनरकपाताद
प्यभीतानां सत्कुलाकद्वयानामस्माकमाशयमविज्ञाय किममनेन प्रला
आरब्ध इति कोपेन व्याकुलस्वान्ता आलक्ष्य तत्कोपमन्यथा प्रक
ल्प्याह ॥ श्रवणादिति ॥ अहो भर्तृशुश्रूषादिधर्मनिधिभूतासु यथो
क्तदोषगन्धेनापि विमुक्तास्वस्मासु दोषमारोप्यायं प्रलपतीति को
पो न कार्यः । उक्तवाक्यस्य प्रासाङ्गिकत्वात् । युष्मदभिप्रेतस्
भावः शुद्ध एवेत्यहं सम्यग् जानामि । स च मयि यथा श्रवण
दिना वृद्धिं लभते, न तथा सन्निकर्षेणः । ततो गृहान् प्रतियातेत्य
र्थः । मानिनीपक्षे, ननु किमेवं कल्प्यते,सद्भावगृहीतोऽहमेव भव

र्ता, न तु पित्रादिदत्ता गोपा इति । सद्भावस्यापि सम्प्रति
षु तेष्वेव सत्त्वादुत्पन्नस्याप्यऽसन्निकृष्टे त्वयि सम्प्रति नि
देतिचेत् तत्राह ॥ श्रवणादिति ॥ यथा श्रवणादिना मयि
ष्मदन्तःकरणेषु वर्तते तथा सन्निकर्षेण पतिम्म येषु तेषु
ह सम्यग् जानामीत्यत किमिति स्वभावतिरोधाने भ
वृत्तास्तस्माद् गृहान् प्रति न यातेति नञोऽनुषङ्गः । यद्वा,
ानिसत्राऽकारप्रश्लेषे, अभावे न ह्यऽ नो ना च * इस
अ यात, न प्रतियातेत्यर्थः । यद्वा, ननु मदभिस्नेहाद्भवन्सो
शया इति भवता कथ ज्ञातमितिचेत् तत्राह ॥ श्रवणादि
हर्निश मच्छ्रवणादिना तथा सन्निकर्षण मन्निकटागमनेन
मयि भावो वर्तत इति मया ज्ञायते, तत कपटेन पतिसेवा
ान् प्रति न यातेत्यर्थः । यद्वा, ननु पत्यादिसन्निधावेव स
ास्यामस्तत्सन्निकर्षेण च तत्र भावोऽपि भविष्यति, तत्पू
नादिना धर्म्मादिकमपि सेत्स्यतीति तत्राह ॥ श्रवणा
। तत्सन्निधाववस्थितानामपि युष्माक यथा मयि भावो
ते मच्छ्रवणादिपरत्वाद्, न तथा पत्यादिषु तदभावात्। ततो
ादि पूर्ववत् । एतेन किमिरोव स्वपत्यादिषु भाववतीनाम
र्माधिकाराभाव वदसीत्युपालम्भोऽपि निरस्तः ॥
त्तपक्षे, एव वेदवचसा भूतेऽर्थे प्रामाण्य नास्त्यतो वेदान्त
ामपि क्रत्वर्थकर्त्रादिप्रतिपादनपरत्वमभिहितमधुना तूपनि
षणि प्रामाण्य, तथापि स्वप्रकरणगतमनोव्यापारविधिशे
तथाच यथा यूपाहवनीयादीनि अलौकिका यपि शास्त्रेण
तद्बुद्धिविधिशेषतयैवोपनिषद्भिर्ब्रह्म समर्प्यत इत्याशयेनाह ॥
ति ॥ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो म तव्यो निदि
ष्य., आत्मा अपहतपाप्मा, सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासित

त्मेत्येवोपासीत, आत्मानमेव लोकमुपासीत, ब्रह्म वेद ब्र
मीत्यादिना विहिताच्छ्रवणाद्दर्शनान्निदिध्यासना मनना
न आत्मनि भावः कार्यान्वितस्वार्थपरत्वविधया तत्परत
भवति, न तथा सन्निकर्षेण = तत्त्वमस्याद्यभेदमात्रबोधने
ात्यनमात्रेण प्रामाण्य भवति । तथाच यथोक्तविधाने
ोऽसावात्मा कि ब्रह्मेत्याकाङ्क्षाया, नित्य सर्वज्ञः सर्वगत
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमान दमित्येवमादितत्स्व
गेन सर्वा उपनिषद उपयुक्ता । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्ट
ल भविष्यति । कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे वस्तुमात्रकथ
ानासम्भवात्,—सप्तद्वीपा वसुमती, राजाऽसौ गच्छतीत्या
त्रदुपनिषद्वाक्यनामानर्थक्यमेव स्यादिति भावः । तस्मा
कार्यसस्पृष्टरूपान् यात गच्छत। तद् युष्माक न्याय्यमि
२७ ॥

भगवद्वाक्या युदाहृत्य तत. कि वृत्तमित्यपेक्षाया गोपिका
[दाहृतु श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुक उवाच ॥

विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ॥
णा भग्नसङ्कल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ २८ ।

। यथोक्तप्रकारमत एव विगत प्रिय यस्मात् तद्विप्रियम्
ावचनेऽपि विप्रियत्वभ्रमः। यतो भाषितम् ।भाष व्यक्ताय
स्मरणाद् व्यक्त—प्रतियात व्रजमित्यादि स्पष्टनिषेधरूपम्
ात्दश्रवणे, स्पष्टार्थकमपि वाक्यम यथा प्रतीयत इत्याश
ायाह ॥ आकर्ण्य ॥ सम्यक् तान्मनो दत्वा अक्षरशः श्रुत्वा

तात्पर्यावधारणपर्यन्तं श्रुत्वा । एतेन तद्वाक्यपरीक्षार्थत्वमुक्तम् । तत्रापि गोविन्दस्य, गा वेदादिरूपा वाणी विन्दतीति गोविन्दस्तस्य वेदार्थसम्प्रदायप्रवर्तकस्य सर्वज्ञस्य परमाप्तस्य भाषितम् । प्रतारकभाषिते हि संशयो भवति—किमभिप्रायेण प्रयुक्तमिदं वाक्यम् इति, न तु परमाप्तभाषिते इति सूचितम् । ताश्च गोप्यः स्त्रीयत्वात् प्रतारणाऽयोग्यास्तस्मात् यथार्थं वदतीति तद्वाक्यान्निश्चिक्युः । अहो गृहादिकं त्यक्त्वा वयमागता वा तादृशानमिव पुनस्तद् ग्रहीतुमशक्ता भगवद्वाक्याल्लङ्घने इति विचार्योभयविरोधे शरीरपरित्याग एव कर्तव्य इति निश्चिक्युः, विषण्णा = विषादम् इतिकर्तव्यतायां मूढतां गताः। हतः सङ्कल्पो भगवत्सङ्गमानन्दविषयको यासां ताः । दुरन्तां चिन्तां—अहो भगवता किमिदमुक्तम्, किं भविष्यतीत्येवमादिरूपां प्रापुः ॥ अनभिज्ञापक्षे, इति गोविन्दस्य भाषितं प्रियार्थकमप्युत्कण्ठास्वभावादप्रियमेव । गोवर्द्धनधारणादिना सर्वदा रक्षापरायणस्य महात्मन इदं वाक्यमतो नानृतमिति तासां चित्ते प्रतीतिर्जातेति गोविन्दपदम् । नैपुण्यराहित्येन यथाश्रुतार्थमात्रग्रहणसंद्योतनाय गोप्य इत्युक्तम् । ततो विषण्णाः परमखिन्नाः, हतस्तद्रतिविषयः सङ्कल्पो मनोरथो यासां ता दुरत्ययाम् चिन्तामापुः । अहो कलगीतमाकर्ण्याह्वानभ्रमात् कुलधर्मधैर्यादिकं विहाय वृथैवात्र समागताः, प्रेमार्द्रोऽप्ययमस्मद्भाग्यविपर्ययाद्विरतो गतः, किं वाऽस्मत्परीक्षार्थं दाक्षिण्यं विहाय वामतां गतवान्, किं वाऽस्य मनसि प्रेमलेशोऽपि नासीद्, भ्रमादेव तु वयमेतस्मिन् अनुरक्ताः, किं वाऽस्मदीयं कञ्चिदपराधं ज्ञात्वा तद्दण्डदानायोद्यतस्तत् किमधुना पादादिभिरनुनयामः,,

ातिवचनेन व्रजं प्रति निवृत्त्या वैतदाशयं निर्धारयेम, एत
ान वा करवाम । एतदादिष्टं वा ताशनसमं पर्यास्थाराधनं
प्रभवाम । किञ्चैतत्समक्षे यमुनाप्रवेशादिना सद्यः प्राणं
एवं चेत् पुनरेतन्मुखसरोजं कथं पश्याम, एतदद्भुत
ापि स्यात्तु कथं प्रभवाम । अहोऽतिकष्टं, किं कुर्मः, क
ात्येवमादिरूपा चिन्ता प्राप्तवत्यः ॥ मानिनीपक्षे, इ
प्रियं गोविन्दभाषितमाकर्ण्य विषण्णा भग्नसङ्कल्पा इ
चिन्ता प्रापुरङ्गीकृतवत्यः ॥
ुनिपक्षे, इत्येवं विगतं प्रियगोविन्दस्य वेदबाह्येभ्यो वेद
स्वीकृततच्चद्वादिविग्रहस्य भाषितमाकर्ण्य विषादं प्राप्ताः
' प्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रतिपादनसङ्कल्पा यासां ताः । गोप्य
म्बन्धि यः श्रुतयो दुरत्ययां चिन्तां प्र, आस्तिका अप्य
य प्रवृत्ता, अहो कथं भविष्यतीत्येवरूपा प्रापुरित्यर्थः॥ २
तामाप्तौ सत्यामवस्थानमाह ॥

कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्-
बिम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ॥
अस्त्रैरुपात्तमसिभिः कुचकुङ्कुमानि
ास्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥२९॥

वेति ॥ अवशुचः प्राप्तशोकाः श्वसनेन शुष्यद्बिम्बाध
खानि कृत्वा । यद्वा मुखानि अव अवाञ्चि अधो मुखा
खानां तथा करणं च कासाञ्चिदहोऽस्माकं नास्त्यद्या
ाको, नो चेत् तेन वशीकृतो भगवान्नैव ब्रूयादित्यभिप्रा
ासाञ्चिदहो परमप्रमास्पदेन भगवतैवमनङ्गीकृतानामस्म

मधो वा काप्यवस्थातु योग्यता नास्तीत्याशयेन २ कासा
सर्वगुणगणालङ्कृतविग्रहस्य करुणासागरस्य सर्वज्ञस्य
एवंविधोक्तिर्मन्दभाग्याऽस्मल्ललाटदर्शनजन्याऽत. स्वल-
न प्रदर्शनीयमित्यभिप्रायेण ३ कासाञ्चिदहोऽस्मदीय क-
ध स्मृत्वा भगवानेव वदतीत्यतो नम्रीभूय क्षमापनीय इ-
४ कासाञ्चिदहोऽस्माकं वनभूमौ निकृष्टजनवदागमन
व सम्पन्नमित्याशयेन ५ । अथ. कृतानि मुखानि वि-
॥ शुचः शोकादुद्भूतेन शोकसम्बन्धिना वा श्वासवायुना
शोषं गच्छन्तो विम्बफलतुल्या अधरा येषु । शोकानल-
ाप्तश्वासेन शुष्यन्त. शुचः शुचेराघटस्य श्वसनेन वायुना
श्वसदृशा अधरा येष्विति वा । एवंभूतश्वसनेनाधरा-
शरीरं शोषयित्वा दीपयिष्याम इत्याशय. । चरणेन वाम-
ष्ठैर्भुवं लिखन्त्य. । काश्चिदहो श्रुत्यादिरूपं तिरोधाय
ोपाङ्गनाविग्रहो वृथैव अस्माभिराश्रित इति पश्चात्ताप
इव । अहो किं भूमिभारभूता अस्मानेव निश्वसानेन
स्मन्नाशायाऽयमवतीर्ण इति । काश्चिदहो भगवतीं सीता-
नपि भूमिं प्रवेशयितुं प्रवृत्तोऽसीति । तथा व्याप्तकज्ज
' स्तनकुङ्कुमानि क्षालय न्त्य. । अहो नास्तीदानीं नेत्र-
लस्य स्तनस्थलकुङ्कुमस्य च किमपि प्रयोजनमतः क्षा
मयम् । तत्क्षालनं चास्मिन् समयेऽप्यजलालाभादश्रुज
यैम् । कुचेषु च इतः परं मषीलेपो विधेय इति सूचयन्त्य
न्त्य इति वर्तमानापदेशेन मार्जनाय प्रवृत्ताभिरपि, प्रमा
ाहतुल्याभिरश्रुधाराभिस्तु मार्जनं न सम्पन्नमेवादवानलप्र
ापशोष्यमाणत्वादिति ध्वनितम् । उरुभरपदाभ्यां दुःख
ाष्ठोच्यते । महादुःखातिशयवशो दुःखसागरनिमग्नाः

ञ्चिदपि वक्तुमशक्तत्वात् तूष्णीं तस्थुः स्मामुखस्यावाक्
वदाभिमुख्यस्य, शोकेनाऽन्तःकरणस्य, बिम्बाधरशोषेण
य, पदा भूमिलखने शरीरस्य, अश्रैरिन्द्रियाणां, कुङ्कु
कान्तेः, उरुदुःखभरेणानन्दस्य, तूष्णींस्थित्या चैतन्यस्य
ावाभिधानात् । श्वसनेनेति प्राणपीडाकथना मूर्च्छिता
ाणुरिव स्थिता इत्यर्थः ॥ अनभिज्ञापक्ष—मुखानामथ.
ासाञ्चिदहो वयमत्रागताः सम्मानार्हा अप्येतेन न स
, प्रत्युत, प्रतियातेत्यादिवाक्यैरेव मानिता इति लज्जा
ग्नहृदयत्वेन। कासाञ्चिदहो पश्चादिक विहायैवंविध कर्म
त्तानामप्यस्माकं प्रवृत्तिर्निष्फला जाता, इतः परं किं
इति लज्जाव्याकुलचित्तत्वेन । कासाञ्चिदहो एतेना
वशीशब्दमाकर्ण्याह्वानभ्रमेणैव समागता, अतोऽस्माकं
प्रकटितमिति लज्जया । कासाञ्चिदहो एवंविधा दशा
ः परं व्रजं गताः कथं तत्र सखीजनेभ्यो मुखं प्रदर्शयि
ते लज्जया । कासाञ्चिदहो विनाऽऽह्वानमागता, इतः पर
ीयसौभाग्यदर्प इति वदतोऽस्य कृष्णस्य समक्षे मुख
ष्याम इति लज्जया । कासाञ्चिदहो सर्वालङ्कारालङ्कृ
ीयं मुखमस्मै न रोचते, एतत्समक्षस्थापनाऽयोग्यमिति
। कासाञ्चिदहोऽस्य मुखमवलोक्याऽस्य महानानन्दो भ
ाशया समागतानां परं विपरीतं जातमिति लज्जया ।
दहोऽस्मदन्तःकरणनिविष्टप्रमातिशयमनवबुद्ध्यैतेनैवमुक्त-
ङ्गसमीपे एवमागमनम् अनुचितं जातमिति लज्जया ।
दहो नास्त्यय का ताना सर्वथा नेतिनेतीत्येव वद तीनां
एवम्भूताऽनर्थकरो योऽस्माभिरङ्गीकृतोऽतस्ताभिरुपहास्या
इति लज्जाविष्टचित्तत्वेन। कासाञ्चिदहो इय मा किं व-

य मा किं कथयिष्यतीति परस्परप्राप्तलज्जया । कासा-
ध्रुत मुखनिःसृतेनविधोक्त्यनलज्वालया वृथाऽस्मन्मुख
: भवत्विसाशयेन । कासाञ्चिदहो यद्यप्ययमेवमस्मद्दुः
कस्तथाऽपि प्रज्ज्वलिताऽस्मदन्त करणान्मुखनेत्रादिद्वारा
भिरतिप्रचण्डज्वालामालाभि स ताप न प्राप्नुयादित्या
कासाञ्चिदहो पूर्व प्रसन्नचेतस्तया वने विहरणपरो वशी
त्रोऽप्यस्मन्मुख दृष्ट्वैवविच क्षोभ गतोऽतोऽस्मै क्षोभकर
र प्रदर्शनीयमित्यभिप्रायण । कासाञ्चिदहो नेत्रद्वारा का
नशक्तिमस्मद त करणे प्रवेश्याऽस्मान् व्यामोहयतीत्येत
। स्त्रनेत्रस्थापन न कार्यमिति भावेन । कासाञ्चिदहो
न्तमस्म मुखमवलोक्य कोपाक्रा तमेतदीय मुखमिति भ्रा-
प्राधिकमस्यौदासी य मा गच्छत्वित्याशयेन । कासाञ्चिद
क्तिज यशोकोद्भूतगमुद्रकल्पाश्रुजलप्रवाहभाराक्रा तशि
र्दस्थापनाऽशक्त्या । कासाञ्चिदेवम्भूतमप्यस्मदीय मुख-
तिकर न भवति, किमुताश्रुधारासम्पर्कमलिनीकृतमतः
ताश्रुप्रवाहोऽध पातनीय इति प्रेष्ठचेतसि प्रीत्युत्पत्त्याश-
साञ्चिदहो धिक् स्त्रीचाञ्चल्य, येन प्रीतिलेशेनापि हीन-
णवदतिकठिनस्वा तस्य समीपेऽतिरभसा समागता, अतः
। स्वयमाहूयैव वक्तु प्रवृत्तस्य कृतघ्नस्य मुखमपि नाव-
मित्याशयेन । कासाञ्चिदहो विधातरऽतिकठोरा त करण!
नभिज्ञ' दु खपात्रभूता अस्मान् विनिश्चित्याऽतिदुःख दातु
म, भवतु, शपथोऽस्ति तव, यदि यावत्सामर्थ्य दुःख न
त, तस्मादितोऽप्यधिक दु ख यद्यस्ति तव समीपे तर्हि
भ्य प्रयच्छ, विलम्ब मा गच्छद शिरस्तवाग्रेऽस्माभि-
मेति विधातरि कोपावेशेन । कासाञ्चिदहो परस्परनेत्रस

त् परस्परभावविपर्ययो जातः—एतस्य कान्तस्य
भावोऽस्मच्चेतसि प्रविष्टः, कान्तानामस्माकमत्रहि
ावोऽस्य मनस्यऽतस्तथा मा भवत्विसाशयेन । क
हूक्त त्वया, भवत्वन्यदापि यद् वक्तव्य तद् वद
ग्रे स्थापितमित्यभिप्रायेण । कासाञ्चिदहो एवं
रया पुनः पुनः किमर्थमस्मद्वेधने प्रवृत्तोऽसि, य
र वय तर्हि सकृदेव तीक्ष्णाऽसिना ग्रीवोपरि निप
शिरासि छि धीत्याशयेन ।कासाञ्चिदहो कृतम
यासेन, त विनैव नवसौन्दर्यशस्त्रो मूलितग
सर्वदैव नम्रीभावाऽस्तीति भावेन। कासाञ्चिदहो
कमेवविधमस्मदीय मुख रचित, यदस्य गोपाल
तनकत्वात् तत्समक्षे स्थापयितुमयोग्यमिति पश्चा
दहो मानलेशेनापि विनिर्मुक्तानामेतासा धिक्
देवाङ्गनादकृताऽवज्ञानभयेन । कासाञ्चिदहोऽ
वशीरवेण स्वभूत्येनास्मदीयमनोरत्नमञ्जूषामपह्नर
। वदतीत्यतोऽस्माद्विभेतव्यमिति भावेन ।कास
नेवमुपदिशसि, न वयमुपदेशार्थं तव समीपमागता
देशासि चेत् तर्हि विषसम्पृक्तमिष्टान्नवत् तथा
मुख नावलोकनीयमित्यभिप्रायेण ।कासाञ्चिदह
देशः, त्वत्सम्बन्धेनाऽधोगमनस्याप्यस्माकमिष्ट
। कासाञ्चिदहो गोवर्द्धनाधस्तात् स्वहस्तेन वधा
ता इति सूचनाय । कासाञ्चिदहो सर्व त्वत्तोऽ
यमागता, अतः किमर्थमेव बहु भाषसे इति ज्ञ
ः शोकादुद्भूतेन श्वसनेनोष्णश्वासेन शुष्यन्त,
पे सति विगतस्थौल्यैः स्पष्टवलिमद्भिर्बिम्बफलैः

पेषु । अस्मदधराऽमृत मियो धास्यतीत्याशया समागताना
नङ्गोत्थशोकानलस्तच्छोषणे मवृत्त इति भाव. ।पुनश्चरणेन
ाङ्गुष्ठेन भुव लिख स । काश्चिदहो नास्ति तत्रापराध.,
पाकमेव । यतो यस्मिन् काले, याताऽबला व्रजे सिद्धा
:स्यथ क्षपा ॐ इति त्वयोक्त, तदा, कुहकशिरोमणेस्तव व-
तविश्वासाभिरस्माभिर्लेखापयित्वा न स्थापितमतोऽधुना
र्मोऽस्म मौर्ख्यमेवास्माकमनर्थकर सम्पन्नमिति ध्वनय स
ाश्चि मद्वचनसाक्षी कोऽपि नास्तीति निर्भयता नोचिता,
र्वाधारभूता भगवती वसु धरा साक्षिभूता विद्यत एवेस्य-
ा विभेतव्यमिति सूचय स इव । काश्चिद भुवनैकसुन्दरेण
गृहीतचेतसा नास्यस्माक तथाविध पातिव्रत्य किमर्थमेव
ाहृनोऽसीति बोधनाय जारवतीलक्षण स्वस्मिन् दर्शय स
ाश्चिदहो हत्रैव मुखाद्यलक्रियाऽतः पर मृदमुत्पाद्य तया
ानि लेपनीयानीति शोकोद्भूतमुत्कटवैराग्य बाधयन्स
ाश्चिदहो भूमिरपीयमस्मदपेक्षया वरा, यस्यामस्मत्प्रेष्ठपा
ास्पर्श सदैवास्तीति ज्ञापय स इव । काश्चिदहो यादृश
ास्मभ्य दत्त तादृश दु खमस्मै प्रदेय, तच्चाऽस्मदङ्गस्प
य भविष्यतीसत्युग्र तप सम्पाद्य भूमिभाव प्राप्य स्वा
नेनाऽय पीडनीय इति व्वनय स इव । काश्चिदहोऽस्या
भूमावेव विधातिकठोरचित्त कोऽपि नास्त्यऽतोऽयमी
मत्र जात इति सूचयन्त इव । काश्चिदहो किमेवविधम्
कर्तु प्रवृत्तोऽसि, किं भूशर्कराद्यपेक्षयाऽप्यस्मदीयानि
ानि कर्कशानि यत्सस्पर्शज मदु खभयादेव जल्पसीति
इव । काश्चिदहोऽस्मद्दु.खाय यत् त्वयाऽऽचरितुमार
याभिर्लिखि वा स्थाप्यतेऽस्मिन्न मनि जन्मान्तरे वाऽस्य

करिष्याम इति ज्ञापय स इव । काश्चिदहोऽस्मा
याप्रतिज्ञमिय भूमिर्धारयत्येतद्धारेण विदीर्णा न
इव । काश्चिदहो मातर्वसुधे! नास्त्यस्मत्साहाय्य
स्त्वयैवाऽय बोधनीयोऽस्य त्वयि प्रीत्यतिशयस्य द
प्रार्थय स इव । काश्चिदहोऽस्य पाषाणवद् त क
स्मत्प्रेमोद्रेकातिरेक भूमिर्न जानासत एवविधदु
। न द्रवतीति ध्वनय स इव । काश्चिदहोऽस्य ह
े कठोर, यत एवम्भूतातिकष्टे सत्यपि न विदी
। इव । काश्चिदहो नास्तीत. पर जीवनकृत्य
धरे कृपया विशीर्णा भव, त्वयि प्रविशाम इति भूि
व्य बोधय स इव । पुनश्चोपात्तमपिभिः कज्जल
नानि मृज स । अहो नेत्रस्थश्यामतैवानर्थकरी
ारा त करणे कृष्णे स्नेहमुत्पाद्यवावधा दशा वय
या सह साऽपि निःसारणीया । यत एवविधच
धैतवास्माक श्रेयस्करीत्याशयः । अनेन त्वत्माप्त
ाप्तभूतेष्वस्मच्छरीरेषु निःभीमतापक्रकचेन त्रिः
कृत श्यामसूत्ररेखाद्वयामसपि ध्वनय स इव ।
। तत्प्रवाहधारा बोधिता । मृज स इति वर्तमान
यमुनाद्वयकल्पाऽश्रुधाराद्वयस्य कुङ्कुममार्जनाह
सतापानलस्य तच्छोपणोन्मुक्तस्य विवादे व
पराजयो वा न सवृत्त इति द्योतितम् । उरुदुः
यासा ता । भारासहिष्णुतयैव चेतनापगमात् तू
इव तस्थुरित्यर्थ. ॥ मानिनीपक्षे मुखानाम् अ
त परपुरुषमुखावलोकनमप्यस्मभ्य न रोचते इति
कासाञ्चिदऽस्म मुखावलोकनमपि तवाऽतिदुर्ल

्रनिरस्तमित्यतिदर्पख्यापनार्थम् । कासाश्चिदहो न वय
रिण्य , किन्तु कुलाङ्गनास्तल्लक्षणस्यास्मासु सत्त्वादिति
। कासाश्चिदहो कृष्ण त्व त्वतिधूर्तोऽसि, परदारानै-
न् लज्जालेशेनापि विनिर्मुक्तोऽसि । वय तु लज्जासागरे
इति स्वस्य लज्जावतीत्वबोधनाय । कासाश्चिदहो अधो-
ादकर्मोपपत्त धर्मशास्त्राभिज्ञानामस्माक सर्वथा परिहर
त स्वस्य परलोकभयाविष्टताख्यापनाय । कासाश्चिदहो
कमर्यादाऽभिज्ञा अधोमुखतापादक कर्म कर्तुं नार्हा , कि
हु जल्पसीति स्वस्यापकीर्तिभयाविष्टताख्यापनाय । का-
त.करणस्थामुत्कण्ठा मुग्धादिगिकासमर्पलोरयाय माऽव-
ाशयेन । अहो स्वपतिविरहजनितशोकोद्भूतौष्ण्यव्याप्त
श्वास इति प्रतीतिजनकेन श्वसनेन, यद्यप्यस्मदधरपाना
त्र महती वर्तते तथापि तत्सिद्धि. स्वप्नेऽपि दुर्घटा,
त्वया बलात्कारेणाऽबलानामस्माकमऽधराऽमृतपाने क्रि
रस्य पीयूष तु न लप्स्यसि, तस्य शोष्यमाणत्वादित्या-
चरणेन भुग्न लिख्यन्स. ॥ काश्चिदस्मत्पादरजोऽपि तव
ु, इतरत्तु दूरगतमिति ध्वनयन्त्य इव । काश्चिद् भूमिम-
र्ग्यामस्तव वशीभूतास्तु न भविष्याम इति सूचयन्त्य
श्चिद् बलात्कारेण स्पर्शादिक करिष्यसि चेत् तर्हि भूमि
ादाय, कसाय वा गत्वा कथयिष्याम इति द्योतयन्त्य
हो बलात्कारेणाऽयमस्मान् ग्रहीष्यतीति भयादिव मृषा
वदर्थमस्माभिर्नेत्रेषु मषिर्न धृता, तव तथा भ्रमश्चेन्निःसा-
ाशयेनोपात्तमषिभि कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्यः । न त्व-
ाषु कुङ्कुमा यऽस्माभिरुपलिप्तानि, तव तथा भ्रमश्चेत्
ने प्रक्षाल्य तेषु मषिलेपोऽस्माभि. क्रियते इति सूचय-

। मार्जनादेरकृतत्वा मृज"स इत्युक्तम् । उरुदुःखभरा
स्थु' स्म ॥

वृत्तिपक्षे, यथोक्तवाद्युक्तयुक्तिभिः श्रुतीनां महती पी
येनाह ॥ कृत्वेति ॥ चरणेन मूलरूपेण भुव स्वाद्यु
। परमात्मान लिख सत्तत्प्रतिपादन मुख्यतात्पर्यवर
तय', अवशुच. माप्तशोका' सत्यः, श्रुत तभागलक्षणा
वाद्युक्तस्वार्थलक्षणेन श्वसनेन शुष्यद्बिम्बाधरस्थानी
पादनभागा यत्तु तथाभूतानि कृत्वा, अस्रैः स्वरुधिरार
रसैरुपात्तमपिभिस्तत्तद्वादिकरस्थलेखि याहृदै , कु
ना स दिग्धकठिनभागाना समीचीनाऽर्थलक्षणानि कु
ज स उरुदु खभरास्तूष्णी तस्थु स्म । उपरुद्धा जा
२९ ॥

विनिवृत्तमूर्च्छास्तूष्णी स्थित भगव तमालक्ष्य किञ्चि
मासुरित्याह ।

ष्ट प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाण
कृष्ण तदर्थविनिवर्त्तितसर्वकामा ॥
नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किञ्चित्-
संरम्भगद्गदगिरोऽब्रुवताऽनुरक्ता ॥ ३० ॥

मिति ॥ गोप्यो रुदितोपहते नेत्रेविमृज्य, अहो यद्भवितव
सेव, सम्प्रति भगवद्दर्शन तु सम्यक् कर्तव्यमित्याशयः
वत स्म । भगवत. सदानन्दरूपत्वात् तदाभिमुख्यमे
विर्भावकरमतः सर्वानर्थकर तद्वैमुख्य कथमपि नोचित
व ॥ प्रेष्ठ परप्रेमास्पदत्वादात्मान, प्रियेतरमिवाऽन्या

तभापमाण प्रसाचक्षाणम् । अहो सर्वात्मा सन् किमर्थ-
ीति किंचित्सरम्भेण प्रणयकोपेन गद्गदा अस्फुटस्व-
रा गिर्यासा ता । ननु भगवति ईषत्सरम्भोऽप्यनुचित ,
त्वाद् भगवद्वाक्यप्रत्युत्तररूपा वाणी च कथ निःसृता इ
त्याह ॥ अनुरक्ता इति ॥ स्वल्पस्यापि रागस्य भयनिव
परमानुरागवतीना तासा का भयसम्भावनेति भाव. ।
र्थेनिनिवर्तितसर्वकामा ॥ तदर्थ भगवदर्थ विशेषेण त
ाहित्येन निवर्तिता सर्वे कामा याभिस्ता । तथाच भ
रक्तसर्वकामस्य तदिच्छायाश्च सक्तत्वाद्भगवद्विषयकं
द्र मोक्षकामवद्कामरूपत्वात त मात्रनिष्ठाना तदनुरक्तचेत
त किञ्चिदपि भयमिति भावः ॥ अनभिज्ञापक्ष, तथाभूता
ता अपि ता , अहो किमिसेवमरण्यरोदन कर्तुं प्रवृत्ता ,
प्रसन्नमुखा सन्त स्वस्वगृह तूण कि न गच्छत इत्यव
पदोचैरुवाच तदा तानि वाक्यानि तासा कर्णाऽ वना-
ष्टानि । ततश्च तेरेवोद्योघतास्तत्सजातीयवाक्यैर्भगवद्वा-
त्युत्तर वक्तुमारेभिर इत्याशयनाह ॥ प्रेष्ठमिति ॥ बहु
स्य परप्रेमास्पदत्वेन निश्चितामदानीं, प्रियेतरमिव, यथा
शत्रुर्वदति तथा—प्रतियातेसादिवज्रादप्यतिकठोर प्र-
ारूप वाक्य भाषमाणम् । प्रियेतरमिव अप्रियवाक्यसदृश
ति वा । तत्रापि, कृष्ण सम्प्रत्यपि वेणुनादेन चित्तरत्न
ा आकृष्य सौचित्येन स्थितम् । अत एव, तदर्थं विनि
कामा रुदितोपहते अधीभूते नेत्रे विमृज्य, अहो
योऽयमस्माकमागतस्तम्मात सकृदपि प्रेष्ठस्य मुखपद्मव-
ारिष्याम इत्याकाङ्क्षयेति भाव. । अहो प्रकृष्टत्वेनाश्रितो-
ाऽपराध कथमेवविधमाणा तदण्ड दातुमुद्यत इति सर-

म्भः । स्वस्मिंस्तदङ्गसङ्गायोग्यता विचार्य्य तच्छेधित्यमिरु
किञ्चित्सरम्भणेत्युक्तम्। ननु सर्वथाऽपि प्रेमशू येन तेनाल्प भाषण
दिनेति चेत् तत्राह ॥ अनुरक्ता इति ॥ अनुरागाद यविचारर
तत्वात्प्रत्याख्याता अपि पुनस्तत्रैवानुरज्य त इति भाव. ॥ मानि
पक्षे, वस्तुतः परमप्रिय प्रियेतरमिव प्रतीयमान वाक्य प्रति
षमाण कृष्णमब्रुवत स्म । अहो कथमस्मान् परदारानित्थ वद
ति कोपेनाऽन्तःकरणस्थोत्कटोत्कण्ठया शिथिलीकृतत्वात् स्वल
गद्गदभूता गिरो यासा ता. । यथोक्त प्रार्थनारूप वाक्यमाक
ततोऽप्यधिकमनुरक्ता ॥

निवृत्तिपक्षे ॥ प्रेष्ठम ॥ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च स
रहमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो वेद्यत्वेनात्यर्थमभिमतम् । तत्त
द्रिरूपेण श्रुतीना ब्रह्मणि प्रामाण्य नास्त्यास्त्येवमादिरूप प्रियेतर
प्रतिभाषमाण मत्याचक्षाण कृष्ण फलरूप सदान दात्मक परमात्म
तदर्थंपरमात्मप्राप्त्यर्थ विशेषेण निवर्तिता अधिकारिणा सर्वे का
याभि' । तथाच श्रुति:— यदा सर्वे प्रमुच्य त कामा येऽस्य हृ
श्रिताः * तदा मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्याद्या.
रुदितेन स्वार्थानाभज्ञवाद्यभिहिततर्ककृतेन रुदितेनोपहते नेत्रे यथ
भूतार्थप्रकाशनसमर्थे शक्तिलक्षणालक्षणे विमृज्य किञ्चित्सरम्भे
अहो आस्तिकरूपेण स्थितोऽपि भगवानित्थ वदतीति ई
त्कोपेन गद्गदाश्च्छ दत्ता गिरो यासा ता' । किञ्च, तस्मिन्नेव
ऽनुरक्ताः ॥ ३० ॥ ॥ तदुदाहरति ।

गोप्य ऊचु ॥

मैव विभोऽर्हति भवान् गदितु नृशस
सन्त्यज्य सर्वविषयॉस्तव पादमूलम् ॥

भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजाऽस्मान्
देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ॥ ३१ ॥

मिति ॥ यद्यपि वय निकृष्टास्तथापि सर्वोत्तमो भवान्
वर्यसम्पन्न , प्रतियातसेवरूप नृशस क्रूरमस्मत्प्राणापहर
वाद् घातुकम । नृशममिति किञ्चित्सरम्भाविष्कार. । यद्य-
ा प्रथम, स्वागतमित्यादिना स्तुतास्तथाप्यऽग्रे,प्रतियाते-
मनाभिधानात् तदपि नास्माक प्रेमातिरेकवर्णनाभिमा
तु व्यङ्गयोत्पत्त्योपहासपरमतस्तन्नापि नृशसमेव । परिच्छि
कीयान्तःकरणवृत्त्यनभिज्ञस्येवविधोक्ति' कदाचिद् घटते,
भोर्व्यापकस्य सर्वाऽ तर्वस्थितत्वात् सर्वा त करणवृत्ति-
इत्याशयेन सम्बोधयति ॥ विभो इति ॥ अत एव व्रज
मय कश्चिवदिति प्रश्नोऽपि न सगच्छते । तत्कुशलाकुश
सीनभूताऽस्मद ्त करणवृत्तिज्ञत्वादित्याशयेनाहुः ॥ स
॥ व्रजस्य का कथा, अस्माभि शब्दस्पर्शादय सर्वेन्द्रि
प विषया सम्यग्वासनोच्छेदपर्य त सक्ता । ससज्य
मूल भक्ता. । तत्त्यागस्तत्र पादमूलभजनार्थमेव, न तु फला-
ाकमपेक्षितमित्यर्थ । सर्वविषयानित्यनेन त्वद्विषयक. का-
ो न भवतीति ध्वनयन्ति । अस्मद तःकरणात् सर्वे वि
द् निस्सृता न स्युस्तव पादमूलभक्ति. कथ तत्राविर्भवेत्
ात तत्त्यागप्रार्थिणीत्यप्यनेन द्योतितम । यच्च भगवतो-
मेय किं करवाणि व., व्रजागमनकारणमिति तत्राप्याहु' ॥
। ॥ तथाच भवद्भक्तानामस्माक स्वीयत्वेन ग्रहणमेवास्म
ावता कर्तव्यम्, एतदतिरिक्त किमप्यस्माक मिय नास्त्येतदे-
ामनप्रयोजनमतस्तदेव सपादयेत्याशय. । तस्मात् प्रतिया-

त व्रज, नेह स्थेयमिति त्यागाग्रहो भगवतो नोचित इत्याहु' ॥
दुरवग्रह, मा त्यजास्मान्। मद्भजन न कर्तव्यमित्येवमाग्रहो दुष्टो भ
वति। सर्वै. कर्तव्य भगवद्भजन, न कार्यमिति दुष्ट आग्रहो जीव
ना वर्तते। परमेश्वरस्याऽप्युक्त आग्रहश्चेत् तर्हि कथ जीवानामु
द्धार । तस्मादस्माकमेव केवलमभाग्यवशादुक्त आग्रहो भगव
त्याश्रित इति सम्बोधनाशय । ननु न मया स्वभजन निषिद्ध्य
ते, किन्तु कामोपाधिक तदिति चेत् तत्राहु. ॥ देव इति ॥ यथ
देव आदिपुरुष. = अवतारिपुरुषो, ये यथा मा प्रपद्यन्ते तांस्तथै
व भजाम्यहमिति * प्रतिज्ञावान् भगवान् यथा मुमुक्षून् भजते तत्
त्फलप्रदानेनाश्रयते स्वस्मिन्नेव स्थापयति, न तु पुनस्तेषा पूर्वा
स्था सम्पादयति तद्वदस्मदाद्यर्थ तदवतारभूतस्त्वमेवमप्यस्मा
स्त्वदङ्गसङ्गोत्कण्ठाकाङ्क्षावतीर्मा त्यज, अपि त्वस्मदभिलषितफल
प्रदानेनाश्रय। तथाच मोक्षोपाधिकमपि भगवद्भजन यथा मुमुक्षूणा
भगवता शुद्धत्वेनैवाङ्गीक्रियते तथा त्वदङ्गसङ्गोपाधिकमपि तच्छु
द्धत्वेनैवाङ्गीकर्तु योग्याऽस्तीति भाव । स्वसन्निधित्यागो न कर्तव्य
इति वस्तु स्वभक्तत्याग च कर्तु भवान्नार्हति, नाऽपि स उपदेश
सफलो भविष्यतीत्यप्यनेन ध्वनितम्॥ अनभिज्ञापक्षे, भो विभो सम
एव गदितुमपि भवान्न, आचरितु नार्हतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थ
यद्यपि परमैश्वर्यवांस्तथापि परमधार्मिकत्वेन प्रख्यातस्य श्रीनन्द
रायस्य पुत्र स्वय च रसार्द्र इति सूचनाय भवानित्युक्तम्। नृश
स साक्षा मारकम्। तथाचास्मदुपदेशाय प्रवृत्तेन त्वया वाङ्नाराच
कृताऽसख्यातस्त्रीवधजनितपातकोत्पत्तिर्न विचारितेति भावः
अथवा, हे विभो! अस्मत्प्राणनाथ। तथाच स्वनाथाऽस्मत्प्राणरक्षण
मेव तवोचित, न तु तन्नाशनमिति भाव । तत्रापि भवान्, मम
मा रस्यथ क्षपा * इति कृतप्रतिज्ञ । प्रतिज्ञाय करोमीति कर्तव

* मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्त्त विनश्यतीत्यादिशास्त्र
द। तथाचास्मद्दोषोद्घाटनाय मद्वत्तस्त्व स्वमतिज्ञानाद्यादि
न पश्यसि । तदुक्त शाकु तलया— राजन् सर्षपमात्राणि
णि पश्यसि * आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न प
भावः । ननु, स्वागत वो महाभागा इति परमकामलमपि
वोक्त तत्किमर्थ विस्मर्यत इति चेन्न । तस्याप्यलक्कृत्य
नवन्निवर्तनार्थतया नृशस एवा तर्भावात् । भवतु भव
ानि स्वतवागस्त्रजालेन दग्धमाणा वयमित, पर परलोक
, न तु व्रज, त्व त्वसख्याता अस्मान् हत्वा कि पद प्रा
न विद्म इत्याशयेनाहु. ॥ ससञ्ज्येति ॥ वा-ताशनवत्
यास्माभि. सर्वविषया न सक्ता इति द्योतनाय समित्यु-
थाच, व्रजस्यानामयम् * रज येषत्यादिवाक्यजात निर-
भाव' । ननु किमित्येवमत्युपालम्भ दातु मद्वत्ताः ।
क्रूरवाणि व' * क्रूतागमनकारणमिति मदुक्त श्रुत्वा दू-
ता भवतीर्दृष्ट्वा पुनर्ग तुकामा निष्कामाश्चालक्ष्य, रज ये-
मया । ततो माऽस्तु कोपो, यत् मार्थनीय तन्नि शङ्क मा-
तेचेत् तत्राहुः ॥ अस्मान् त्वदतिरिक्तविषयकाङ्क्षारहिता
वीयत्वेन समाश्रयस्व। स सञ्ज्येत्यादिना, ननु कथ गोप-
ऽिह भजामीति शङ्काऽपि निराकृता। तव पादमूल भक्ता
वय वनशोभादिनिरीक्षणार्थमागता इति—इष्ट वनमित्या-
हितम् । पादे, पद्मत्वानुक्त्या किञ्चित्सरम्भेण नृशसत्वा-
काठि प व्यञ्जयन्ति । ननु युष्माभि सर्व यथार्थमे
ते, तथापि नाह भवतीर्भजामि, स्वत त्रत्वादितिचेत् त-
हे दुरत्ग्रहेति ॥ अयमाग्रहो दुष्टो भवति । स्वत त्रस्यापि
आग्रहो नोचित । चतुरशिरोमणित्वात् । दुराग्रहो हि

मूढधर्म इति भाव' । अतोऽनन्यगतीरस्मान् मा सृज, सागस्य
र्घाच्यदोषोत्पादकत्वात् । नन्वस्तु दोषस्तेन मम का हानिरित्या
शङ्क्याहु । अहो किमेतद्विधगर्वगिरिशृङ्गमारूढोऽसि । किमात्मका
दात्मारामात् परमेश्वरादप्याधिक्य माप्तोऽसि, यत. सोऽप्येव
करोतीत्याशयेनाहुः ॥ देव इति ॥ यथा धर्माद्यनपेक्षः सर्वलोक
हारकृत पापाऽसंस्पृष्ट सकलैश्वर्यसम्पन्नः स्वयम्प्रकाशो ब्रह्म
दिकारणभूत' स्वभक्तान् मुमुक्षून् भजते तत्प्रदानेन सेवते, त
त्व स्वत तोऽप्यस्म मनोरथपूर्तिं कर्तुं योग्योऽसीत्यर्थ । मुमुक्षू
नेनेत्यते मुमुक्षवो, न तु तदेकेप्सव इति तेषा स्वतो निकृष्टता सूच
ति । यद्वा, अमुमुक्षून् मोक्षाद्यनिच्छून् । यद्वा, मुमुक्षून् तदन्
सर्व त्यक्तुमिच्छून् शरणागतान् । दुरवग्रह इत्यनेन, हे विषमाव
षकमेघेत्यप्युक्तम् । अवग्रहो वृष्टिप्रतिबन्ध इति पाणिनिस्मरणा
दुष्ट — अवग्रहो यस्मिन् स प्रतिषिद्धवृष्टिर्मेघ । तस्य दुष्टत्व
ऊष्मवायुवर्षकत्वात् । तथाचेतरजलस्थानीयस्वपसाभिकाङ्क्षावि
मुक्ता मेघस्थानीयत्वदेकशरणाश्चातकीकल्पा वय त्वदधराऽमृ
पानार्थमागतास्त्व त्वस्मदभाग्योदयात सम्प्रति विष वर्षसि
भवतु, विषमेव पीत्वा मरिष्यामो, न तु व्रज यास्यामः । चातक
स्वभावत्वात् । तस्माद् अस्मान् मा सृज । कृतज्ञस्य तव च ने
मुचितमिति भाव । ननु चातकीसमाना भवतीना मरणेन
चान्यापेक्षारहितमेघकल्पस्य का हानिरिति चेद्, न त्व केवलज
मेघसदृश', किं तु परमाभिज्ञदु'खमोचकमात्रकचेतनरूपपरमात्म
दृशाऽपीत्याशयेनाहु ॥ देव इति ॥ यद्वा, भक्ता अस्मान् भज
दुराग्रहम् आसम तावत् सृज । बुद्धे फलमनाग्रह * इत्युक्तत्व
परमबुद्धिमतस्तवाग्रह एव नोचितो, दुराग्रहस्तु दूरनिरस्त इ
भाव' ॥ मानिनीपक्षे, एव = प्रिय किं करवाणीत्यादिरूप, दृश

देतु नार्हसीति । यद्यपि भवान् सौन्दर्यादिगुणसागर
विभु परमसमर्थस्तथापि परदारा एव न वक्तव्या इति
यदि परदारैरेव तव रमणेच्छा तर्हि या सर्वविषयान्
तव पादमूलं भक्तास्ता दुरवग्रह स्वच्छन्द यथा स्यात्
नस्व । अस्मान् आसम तात् सर्वप्रकारेण सज । यद्वा
दुःसाध्याः प्रति दुराग्रह सज । प्रभवाऽपि भजमानमेव
साशयेनाहुः ॥ देव इति॥ आदिपुरुषो देवो, यदपेक्षया
भुत्वविशिष्टः कोऽपि नास्ति स यथेसर्थ ॥
द्वत्तिपक्षे, एव प्रतिरुद्धा श्रुतयः साक्रोशमाहुः ॥ मैवमि-
व ब्रह्मणि श्रुतीना प्रामाण्य नास्तीत्येवमादरूप नृशंस
क गदितु भवान् नार्हति। ननु नाहं ब्रवीमि, किं तु शास्त्र
भिज्ञास्ते ते वादिन एव जल्प सऽतो नाऽहमुपालम्भविषय
: तत्राहुः ॥ हे विभो[1] व्यापक। तथाच, अनेन जीवेनात्मना
श्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुत्या नामरूपात्मकसंसार-
। तादृशजीवात्मना त्वमेव ब्रवीपीति भावः। यतः, सस-
वेषयाँस्तव पादमूल भक्ता अस्मान् भजस्व । दुरवग्रहम्
नाय मोक्षमार्गः, किं तु परमानर्थाऽसद्भावप्रापकः । अस-
नवति असद् ब्रह्मेति चेद्वेदेत्यादिश्रुते' । तस्माद् यथा
' मोक्ष' स्यात् तथा करुणो विनयसाशयेनाहुः ॥ देव
तथा आदपुरुषो देवो भवान् मुमुक्षून् भजते मोक्षदाता
तथाऽस्मान् भजस्व। तथाच परमपुरुषार्थमोक्षलाभाय ब्रह्म
माण्यमवश्यमास्थयमित्यर्थ । अयमाशय' । सवान् वि-
तिपाद्यान् सम्यक परित्यज्य ब्रह्मणि समन्वितानां श्रु-
परत्वाभिधान साहसमात्रम । तत्र श्रुतिवाक्याना द्विविधा
प्रवृत्तिः । एका ब्रह्मात्मनोरेकत्वविषया, अपरा सत्यज्ञाना

द्विलक्षणब्रह्मविषया । तत्राद्या यथा, सोऽय देवदत्त इति पद
यस्यैकस्मिन् देवदत्ते पर्यवसान तद्वत् । तथाहि । यथोक्तवाव
सोऽयमिति विशिष्टाभिधायिभ्या पदाभ्या स्वार्थैकदेशान्यक्ति
त्रलक्ष्यपरम् । तथा, तत्त्वमसित्रवाक्यमपि विशिष्टाभिधायि
पदाभ्या स्वार्थैकदेशचैत यव्यक्तिमात्रपरम् । ननु पूर्वत त्रे प
र्थाना ससर्ग , ससृष्टाः पदपदार्था वाक्यमिति वाक्यार्थलक्षण
क्तम् । तच्च द्विविधमप्यखण्डार्थ न सम्भवति । तत कथ वाक्य
र्थलक्षणरू यमखण्ड ब्रह्म वाक्यार्थःस्यादितिचेन्न । वेदान्तशास्
ऽऽचार्यश्रीबादरायणानुयायिभिः, ससर्गो वा विशिष्टो वा वाक्या
नात्र समत. ※ अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषा मत इति व
द्भिरखण्डस्य वाक्यार्थत्वाभिधानात् । नचैव सत्युक्तलक्षणस्य
त्राव्याप्तिः । सामा यलक्षणस्यैव यावद्विशेषव्याप्तिनियमाद् वि
यलक्षणयोरेतयो' परस्पराव्याप्तेरदूषकत्वात् । सामान्यलक्षण
वाक्यप्रमेयत्वमत्राप्यस्त्येव । नचाखण्डवाक्यार्थस्य विशेषलक्षण
भाव. । अपर्यायानेकपदैरेकप्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वस्यैव तल्लक्ष
णत्वात् । ननु तत्त्वम्पदलक्षितरूपे भिन्ने ? किं वा न ? । आ
ऐक्यप्रमित्यसम्भवः । द्वितीये पदार्थवाक्यार्थयोरेकत्वापत्तिरि
चेन्न । द्वितीयपक्षोक्तदोषस्पष्टापत्तिग्रस्तत्वात् । नच पदद्वयवैय
र्थ्यम् । लक्षणयैकार्थबोधनार्थत्वात् । त्वम्पदस्य वाच्यार्थपरित्य
गेन चिल्लक्षकत्व तत्पदसामानाधिकरण्ये सति घटते । तथा तत्
पदस्यापि वाच्यार्थपरित्यागेन चिल्लक्षकत्व त्वम्पदसामानाधि
करण्य इति न पदद्वयवैयर्थ्यम् । एव सत्यज्ञानाद्यवान्तरवाक्य
ऽखण्डार्थत्वम् । यथा केन चित् पृष्टोऽस्मिञ्ज्योतिर्मण्डले कश्चन्
नामेति ?। तस्य प्रतिवचन— प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यस्य
अत्र प्रकृष्टशब्दान्न च द्रप्रातिपदिकार्थसिद्धिः ।प्रकृष्ट तम इति

स्य प्रकृष्टस तमसेऽपि प्रयोगदर्शनात् । तथा प्रकाशशब्दा-
तासिद्धि । खद्योतादावपि तत्प्रयोगदर्शनात् । तस्माद्रा-
रेसागेनाऽप्रकर्षाऽप्रकाशविरोधी च द्रप्रातिपदिकार्थ. पद
तिपाद्यत इत्यखण्डार्थत्वसिद्धिः । अ यथा च द्रप्रातिपदि
प्रश्नोत्तरतया विशिष्टमर्थं बोधयतो वक्तुरनवधेयवचनता
तथा, विमतम् अखण्डार्थम् । लक्षणवाक्य वात् । प्रकृष्ट
। द्र इति वाक्यवदिति सिद्धम् । यद्यपि प्रमाणा तराभा-
ण्युपनिषदा प्रामाण्यमुक्त, किमबाधलक्षणप्रामाण्य, किं
णान्तरसम्भिन्नार्थविषयत्वात् पौरुषेय वेत्याक्षेपे प्रामाण्य,
प्रमाणान्तरयोग्यार्थविषयत्वात् तत्सिद्ध्यर्थानुवादरूपमप्रा-
। नाद्यः । गृहीतसङ्गतिकस्य पुस सत्यादिवाक्यश्रवणे
ानधिगतार्थप्रमितिदर्शनात् । प्रमाणेन हि प्रमीयमाण
प्रमाणान्तरासत्वान्नो न मिथ्यात्वापादकः । सर्वप्रमा
धिगतार्थगन्तृत्वात् । अ यथा चक्षुषा गृह्यमाणस्य रूपस्य
हणान्मिथ्यत्वाशङ्का स्यात् । न द्वितीय. । प्रमाणान्तरस-
त्वाभावात् । पौरुषेयवचनप्रयुक्तत्वे हि सम्भेदस्य भूता-
त्वे प्रत्यक्षादीनामपि सम्भेद. स्यात् । नापि तृतीय । स्पर्श
द्रव्यविषयस्य चक्षुषोऽनुवादकत्वादर्शनात् । एव सिद्ध
 ब्रह्मणि प्रामाण्ये तद्गताना पदानामर्था तरकल्पना न
श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । नच तेषा कर्तृस्वरूपमति
ता वक्तु शक्या । तत् केन क पश्येत्, एकमेवाद्वितीयमि
क्रियाकारकफलादेर्निराकृतत्वात् । नापि ब्रह्मण उपा
शेषत्व सम्भवति । एतेन हेयोपादेयशू यत्वेन क्रिया-
द्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः । यद्यप्य यत्र वेदवाक्याना वि
म तरेण प्रमाणत्व न दृष्ट, तथापि ब्रह्मात्मविज्ञानस्य

फलपर्यन्तत्वात् तत्तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्य शक्य प्रत्याख्याः म । हितशासनाच्चोपनिषदां शास्त्रत्वमिति सङ्क्षेप. । एतेन, स्व गतमित्याद्याक्षेपो निरस्त.। यत्तु— रज येषेत्यादि, तत्तु यथार्थमेव तत्र निद्रितानामज्ञानामपेक्षया ब्रह्मणो निशातुल्यत्वात् । तदुक्त— ' निशा सर्वभूताना तस्यां जागर्ति संयमी ॐ इत्यादि । यत्तु— मा इत्यादि, तदपि तु, असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति चेद्वेदेत्यादि मात्रादितुल्यत्वाभिमानिनामास्तिकम्म यानामसत्त्वाभिधानेन ते भयोत्पादनस्य समुचितत्वात् । योऽपि— दृष्टं वनमित्यादिनोपह सः, सोऽपि साहसनिव घनः । अ तःकरणतद्धर्माणा ह्रसवेश्वत्व त । अधिकार्य्यभावे, निचाय्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो नि र्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेनेत्यादिश्रुतीनां निरालम्बनतापत्तेश्चे दिक् ॥ ३१ ॥

यदप्युक्त, तद् यात मा चिर गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन् सती भर्तुः शुश्रूषण स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमाययेत्यादि तत्राप्याहुः ॥

> यत् पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग !
> स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ॥
> अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे
> प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा ॥ ३२ ।

यदिति ॥ यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्ति' स्त्रीस्वधर्म इति धर्मविद त्वयोक्तमेतदुपदेशपदे त्वय्येवमेवाऽस्तु । अङ्ग ? हे भगवन्निति कोमलाम न्त्रणेन, न वय प्रतिकूल वदाम इति सूचयन्ति । त्व ि उपदेशविषय । त्वद्बुद्ध्यैव पत्यादिसेवाम्न उत्कृष्टफलप्रदमत साक्षाद्भगवति सति किं परम्परयेति भाव.। यत, ईशे, विविदिषा

सर्वोपदेशानामीशपरत्वावगमादिति भावः । यद्वा, ईशे
भाणि । जीवो हि यत्रान्तर्यामिरूपेण त्वया प्रेर्यते तत्रैव
अत स्वसङ्गमार्थं त्वयैव प्रेरिता वय त्वदाराधन समीहा-
ास्मादन्तर्यामिरूपेण स्वाराधने प्रेरण, प्रेष्ठरूपेण पत्रा
: इत्यस्मद्व्याकुलताऽऽपादिका प्रवृत्तिर्भगवतो नोचिता ।
मेकृतप्रेरणस्यैव प्रबलत्वादिति भाव. । किञ्च, उपदेश-
उपदेशविषयश्च त्वमेवातस्त्वदाराधने नास्ति किमपि
ासाशयेनाहु ॥ प्रेष्ठ. = परमप्रेमास्पदम् । अत एवात्मा,
ास्पदस्यैवात्मत्वात् । स च तनुभृता सर्वेषा तनुर्न तु यस्य
त्वत् । अतः सर्वेषा ब धुरूपो भवानेव य' सम्प्रसऽस्मदनु
न दन दनविग्रहस्तस्मादुपदेशकर्तृतदनुष्ठातृतद्विषयात्मनस्त
मेव मुख्य सर्वाराधनमिति भाव । यद्वा, त्वय्युपदेशपदे
शकर्तरि सति अस्मासु धर्म जिज्ञासमानासु सतीषु एतत् त्व-
मस्तु । न तु वय तथा, नापि भवान्; किं तु भवानात्मे-
थवा, एतदुक्तमुपदेशपदे पुरुषेऽस्तु नाम, त्वयि तु ईशे
न सति एवं क, नैवमित्यर्थ । यद्वा, उपदेशपदे उपदेशेन न
ाये लौकिकपुरुषे आसक्तचित्तत्वे एतदेवमस्तु, ईश्वरे त्वयि
त्यर्थ. । यतस्तनुभृता त्वमात्मा फलरूप । अथवा एवमे-
ेवाऽस्तु । कुतः । उपदेशपदे आराधनीयत्वेनोपदिश्य
पत्यादीना पदे अधिष्ठाने । यत , ईशे । न हीश्वरमधि
ऋते कोऽपि पतिपुत्रादिर्नाम । अध्यस्तस्याधिष्ठानान
इ । तस्माच्च वयमनुचिते कर्मणि प्रवृत्ता इति भाव. ।
ाव त्वयोक्तमेतदेवम् आदावुपदेशकर्तरि आचार्ये त्वग्य
आचार्यसेवनपूर्वकस्यैव धर्मानुष्ठानस्य सफलत्वप्रतिपाद-
त्रापि ईशे परमेश्वरे । एवमप्याचार्य. स्यात् तर्हि किमु

वक्तव्यम् । ईश्वरत्वादेव तनुभृतामात्मा । तत एव प्रेष्ठस्तत ए
ष धु सुहृत् । सात्मकानामेव पद्मादीनां सेवनं दृश्यते, न तु
तानां तेषाम् । तद्दाहविधानात् । अतोऽस्मद्भाग्यवशात् सदान द
ऽऽत्मैव प्रकटितस्तस्मात्त्वत्सेवनं प्रवृत्तानामस्माकं किं तैरिति भाव
अनभिज्ञापक्ष, अधिकारमबुद्‌ध्वैव धर्मेषुपदेष्टुं प्रवृत्तोऽसि । निर्
गुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः* इत्युक्तत्वाद् ब्रह्मज्ञ
नामस्माकं विधिनिषेधाधिकाराभावादित्याशयेनाहुः ॥ यदिति
इति यद्धर्मविदा त्वयोक्तमेतदुपदेशास्पदे तदेकस्त्रभावे एवम
क्रियताम् एवमुपदेशो, न वयं निवारयामः । परन्तु स्वाधिकाराभ
वाद्य त गृह्णीम इति भावः ॥ धर्मविदेति ॥ धर्मस्वरूपमात्रं वेत्
न तु तदुपदेशाधिकारम् । यद्वा, अथापि धर्मविदसि, न तु ब्रह्म
वित् । अत एव ब्रवीषीति सोपहासं व्यङ्ग्यम् । यद्यपि निवारण
मुचितमधिकारं विनाऽरण्यरोदनप्रायस्योपदेशस्य निषिद्धत्वात्
तथापीश्वरत्वात् तत्र नास्त्यस्माकं निवारणसामर्थ्यमित्याशयेनाहुः
ईश इति ॥ यद्वा, अधिकारं विनोपदेशकर्तृत्वमनुचितमपि प्र
त्वान्नो विरुद्ध्यते । ननु, वामैव विभुतेत्युक्तत्वेन विभुतायाः कुः
लप्रवृत्तिजनकत्वावगमाद् अधिकाराऽभावसाधकमात्मानुभवमावे
यन्ति ॥ प्रेष्ठ इति ॥ अस्मत्प्रेष्ठो भवानेव । सर्वेषां तनुभृतां ब
हितैषी परमात्मा आत्मा च । यद्वा, सर्वेषां परमप्रेमास्पदभूतो य आत्
यश्च सुहृत् परमेश्वरः स, तत्त्वमसिवाक्ये तत्त्वम्पदोपलक्षि
भवानेव । तथाचाखण्डवाक्यार्थबोधवतीनां कुतस्त्वदुक्तधर्मेऽधि
कार, कुतश्चाऽशुभसम्बन्धः । पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्था
सर्वदा * ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाऽशुभस्योपपद्यत इत्यादिशास्त्रादि
ति भाव । ब्रह्मज्ञम्मन्याना पक्षमवलम्ब्येयमुक्तिर्द्रष्टव्या । ते
तदभिमानेन यथेष्टाचरणे प्रवृत्तिदर्शनात् । तदुदाहरणं तु—ब्रह्मै

वेदविदो वदन्ति तस्मान्न मे सखि पराऽपरभर्तृबुद्धिः ॥
ा निजवरे सदृशोऽनुरागो व्यर्थ किमर्थमसतीति कदर्थ
दि । यद्वा, स्त्रीणां स्वधर्म इति यत् त्वयोक्तमेतदुपदेशपदे
। एतदुपदेशविषयो भवानेवाऽतो न वयमुपदेशनीया. ।
कुत उपदेशविषयत्वमित्याशङ्क्य सौ दर्यमाधुर्यादिगुण
कृतस्यास्मच्चित्ताकर्षकस्य तवैतन्निधत्वमेवास्मद्धर्मनाशे प्र-
ाति भावः । यद्वा, इति यत् त्वयोक्त तदस्माक मनसि न
। यतस्त्व धर्मविन्न तु तदनुष्ठाता । यो यस्य धर्मस्यानु
भवति, केवल धर्म जानाति, न तद्वाक्यात् कस्यचित्
धर्मे प्रवृत्तिर्भवति । अत. काचिन्महाभागा पातिव्रत्य
ानपरा योषिद्द्वाराऽस्मानुपदिशेच्चेत् तर्ह्यस्म मनसि तद्
विशेदत किमर्थ जल्पसीति भाव. । अस्मद्वाक्यमेतासा
ाशत्विति यदि तवाग्रहस्तर्ह्येतदुपदेशपदे गुरौ त्वय्यस्तु । तथा-
ाना यथा मोहिनीरूप धृत तथा त्वमपि स्त्रीरूपमादाय
चर, ततोऽस्मानुपदिशेति गुरुणानुष्ठिते कर्मणि शिष्यभूताना
ापि प्रवृत्ति' सौकर्येण भविष्यतीति भावः । नन्वनुष्ठा
दर्शयामि, पर तु किं कर्तव्य ? स्त्रीत्व नास्ति ममेतिचेत्
॥ ईश इति ॥ सर्वकलासमर्थे त्वयि स्त्रीभावोऽपि न दुर्घट
ः ॥ ननु कपटेन गृहीतस्त्रीभावस्य मम पाणिग्रहीतुरल
कथ पातिव्रत्यधर्मानुष्ठानमिति चेत् तत्राहु' ॥ प्रेष्ठो भ
स्वभावत एव प्रियो मनोहरात्मा च । तथाच यथा मोहिन्या
ा कपटस्त्रीभाव, स्वाभाविकस्त्रीभावा परमप्रियामुमा विहाय
ाम परमजितेन्द्रियोऽपि श्रीरुद्रस्तद्ग्रहणायाधावत्, तथा
रसौ दर्यवति त्वयि कपटेनापि गृहीतस्त्रीभावे जान तोऽपि
स्वस्वदारान् परित्यज्य त्वद्ग्रहणाय धाविष्यन्त्यऽतो न

पतिदौर्लभ्यामिति भाव । अनेनाहो विधात्रा धर्मविनाशायैव र
रचितोऽसि । पुरुषत्वे स्त्रीणां धर्मं नाशयसि, गृहीतस्त्रीभावे पुरु
षाणां तन्नाशयिष्यसि । धर्ममनुष्ठातुं तु त्वं कदापि न समर्थोऽसि
यथेदानीं पुरुषधर्ममेकपत्नीव्रतलक्षणमनुष्ठातुमशक्तो, बह्वीनां स्व
स्मिन्नासक्तत्वात् । तथा गृहीतस्त्रीभावेऽप्यसंख्यातपुरुषाणामा
सक्तिजनकत्वात् । तस्मादनुष्ठाय उपदेष्टुमशक्तस्त्वं किमर्थं वृथ
कण्ठशोषणाय प्रवृत्तोऽसीत्यपि ध्वनितम् । यद्वा धर्मविदा त्वय
इति यदुक्तमेतदुपदेशपदे त्वयि एवमस्तु, त्वदङ्गेष्वेव जीर्णं भवतु
ग्राहकाभावात् । अहो ज्ञातमस्माभिर्नवीन धर्मवित्त्वं त्वया सम्पा
दितमत शिष्या सम्पादनीया । यथोक्तधर्मश्रोपदेष्टृत्व इ
तव महत्युत्कण्ठा वर्त्तते । ततोऽस्मानेवमुपदेष्टुं प्रवृत्तोऽसि । परन्तु
वयं त्वां गुरुं कर्तुं समागता, अत. किमर्थमपात्रदानात् स्वधनं ना
शयसि । अप्रतिपित्सितमर्थं प्रतिपादयन्ननवधेयवचनो भवति । त
थाच धर्मविद् यद्यपि जातोऽसि, तथाप्यधिकारानधिकारविवेकले
शनापि विधुरोऽस्यऽत. सम्प्रत्येतत् त्वयि तिष्ठतु । गुरोः सकाशा
यथोक्तविवेकमपि लब्ध्वैतदधिकारलाभं सुखेनोपदेशं करिष्यसी
भाव । यत्तरत्नमीश ॥ यथोक्तोपदेशधारणेऽधिकारस्वीकारेऽधि
कारसम्पादने च समर्थ । भवसस्तर्हि किमर्थमागता इतिचेत् त
त्राहु ॥ तनुभृता सर्वेषां चतुर्दशभुवनस्थानां गौ दर्यादिविशि
विग्रहवतां मध्ये भवान् मनोहरस्वरूपोऽतोऽस्माकं प्रेष्ठ' । तथा
त्वयि रमणबुद्ध्या समागता वयमतो न यथोक्तोपदेशार्हा इ
भाव ॥ मानिनीपक्षे, पत्याद्यनुवृत्तिलक्षण. स्त्रीणां स्वधर्म इति त्व
योक्तम् एतदुपदेशकर्तरि समर्थे त्वय्येवमस्तु । सर्वदैवमव त्व
वयमुपदेशनीया । धर्मविदेत्यनेन अहा ज्ञातम् अद्यास्माभिः— त
धर्मविदसीति सूचितम् । यान्य च वयमुपदेशकर्तृत्वं तव, यत स्व

नकृत' शुभपथ्येव मवर्स ते सज्जनैरित्याशयेनाहु ॥ मेष्ट
यान् मेमविषयो यता बन्धु. । यथाक्तोपदेशकर्तृत्वाद्
अत आत्मा स्वात्मतुल्य । तथाच, क सत्यभर्ता, श्रुश्रूष
, को वा कपटभर्तसादितिरेकवतीनाम अस्माकमग्रे स्व-
नोद्घाटनीयमिति भावः । यद्वा इति यत त्वयोक्तमेतदेव-
दे त्वय्यऽस्तु । त्वमपि स्वधर्ममाश्रित्य तिष्ठ, न त्वस्माक
धर्म नाशयति भाव । यतस्त्वमीशो नाशनरक्षणयोः
यदि तुमदभिस्नेहवतीना न स धर्म., कपटपूर्वकत्वादिति
॥ मेष्ट इति ॥ तनुभृता सर्वेषा माणिना भवान् आत्मवत
तः सर्वेषा हितैषी । तथाच सर्वेषा तनुभृता यथा त्वयि
ाऽस्माकमप्यतो विशेषमीतिभ्रमादस्मासु दोषमारोप्या
नाशयितुमयोग्योऽसीति भाव. ॥
ृत्तिपक्षे, एव साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकश्रुतिभि. स्वस्य ब्रह्म
वयोऽभिहित इदानीम्, इ द्रो यातोऽवसितस्य राजा, अ
दिव इत्यादिका श्रुतय. स्वाभिमाय ब्रह्मण्यावदयन्ति ॥
॥ यत् खीसगर्भिकाणा श्रुतीनामपि इन्द्रादिमतिपादिकानाम
द्राद्यनुवृत्तिस्तात्पर्येण तत्र मवृत्ति स्वयम इति धर्मविदा
, एतदेव त्वय्यस्तु । यत उपदिश्यमानानामपि इन्द्रादीना
ष्ठाने, यत ईश्वरे सर्वकारणभूते । यतश्च भवान् मष्टत्वात
सर्वेषामपि इन्द्रादीनामात्मा तद्वत् धुस्तत्सम्ब धीन्द्रादावग्रह-
तथाच किमपि विकारजात मतिपादय स श्रुतय. सवा-
ूत सर्वात्मान सर्वस्वरूप परमात्मान तमेव मतिपादयन्ति ।
। यत पदमामनन्तीत्यादिश्रुतेरिति भाव. ॥ ३२ ॥
मार्गे मवृत्ता वय मशस्या, न तूपालम्भयोग्या इत्याशयेन
र मदर्शयन्ति ॥

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशला स्व आत्म-
न्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ॥
तन्न प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिन्द्या-
दाशा धृता त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ! ॥ ३३

कुर्वन्तीति ॥ कुशला कर्तव्याकर्तव्यादिविवेकवन्त:, कि
प्रजया करिष्यामो येषा नोऽयमात्मा लोक इत्यादिशास्त्रतत्त्वविद
पुरुषगौरेया नारदादयो, योषिद्वरा गार्गीसुलभाद्याश्च त्वयि र
कुर्वन्ति । यत , स्वे स्वस्वरूपभूते आत्मनि, अत एव नित्यप्रिये
अन्यत् सर्व यदा स्वात्माऽनुकूल भवति तदा प्रिय भवति, न
सर्वदा । स्वात्मा तु सर्वदैव प्रिय' ।तथाचैवम्भूते त्वय्येव रतिरुचि
ता । तत्सस्थोऽमृतत्वमेति, यदात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानव
* आत्मयेव च स तुष्टस्तस्य कार्य न विद्यते * इत्यादिशा
स्त्रात् । अत. पतिसुतादिभि. कि मोक्षप्रतिब धकै:, किं प्रयोज
नम् । ब धवो दृढब धनम् * इत्युक्तत्वात् । मत्युतार्तिदै सम्प्रा
वियोगादिना ज मादिसस्मृतिचक्रानिक्षेपणादिना चाऽऽर्तिप्रदाय
कैः । ये हि सस्पर्शजा भोगा दु'खयोनय एव ते * इत्यादिशा
स्त्रात् । एव यथोक्तनिर्दिष्टत्वमुपपाद्य पूर्वदिक्स्था. प्रार्थयन्ते
तदिति ॥ यस्मात् पतिपुत्राद्यनुवृत्तिर्निन्दिता, त्वदनुवृत्तिर्विहित
सदाचारप्राप्ता चाऽतोऽस्माभिर्योग्यमेव कृतम् । तस्मान्नोऽस्मा
प्रति प्रसीद । ननु मयि प्रसन्ने किं भवतीति चेत् तत्राहुः ॥
परमेश्वर' ब्रह्माद्यधीश्वर त्वयि प्रसन्ने पुरुषार्थचतुष्टयमपि सिद्ध्य
ति । अकाम. सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः * तीव्रेण भक्ति
योगेन यजेत पुरुष परम् * इत्युक्तत्वात् । ननु भवतु, प्रसन्नोऽ

मोक्ष ददामीति चेद्, न वय सम्प्रति मोक्षकामा इत्याशयेन
मा स्मेति ॥ चिराद् रामाऽवतारादारभ्य त्वयि धृताम्
: सह रमण करिष्यतीत्येव रूपाम् आशा भवान् मा च्छि-
आशापूर्तिरेव प्रभुभिः क्रियते, न तु तच्छेद इति प्रसिद्धि-
— स्मेति ॥ ननु सर्वात्मभाव जानतीना युष्माक स्व-
। मया रमणेन सन्तोषः किमिति न भवतीतिचेत् तत्राहु ॥
न्दनेत्र ॥ अनावृतब्रह्मात्मभावेन तुच्छीकृतकोटिकाम
पुण्डरीकाक्षेण भगवता त्वया रमणाभिकाङ्क्षावत्यो वय,
ब्रह्मात्मभावैर्मलमूत्रादिविग्रहैः स्वपतिभिः । अत एत
वास्मदाशापूर्तिर्विधेयेति भाव । यद्वा, अरविन्दनेत्र ! श्री
विग्रहदर्शनजन्यैतद्विग्रहसङ्गमाऽऽशापूर्तिमेतद्विग्रहेणैव कर्तु
रीति सम्बोधनाशय. ॥ वरदेश्वर इति पाठे वरदानाभी
श्रीरामचन्द्रात्मना वने स्थितस्य तव दर्शनमात्रेणैव वर
त्वादिदानी तत्साफल्यमपेक्षितमिति भावः ॥ अनभिज्ञ
ोक्तात्मज्ञपक्षमवलम्ब्य यदुक्त तत्र सदाचारप्रमाणमाहु ॥
त ॥ कुशला मनीषिणो नित्यप्रिये स्वात्मभूते त्वय्येव
िन्ति, पतिपुत्रादिभिरार्तिदैः किमिति विचार्य्य, तव त-
प्रसीद । यतस्त्व परमसमर्थ, त्वत्प्रसादो न निष्फल इति
वरदेश्वर इति पाठे, मयेमा रस्यथ क्षपा * इति त्वया वरो
सार्थक कर्तु समर्थ इति भाव । तस्मादाशाच्छेदोऽस्मन्त
इत्याहुः ॥ मा स्मेति ॥ चिराद्, बालभावमारभ्य त्वयि
ा भवान् मा च्छिन्द्याव । हे अरविन्दनेत्र ! परमसुन्दर ।
ोकोत्तरसौन्दर्यादिविशिष्टो भवानेव अस्मदन्त करणे
ऽऽशामुत्पादितवान् । अतः स्वेनोत्पादिता स्वगुणैर्वर्द्धिता
रयितु योग्यामाशालक्षणां लता फलकाले कर्णकठोरो-

स्त्यादिकुठारेण च्छेत्तु नार्हसि ।यतो, विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्व
छेत्तुमसाम्प्रतम् * इति न्यायजानास्येवेति भाव । स्वस्मिन्नात
त्वोच्छेपेण यदि त्वं भूतिकामस्तर्ह्याशापूर्तिरूपमस्मत्पूजनमव
कुरु । आत्मज्ञमर्च्चयेद् भूतिकाम इति श्रुतेरिति ध्वनितम्
यद्वा, य एतस्मिन् महाभागा * इत्यादिगर्गोक्तिमनुस्मृत्याहु ॥ कु
र्वन्तीति ॥कुशला महद्भाग्यलब्धसारासारविवेकास्त्वयि रतिं कु
न्ति । यत स्वीये आत्मनि अन्तःकरणे नित्यप्रिये, यद्वा नित
प्रिये स्वस्मिन् परस्मिंश्च नित्यप्रिये त्वयि ।अतस्तद्विपरीते स्वी
आत्मनि चार्तिदैर्दु खप्रदे पत्यादिभिरस्माकमपि कुशलाना
प्रयोजनम् । तत् तस्मान्न. प्रसीद । त्वयि चिराद् धृतामाशां भ
वान् मा च्छिन्द्यात् । सर्वं परित्यज्य त्वदाशया जीवाम' । त
च्छेदे त्वदवलम्बनाभावात् सद्य एव मरिष्याम इति भाव. । न
भवतीना नाद्यापि तथाविधप्रमातिरेको दृश्यत इत्यत एव ब्रवी
मीति चेत् तत्राहु ॥ हे अरविन्दनेत्र ' अहो ज्ञातमस्माभि , भ
सखे' रजनीय, भवाॅश्चारविन्दनेत्र. । अतो मुकुलितनेत्रकमल
त्वादस्माक प्रेम्णः परा काष्ठा न पश्यसीति सनर्म व्यङ्ग्यम्
मानिनीपक्षे, ननु सर्वेषा प्राणिनामहं प्रेष्ठ इति यदि भवत्यो ज
नन्ति तर्हि स्वाधिकारानुरूपां रतिं कुतो न कुर्वन्तीत्याशङ्क्याहु'
कुर्वन्तीति ॥ कुशला. स्वधर्मनिपुणा सात्त्व्य , आर्तिदे — द
अवखण्डने। दु'खच्छेदकै पत्यादिभिर्हेतुभूतै स्वीये गृहादौ आत्म
नि च नित्यप्रिये सति, त्वयि रतिं रमणबुद्धिं कुर्वा त किम् ?
अपि तु न कुर्वन्तीत्यर्थः । तत् तस्मान्न प्रसीद । हे परमेश्वर
व्रजाधीश्वरपुत्र ! त्वां त्वत्प्रसाद प्रार्थयाम इति भाव ।पाठा तरे,
वाञ्छितप्रद । प्रसादमेवाहु' ॥ चिराद् वयमत्र, मा आस्म =
तिष्ठाम ।लटि रूप छा दसम्। शीघ्रं गृहान् ग तुमनुजानीहीत्यर्थ

कालमारभ्य ममाऽऽशा वर्ततेऽत एव न वाच्यमिति चेद्
। आशामिति ॥ चिराद् त्वयि धृता स्थिताम् । धृङ् अ
अस्मत्सङ्काशाम्, अत. पर भवान् छिद्याद् । यतो, हे
नेत्र ! ॥ कमलवद्विशालनेत्रस्य प्रसह्यमस्माक स्वधर्मनि-
यतोऽस्य ताऽसाध्येऽर्थे प्रार्थना नोचितेति भावः । यद्वा
स्वीये आत्मरन्निसमियेऽपि त्वयि पसादिभिर्दु खनिवा-
ते रति कुर्वी त किम्। अपि तु न कुर्वी त। समानमन्यत्।
ध्वी बलयुता भ्रातृमती भर्तृप्रिया बहु * असाध्या सा
र्जनीयाऽपमृत्युदेत्युक्तमसा यालक्षण स्वास्मिन् सूचयन्त्य
कुर्वतीति ॥ अहो कुशला अस्मदाद्याः पत्यादिभिः
आत्मनि देहादौ निसप्रिये तत्करणीयप्रीतिविषये सति
त किम् ?। तत्रापि आर्तिदे.॥पापसम्भावनयापि परम
. । समानम यत् । यद्वा, तिष्ठतु पतित्वविचार', प्रीतिवि
अस्माक तु सर्वतो विरक्ति सम्पाद्यात्मरति. कर्तव्येति
त्तिदर्शनेन सम्प्रति मनीषा वर्तत इत्याशयेनाहु. ॥ कुर्व
तु अपि इति च्छेदः । अयि, हे सौम्य ' हि प्रसिद्धम् ।
तु स्वे वस्तुत. स्वरूपभूते आत्मनि निसप्रिये रति कुर्व
तु तद्विपरीते देहादौ । नोऽस्माकम् आर्तिदैरपसादिभिः
जनमिति विचार्य्य कथ रति कुर्वतीत्यपेक्षायामाहुः ॥
॥ यत सर्व दु खस्वरूप तस्माद्, हे परमेश्वर ! त्व
प्रसन्नो भूत्वा वय विषयाऽऽशया त्वयि मा आस्म ।
भूता वय न स्थितास्तामाशा, हे अरविन्दनेत्र ' भवान्
। हे ईश्वर परब्रह्मविषया मा प्रमा छिद्यादिति वा ।
अरवि दनेत्र ! परमेश्वरविषयिणी मा प्रमा चिराद् काल-
भृता स्वीकृता त्रिपयाशा छिन्द्यात्। ततस्त्वयि, आस्म त्व

भवामेत्येवम्प्रकारेण रतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा, भोः
मिणे, नेय परदारेषु रत्याशा शोभना । कुशलास्तु स्व-
दावपि रतिं विहाय स्वात्मन्येव रतिं कुर्वन्तीत्याशयेना
ीतीति ॥ तस्मात् त्वमपि प्रसीद, किमर्थं ग्लायसीति
रसादे सर्वदुःखाना हानिरस्योपजायते ॥ इति प्रसिद्ध्या
ति, हे परम ! हे अरविन्दनेत्र ! ईश्वर ! परमा चिराव
त्रस्थिता सर्वदुःखनिदानभूतामाशा छिन्द्यादित्यर्थः ॥
ोत्तिपक्षे, प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु
तच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि
पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ॥ एतद्यो
त गुहाया सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ तद्वि
रिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ भिद्यते
थरित्याद्या श्रुतयो वैराग्यादिसाधनसम्पन्नास्त्वय्येवात्मनि
त्रस्वरूपे प्रत्यगभिन्ने, यतो निरुप्रिये रतिं, आर्तिप्रदै
र्ने किं प्रयोजनमिति विचार्य, तस्माद् हे परमेश्वर !
ादिकालादारभ्य त्वयि धृतामाशामभिप्राय कश्चिदपि मा
ाछेदनपर परमेश्वरेण त्वया दण्डनीय इति सम्बोधना
। यद्वा, तद् त स्थितेन त्वया तच्छेदनाय स न प्रेरणीय
ाहु ॥ हे अरविन्दनेत्र ! सर्वहृत्कमलप्रकाशन ! इति ॥ ३ ३ ।
पि वनदर्शनार्थमागतास्तस्य च जातत्वादित पर प्रति
तत्राऽऽप्याहु ।

चेत्त सुखेन भवताऽपहृत गृहेषु
ान्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ॥
ादौ पद न चलतस्तव पादमूलाद्

ाम कथ व्रजमथो करवाम किं वा ॥ ३४ ॥

ति ॥ गृहादिषु यच्चित्त सुखेन निर्विशति तत्त्वयाऽपहृ
वमग्रेऽपि । यद्वा, तदपहारे न भगवत' प्रयास इत्याशयेन
सुखेनाऽऽन दस्वरूपेण। तथाच साक्षादान दस्वरूपे त्वयि
थान चित्त गृहेऽपि न निर्विशति दूरेवनदर्शनादौ तत्पवे
॥ करावपि इ ोचितकृत्ये न निविशत । दूरे पुष्पफला
। न हि तस्करहृत॰ कस्मिश्चित् कर्मणि केनचिन्नियुज्य
ात । तथाच तव पादमूलात् तत्समीपात् पादौ पद न
नाऽ यत्र गच्छत' । तत्र पादमूलादित्यनेन त्वत्पादसा
 तदा सर्वत्र ग तु शक्ताविति सूचितम् । अतो गमन
ावादव्रजकथयाम । ननु भवतीना पद्भ्या गमनसामर्थ्य
त् तर्हि शकटादिना प्रेषयिष्यामीति चेत् तत्राहु' ॥ कर
। अथो अथ तत्र गत्वा कि करवाम तत्तद्व्यापार
ादेस्त्वयाऽपहृततत्वादिति भाव ॥ अनभिज्ञापक्षे, त
ोभाऽऽशादिदर्शनार्थमागता, नापि तव सङ्गमार्थमपि तु
त्वच्चित्त ग्रहीतुमागता इति नर्म व्यञ्जय स आहु ॥
ाकमपहृतम् ॥ केनेति चेत् तत्राहु ॥ भवता ॥ चोर
ना। ननु भवत्योऽत्र त मिथ्यावादि य । वनस्थेन हि मया
रहितेन कथमपहृतमिति चेत तत्राहु ॥ सुखेनाऽना
वेणुरवादिभ्रूसन्द्भावे तदपहरणे को वा तव प्रयास इति
 चेद् स्वल्पम्, एदपहारेण सर्वस्यापि गृहादेर्लुण्ठितत्वाद्
ाहु ॥ यच्चित्त गृहेषु सर्वेषु बाह्येषु इ द्रियरूपेषु च
ण विशात तदपहृतमित्यर्थ । अत करावपि यौ गृहकृ
र्विशात । उनेत्यनेन नेत्रादीनामपि सग्रह॰ । ननु सम्प्रति

य' पश्वो वा दास्यामिति चेत् तत्राहु• ॥ पादौ तद्विन
मूलात् पद न चलतः । धूनस्य चोरस्य त्यागो न न्याय
रनितम् । अथा अतो व्रज कथ याम, गत्वा च कि कर
वैसावनाचित्तरूपधनाभावादिसर्थ । यद्वा, कि वा करवा
ताद सर्वस्यापहारात् । चौर भव त प्राप्यापि तदादाद
तु, नेतु, राजाग्रे, आक्रोशनाय न तु चाशक्तत्वात् । स्त
नत्रोऽलौकिकचौरे किकरवामेति भाव । यद्वा, सुखरूपे
' चित्तादेरपहृतत्वाद् गृहादीनि ज्वल तु, सम्रुद्धयन्तु, कि
तैरनस्त ग्रामाप्यसदग्र नाच्चारणीयमितिभाव'॥माननि
नु तिष्ठतु वाद', सप्रत्येव भवत्व' समागता रात्राव
मालर्गमिष्यथेति चेत् तत्राहु ॥ चित्तमिति ॥ सत्यमु
थापि गृहेषु भवता जायमानेन सुखेन चित्तमस्माकमपह
स्मादृगृहकृत्येषु निर्विशति करावपि तत्र निर्विशत' । न
याप्यतिसुकुमारत्वात् पदमपि गन्तुमशक्ताभ्या पद्भ्य
मष्यथेति चेत्तत्राहु• ॥ पादौ तव पादमूलात् कथ पद
किन्तु चलत एव । तत कथ व्रज न याम । अत्र कि
कि करवाम । यद्वा, यद्यपि पादौ पदमपि ग तु न शक्तं
तव पादमूलात् कथञ्चिद् व्रजमेव शनै' शनैर्याम । अ
त्र स्थित्वा कि करवामेत्यर्थः ॥

तद्वितिपक्षे, ननु सर्वासा श्रुतीना ब्रह्मपरत्वे कर्मणस्तत्वा
त्वात्तदनुष्ठानादेर्वैयर्थ्य प्राप्तमित्याशङ्का, तत्त्वज्ञानात '
माशङ्कते ? तदुत्तर वा ? नाद्य । यत्र तु द्वैतमिव भव
इतर पश्यतीत्यादिना ससारदशाया क्रियाकारकादे•
प्रधानात् तद्वैयर्थ्याऽनवगमात । न द्वितीय• । यत्र त्व
ात्मैवाभूत तद केन क पश्येदित्यादिना तदुत्तर तद्वै

वादिखाशयेनाहु' ॥ चित्तमिति ॥ सुखरूपेण भवता
ाऽपहृत सच्चिदान दघने मसगभिन्ने परमात्मनि चित्त
न तदा गृहेषु बाह्येष्वभ्य तरेषु च न निर्विशति । अत
वपि युष्मत्कुले न निर्विशत. । पादौ पदमपि न चलत ।
र्वेन्द्रियव्यापारानिवृत्त्या तत्त्वविद. कर्माधिकाराभावात्
। कर्मानुष्ठानादर्वैयर्थ्ये नास्ति दोष. । नैव तस्य कृतेना
कृतेनेह कश्चन ❋ नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्र
यादिशास्त्रादिति भाव । अतस्तव पादमूलाद् वय व्रज
। । कर्मकाण्डश्रुत्यानुगुण्य कथ भजाम । तासामप्यस्म
त्वाव । गत्वा च कि करवाम । क्रियाकारकादिप्रतिषेध-
ामस्माक तदानुगुण्यासम्भवादिति भाव ॥ ३८ ॥

दक्षिणदिग्गता उक्ता मार्थय ते ॥

सेञ्चाङ्ग ! नरत्वदधराऽमृतपूरकण
हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् ॥
नो चेद् वय विरहाजाग्न्युपयुक्तदेहा
ध्यानेन याम पदयो पदयो सख ! ते ॥ ३५ ॥

ञ्चेति ॥ अङ्ग ! हे भगवन्' अस्मद्दृच्छयाग्नि सिञ्च, न तु
त्वद्विषयकामस्य परमसुखरूपत्वात । यतस्त्वयैवोत्पादित
। हासेति ॥ तव योऽय हासपूर्वकोऽवलोक कलगीत च
तातो यो हृच्छय काम स एवाग्नि. । तत्र हास काम-
अवलोकः स धुक्षणकर्त्ता, गीत वायुरिव । तत्रापि कल-
ोतो वायुः । सिञ्चन च न वा घृतादिना, स्वर्गस्थाऽमृ
ास्थसुधया वा सम्भवति । तेषा यथाकथञ्चिदुदरमवश-

ामप्यनभिलषितत्वेन हृदये प्रवेशायोगादि याशयेनाहुः
ऽमृतपूरकेण ॥ अलौकिकेन पूरकेणाऽपि सिञ्चनोक्त्य
ने परममहत्त्वं सूचितम् । सिञ्चनप्रार्थनया भगवद्विषय
ासमज्जीवनं जठराग्निवदिति भणितम् । अन्यथा स्वरू
, तदावेदयन्ति ॥ नो चेदिति ॥ सिञ्चनेन यदि न जीवयसि
हजाग्निना उपयुक्तदेहा दग्धशरीरास्ते पदयोः पदवीम्
योगिवद् याम प्राप्नुयाम । उपयुक्तपदेन, त्वयोपभोग्य
यथोक्ताग्निनोपयुक्तत्वमयुक्तमिति भणितम् । ननु सिञ्च
द्धः कामाग्निर्दाहको भविष्यतीत्याशङ्कानिरासाय विरहा
ुक्तम् । तथाचाऽतिवृद्धोऽपि जाठराग्निर्यथेष्टभोजन
ते न दहति, अनशनादिना तदलाभात्तु दहति । तथा हृ
रपि स्वभोग्यालाभे तदाशानिवृत्त्या विरहाग्निरूपेण
दहतीति भावः । यद्यपि तव प्राप्तौ नास्त्यस्माकं किं
प्रतिबन्धकं तथापि भगवदुपभुक्तदेहानां भगवत्प्राप्तिरभि
तद्विपर्यये महद् दुःखमतः सखिरूपेणावतीर्णस्य तव यथा
ारथपूर्तिर्भवेत् तथाऽनुष्ठानं योग्यमिति सूचयन्त्यः सम्बो
। हे सखे इति ॥ अथवा यद्यप्यस्मन्मरणे तव नास्ति का
स्तथापि सखित्वात् पश्चात्तापस्तु भविष्यसीति सम्बोधना
॥ अनभिज्ञापक्षे, अनेन निर्वस्त्राङ्गदर्शनार्थं यथा वस्त्राहरण
रब्धा, तथा निर्लज्जवचनश्रवणार्थमिय लीला समा
यज्ञाय विस्पष्टं प्रार्थयन्ते ॥ सिञ्चेति ॥ आदौ क्रियापद
त्कण्ठाधिक्यं सूचयन्ति ॥

प्रिय ! नः कामाऽग्निं सिञ्च । निर्वापय । यतस्तव हासा
लगीताभ्यां जातश्चादीप्तः । तथाच अस्मद्हृदयशयमेन
हासावलोकाभ्यां कलगीतलक्षणेन मथानदण्डेन प्रबोध्य

शै' प्रदीप्य तत्रास्मान् अस्मत्प्राणान् दग्धुमत्रकान्तोऽस्मि ।
ममतस्तज्जनितपापाद् बिभेषि चेत् तर्हि त त्रिापय । यनै
प्रदीप्यते तेनैव पश्चात्तापेन झगिति यदि निर्वाप्यते तर्हि
ताप निवर्तते इति भाव. । ननु सम्प्रति ममान्तिके जल
नाभावात् कथ भिञ्चामि तथा चेद् भवतीनामाग्रहस्तर्हि
भिधौ चलनीयमिति सोपहासमाशङ्क्याहु ॥ अमृतेन, त
परममहत्वात् तत्पूरकेण । स्वार्थे कन् । ननु जन्मापि
न तत्राऽमृत कुतस्त्य; तदुदिन्दोरपि दुर्लभत्वात् तत्पूर
ाशङ्क्य कथमस्मज्जीवनसाधन गोपायसि " प्रसक्षोप
ास्य गोपनाऽयोगादिसाशयेनाहु' ॥ त्वदधरेति ॥ अहा
ऽमृतसमुद्रेणापि तच्छा तिरतोऽस्तु तदोर्लभ्य, येनाऽमृतेन
त्तत तव मुखचन्द्र एवास्तऽतो नास्ति तव कोऽप्यायास
। अनेन ज्वालनोपशमनयोरुभयोरपि स्वायत्तत्वादुभ
क्रीडोचिता, न त्वेकविधा । दुर्लीलाकतृषु राजकुमारेष्वपि
नादिसपि ध्वनितम् । हृच्छयाग्नारिसनेना तरोऽय दाहा
गविशेषस्त्वदधराख्यपात्रविशेष मुखे निधाय पीतेना
ासमर्थेन तत्रस्थाऽमृतपूरकेणोपशान्ति गमिष्यति, न तु
ोटिभिरभ्युपायैरिति वनितम् । ननु मम स्वाभाविक
भैर्यदि युवसो ज्वलेयुस्तर्हि कुत्र काति वा स्वाधराऽमृत
चकित्स्या इति चेत तत्राहु' ॥ नो चेदिति ॥ यदि न
तर्हायमेकोऽग्निस्तेन शोपितदेहास्तथा विरहजाग्निना दग्ध
। पदयो पदवी साक्षि यमधुनैव ध्यानेन प्राप्नुयाम ।
त सा गतिरिति न्यायात् प्राणान् विहायाऽपि मेष्टसन्निधान
ाति स्वप्राणेभ्योऽपि स्नेहाधिक्य सूचय त्य सबाधय
: सखे इति ॥ यद्वा, पूर्वज म यऽकृततपस्का वयमतो वि

ा माणात् जुहुमः । ततस्तत्र पादयो पदवीं मार्ग प्राप्नुया-
ा भविष्याम । ततोऽनन्तोऽपि तव पादौ अस्मत्सन्ते
तां, न तु भूमौ । ततश्च त्वत्पादभारेणैवोपरता तद्दुःख
वच सिद्धमनोरथा भविष्यामः । त्व चानिच्छन्नप्यस्मत्
ं सुख माप्नुवन्नपि स्त्रीवधानुतापमेव भूयात प्राप्स्यसि ।
सखीरस्माँस्त्वमेव सतापयसि चेत् तर्हि वयम् अपि त्वा
ाव कथ नानुतापयामः । पर तु प्रेमहतकस्तदनुतापड् खम
गुणीकृत्य अस्मभ्यमेव दास्यते इति जानीथ । किं कु
क दग्धललाटमेवविधमेव विधात्रा सृष्टम् । तस्माद् भो ।
ादर्शन कृपासागर स्वानुतापवल्लीबीज किमर्थ वपसि,
फलभोगाभागिनीरस्माँश्च करोषि । मुक्त्वाऽसदाग्रहम
अस्मानित्याशय । यद्वा, अकर्त्तव्यप्रार्थनामाकर्ण्यापि
लक्ष्याहु' ॥ नो चेद्वयमिति ॥ नन्वेतावत्पर्य त कामा
कथ न दग्धा इत्याशङ्क्य तत्सिञ्चनाऽऽशया सञ्जीविता
पर तद्विरहत्या सोऽग्निर्विरहाजाऽग्निश्चेत्यग्निद्वयसत्त्वे
ोऽभमिति भावः । नन्वस्तु, तेन मम का हानिरिति चेत्
। ध्यानेनेति ॥ तथाच निरवधि दु'ख दातु प्रवृत्तोऽग्नि ।
ख तुभ्य दातु नास्माक सामर्थ्यम् । अस्मद्विरहेण तव
याव । सयोगस्य तादृशादु खजनकत्वेऽप्यस्मिञ्ज मनि
भत्वादिद शरीर दग्ध्वा तव पादयोर्मार्गभाव याम । तेन
स्वसयोगेनैरत्रित्र तव दु ख दास्याम इति भावः । त
त्सपरदु खप्रदान न सख्यधर्म इत्याशयेनाहु ॥ हे सखे
द्वा, नन्विदानीमिद दुर्घट ज मान्तरे स्यादित्याशङ्क्याहु' ॥
द दुर्घटमेवेति चेत् तर्हि ध्यानेनापि ते पदयो सान्नि य न
ता विरहजाग्नरेवोपयुक्ता उचिता, न तु सयोगाऽमृत

देहा यासां ता. । अधुनैव ज मा तरेऽपि विरहस्यैव नि-
ति भाव । तस्मात्त्वया सम्पादित सख्य त्वयैव सम्पन्नमिति
ाशयः ॥ मानिनीपक्षे, अङ्ग ! हे लम्पट ! नोऽस्माक सह-
ादिना जातो यस्तव कामानलस्त त्वदधराऽमृतपूरकेणैव
ादृशाग्न्युपशामकतादृशाऽमृतदानयोग्याया. कस्याश्चिद-
भावात् । इष्टे मधुरादिवस्तुनि दुर्भिक्षे दृष्टे सति स्वोष्ठपुटी
था लिह्यते तद्वदिति नर्मव्यञ्जनाम् । यद्वा, नोऽस्मत्तस्त्व-
मेवाधाराऽमृतपूरकेणेत्यर्थ । बलात्कारमालक्ष्याहु' ॥ नो
ादस्मदधराऽमृतपानाय प्रवर्त्स्यसे चेत् तर्हि वय स्वपति-
रुपयुक्तदेहा भवेम, म्रियेमहि । तथापि ध्याने चि तने-
दयोर्मार्गमपि, न याम = न यास्याम । आलक्षमख्याद-
माव जानासीति सम्बोधनाशय' ॥
पक्षे, तरति शोकमात्मवित्, ब्रह्मविदाप्नोति पर, नाऽ य
द्यतेऽयनाय इत्यादिश्रुत्या परमपुरुषार्थाऽन यसाधनतत्त्व-
श्रमन्त्वलोकनादिना यथाकथञ्चिदपि जातस्य करुणाऽमृत-
ाषिञ्चनेन वर्द्धनम् उचितमिति प्रार्थ्य ते ॥ सिञ्चेति ॥
परमात्मन् ! नोऽस्माक श्रुतीना हासपूर्वक प्रसन्नतापूर्वकम
= श्रवणपूर्वक मननम् । कलयति सर्वतश्चित्तवृत्तीराकर्षती
तच्च तद् गीत गान = निदि यासन च, ताभ्या जातो
यस्य संसारस्य कामादेर्दाहकत्वादग्निस्त ज्ञानाग्नि त्व
ास्त्रवाङ्मयाऽमृतपूरकेण कृष्णद्वैपायनाद्यात्मना त्व
र्दय । यथा यथोक्ताग्निस्तत्तद्रादिकल्पितकुतर्कजलप्रवाहै
पेत तथा कुर्विसभिप्राय । कृष्णाद्यात्मनाऽवतीर्णस्य भ
वाऽमृतत्वमुक्तम् । प्रपन्नपारिजाताय तोत्त्रवेत्रैकपाणये ॥
य कृष्णाय गीताऽमृतदुहे नम ॥ । जयति पराशरसूनुः

दयनन्दनो व्यासः * यस्यास्यकमलगलित वाङ्मय
त् पिबतीत्यादिना ज्ञानस्याग्निरूपत्वमुक्तं भगवता । यथै
मिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुते तथा * ज्ञानाग्निः सर्वकर्मा
सात् कुरुतेऽर्जुन * यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्प
* ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः * इत्या
सेचनं तेनैव कृतम् । न हि ज्ञानेन सदृशं पावनमिह विद्य
।। ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते * उदाराः सर्व
नी त्वात्मैव मे मतमित्यादि ।। । विपक्षे दोषमाहुः ॥ ना
सिश्चसि चेत्, तर्हि वयं, तत्तद्वाक्यप्रतिपादितेन— श्रुतिषु
न्परमात्मनिरूपणं नास्तीत्यादिरूपेण तव विरहलक्षणा
युक्तदेहा भक्षितस्वरूपा नष्टा भवेम । तथापि ते पदयोः
त्त्व, ध्यानेन याम = तत्राभिप्रायवशो भविष्याम । वस्त्व
वस्य वादिसहस्रैरपि कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । यस्मा
यो, सख्य वर्ततेऽतस्तौ कदापि न वियुक्तौ भवत इति
शय ॥ ३५ ॥
तु यद्यपि निःसीमप्रेमवशा भवत्यस्तथापि मर्यादापालनार्थं
न्निगौ स्थित्वैव मदाराधनं कर्तव्यमिति चेत् तत्राहुः

यर्ह्यम्बुजाक्ष तव पादतलं रमाया
दत्तक्षणं क्वचिदरण्यजनप्रियस्य ॥
अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमङ्ग ! (१)
स्थातुं त्वयाऽभिरमिता बत पारयामः ॥ ३६ ॥

इति ॥ हे अम्बुजाक्ष ! यर्हि यत्प्रभृति तव पादतलं वयम्

---

(१) अञ्ज इति पाठान्तरम् ।

ःक्ष्म स्पृष्टवसस्तत्प्रभृति अ यस्य समक्षे स्थातुमपि न पार
शक्नुम. । इत' परं तत्समक्षे स्थिति कोटिनरकखेदादप्य
खेद करोतीति सूचनाय बलेत्युक्तम् । किञ्च, नैनाव माक्रम,
तु त्वयाभिरमिता बाल्यभावमारभ्य त्वया सार्द्धं त्वत्प्रसादात्
मपि लब्धवत्य । अम्बुजम त करणकमलमस्तुते व्याप्नोतीति
क्षः । तथाचा त.करणवृत्तिज्ञस्त्व सन जानन्नपि किमेवमा
रोषीति सम्राधनाशय' । स्वस्य भगवत्पादतलस्पर्शयोग्य
। सूचयति ॥ कचिदरण्यजना प्रिया यस्य । तथाच वय
ण्यजनत्वात् क्वचिदस्माक्स्मेति भाव. । इत' परम यत्र क्वा
प्रातुमशक्ता इत्यत्र हेतुमाहु ॥ रमाया लक्ष्म्या दत्तोत्सव द
नर वा । तदपि क्वचिदेव, न सर्वदा । तथाच रमाया अपि
यार्थ्य दुर्लभ चेद पादतल स्पृष्ट्वाऽ यत्समक्षे स्थातुमस्माक का
रिति भावः । यद्वा, हे अम्बुजाक्ष दृष्ट्यैव तापनिवारक, यथा
रा च.ञ्चलत्व विहायैतत्माप्त तथाऽस्माभिरपि सर्वतश्चाञ्चल्य
ज्य तत्प्राप्तये तदेकनिष्ठतैव सपादनीयेत्याशयेनाहुः ॥
ा इति ॥ किञ्च, अरण्यजनप्रियस्य सर्वसङ्गविनिर्मुक्तेषु वने
रा तवाराधनपरेष्वेव तव प्रीतिदर्शनात् तत्प्रीत्यर्थं तत्साम्य
माकमपि सपादनीयमित्याशय । किञ्च, स्वा ये सर्वदा
ऽभिरमिता अपि जाता. । अ यथा जीवनस्यैव दुर्लभत्वात् ।
द्वयम यत्र ग तु प्रेषयितु च न समुचिता इति भाव. ॥ कचि
इति पाठस्तत्राज्ञ सर्वभावेन स्थ.तुमित्यर्थ । अनभिज्ञापक्षे,
तामाग्नितप्ताना यदि गृहकुलेषु नास्ति शक्तिस्तथापि कुलाङ्गना
ष्माक पतिसान्निधावेव स्थ.तुमुचितमत. स्वपतीनेवोपगच्छत,
वेन कामाग्निमपि भिक्षेयुरिति चेत्तत्राहु. ॥ यर्हीति ॥ हे अम्बु
१ तत्र नेत्रकमलदर्शनक्षणमारभ्यैव वय भ्रमरीभूय स्थिता'

नचक्षूरागेण लब्धचित्तासङ्गादिकाः किमेव ब्रवीषि। चक्षु
म चित्तासङ्गस्ततोऽथ सकल्प * इति रसशास्त्र किं
ते भाव'। तत्राऽपि यर्हि अस्मद्भाग्योदयक्षणे कदाचिदे
दुर्लभे गोवर्द्धनादिकुञ्जप्रदेशे त्वया अभिरमिता निज
नयाभिर्न दत्तवत्यस्तत पादमूलमस्माक्षम करेण सवाहना
चाभ्या वा स्पृष्टवत्यो, यतो रमाया, जातविकरचन, रम
तोत्सवम्। यद्वा, यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाऽऽचरत्तप * इति
ना मुखाच्छ्रुतत्वाद् रमाया वैकुण्ठवासि या लक्ष्म्या नारा
या अपि रमणाभिकाङ्क्षिण्या उत्सवदायकम्। तथास्माव
रे, किं चित्रमिति भावः। त्वस्य याग्यत्वेन दुर्लभत्वमाश
अरण्यजना गोपादय एव प्रिया यस्य। यद्वा, रमणीना
कस्य कादाचित्कत्ववर्णनमसङ्गतमित्याशङ्क्याहु ॥ अरण्य
ल द्य प्रिया यस्य। तथाच पुलि द्यादिषु दर्शनादिन
कस्य पादतलस्पर्शोऽस्माक दुर्लभ इति भाव। अहो रमण
विहाय तादृशाना प्रीति प्रयच्छसीत्युपालम्भोऽपि व्यज्यते
अन्यदर्शनमपि न रोचते। तथाच कोऽप्युच्चाटनम त्वत्प्र
दतलमात्रस्पर्श एवेति भाव.। अञ्ज इति पाठे, ननु भे
दि यो व्रज वसथवेति चेत् तत्राहु ॥ अञ्ज. = अनायासेन
त्र बलाद् वसामो, न तु प्रीत्येति भावः ॥ मानिनीपक्षे
र्शादिना कामाग्निमुद्दीपयित्वा सम्प्रत्येव वक्तु प्रवृत्ता
आहु. ॥ यर्हीति ॥ बाल्ये त्वदङ्गस्पर्श कदाचित् कृत
र तु यत्प्रभृति तव पादतल रमणीना दत्तक्षण जात
कथञ्चिदपि कदाचिदपि नाऽस्प्राक्ष्म। यतो वाऽरण्यजन
वानरादिप्रियस्य सत., त्वया कथादिना अभिरमिता अपि
न्यपा श्वश्रूप्रमुखाना समक्ष स्थातु पारयाम। अ यथा

ङ्ष्येमहीति भाव' । अम्बुजवद्विशालनेत्रस्यास्मत्स्वभाव पश्यतो
मार्थनमुचितमिति सम्बोधनाशयः । यद्वा, यदि तवपादतल वय-
माक्ष्म तर्हि तत्मभृति अ यसमक्ष स्थातुमपि न पारयाम ॥
ति खेदे । तथा सति महान् खेदः स्यादिति भाव.। न तु तथा
तमतो महत् कुशलमित्यर्थ. । पादतलस्पर्शमात्रस्य यदा इय
ग तदा त्वयाऽभिरमिताना जायमानस्तु खेदो वाचामप्यगोचर इत्य-
प्रायेण त्वयाभिरमिता इत्युक्तम् । ननु मदङ्गस्पर्शव्रतीना मया-
ऽभिरमिताना प्रतिदिनमानन्दास्वादनपराणा तत्समक्षावस्थाने कि
ाजनमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्त, रमाया दत्तक्षणम् । तथाचैवविध-
स्य तवगर्वाविश्यम्भावादखर्वगर्ववतीभिरस्माभि सङ्गत स्था-
ासम्भवात् तादृशस्य सुखस्य तथाविधदु खकारणत्वसम्भ-
मेवमिति भाव. । तत्राप्यरण्यजनप्रियस्य रमणविरोधिभावगत-
ाचोभयभ्रष्टत्वसम्पादक तव पादतलस्पर्शादिकमिति भाव ॥

निवृत्तिपक्षे, ननु मया सिक्तोऽपि यथोक्तवादिकल्पितदुस्त
र्वापण यास्यतीति चेत् तत्राहु' ॥ यर्हीति ॥ हे अम्बुजाक्ष
हृत्कमलव्याप्त ' यदा तव प्रसादोदयकाले प्राप्तसाधनसम्पदा-
कारिणा विचारिता वय तव पादतलमस्पाक्ष्म तत्मभृति ना य
क्ष स्थातुमपि पारयाम । ब्रह्मातिरिक्त किमपि पारमार्थिक न
पादयामः । आपाततोऽर्थान्तरप्रतीतावपि अन्तस्तात्पर्येणा-
रत्व नास्तीत्यर्थ । तत्रापि त्वया परमात्मना अभिरमिता त्व-
व सम वय प्राप्ताः । ननु तथापि, यतो वा इमानि भूतानि
न्त इत्यादिश्रुतीना सविशेषपरत्वमेवावसीयते । निर्विशेषस्य
र्थापारस्य जगत्कर्तृत्वाद्यसम्भवादित्याशङ्कानिरासायोक्त—स्व-
मायाया आपातरम्याया महामायाया दत्तक्षण, न तु सर्वत्र
दा च । तथा शाखाग्र यायेन तासा सविशेषे वा, निर्विशेष एव

। यश्चोर, स स्थाणुरितिवद् यो जगत्कर्तृत्वादिविशिष्ट
ाय, परमात्मेति जगत्कर्तृत्वादेनिर्विशेषब्रह्मलक्षणकत्वे ना
श्चद्विरोधः। दृग्दृश्यसम्ब धानिरूपणा मायासम्ब धो ब्रह्म
स्तत्र इति भाव । ननु श्रुतवेन्ना तानामपि यथापूर्व
दृचिदर्शनात कथमुच्यते पुनर यपरत्वमस्माक नास्ती
नेटस्यर्थमुक्तम्—अरण्यजनप्रियस्य ॥ तथाच निवेकवैरा
धनविधुरत्वच्चरणारवि दानभिमुखस्येव कथा, न तु सर्व
दलकृतस्येति भाव ॥ ३६ ॥
; रमाया दृत्तक्षणमित्युक्त्या, तद्वद् अस्मानप्यङ्गीकुर्विति
सूचितम् । पर तु लक्ष्म्या देवगत्या जातो य सम्ब
तु माधमिको, भवतीना तु न तथेयत, कि करोमीतिचेत
।

श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमे तुलस्या
लब्ध्वापि वक्षसि पद किलभृत्यजुष्टम् ॥
यस्या स्वत्रीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयास-
स्तद्वद्वय च तवपादरज प्रपन्ना ॥ ३७ ॥

ारति ॥ श्रीर्यथा यत्पादाम्बुजरजश्चकमे कामयते स्म
पि तत्र पादरज, प्रप ना । तथाच श्रीरपि न दैवगत्या
ाप्तवती, कि तु महता तपसेति भाव । तत्रापि तुलस्य
सह । न चाङ्गसङ्गालाभात सापत्न्यमप्यङ्गीचकार, अ
ातिशयादेवेत्याशयेनाह ॥ वक्षसि पद लब्ध्वाऽपि तुलस्य
ारणामिति वा । तथाच परमात्कृष्टस्वत्र ब्रह्मल भाप्यापि
रजो यच्चकमे तत्रत्वत्यतिरेकविजृम्भितमिति भाव । त

मित्याशङ्क्य रजसो माहात्म्यमाहु.॥ भृत्यैर्नारदादिभिः स
देवानन्यतया सेवितम् ॥ किञ्चेति प्रसिद्धम् । नाऽत्र कि
यम् । रज एवैतादृशसामर्थ्य, यत् तत्र सलग्नचेतस' पुन
मनासम्भवसम्पादन, ना यत्याली लक्ष्मीर्वीक्षभि पद ल
कदापि चेतसोऽ यत्र प्रवृत्तिर्न भवेन्नाप्य यस्य कस्यापि
ते मनसि निधाय यद्रजश्चकम इति भाव । ननु लक्ष्म्या.
विद्धयमित्यत आहु. ॥ यस्या लक्ष्म्या स्तस्य वीक्षणकृते
न् करुणया पश्यत्विसेतदर्थम येषा सुराणा ब्रह्मादीना
। सर्वपुरुषार्थाना तदधीनत्व.त् । तथाच यद्यपि मा प्रार्थ
श्चित् कदाचिदस्य त यदि तप कुर्यात् तर्हि स कोऽवद
दिति विचारत्सास्तस्यास्तावद भयमिति भाव । तद्वद्
प्रार्थनावता बहुत्वम.लोक्य तद्भयात् प्रथममेव तव पाद-
ना । तस्मादस्मदर्थमेवावतीर्णो भवानात्मान न गोपय
सम्भव.दतो माऽस्त्वाग्रह इति भाव. । यद्वा, तव पादस्पर्श
या तादृशो महिमेति चेत् तत्राहु ॥ श्रीरिति ॥ यद्वा, ननु
र्गादेव भवत्स कृतार्थाः किमर्थमङ्गसङ्गार्थ विकलचित्ता ।
सङ्गमवाप्य पुनश्चरणस्पर्शो भक्तिर्न भविष्यति । नचत्र
रिति श्रावितव्यम् । तस्या एव परमपुरुषार्थत्वादित्या
॥ श्रीरिति ॥ तथाच भगवत्पादरज एव तथाविध यथा
ऽनिवासि श्रीरपि स्पृहेव चक्रमे । परमभक्त.य.स्तुलस्याश्च
साधारण स्वाश्रयश्च सर्वैर्भृत्यैस्तदेव जुष्टम् । तस्मात् तत्र
मङ्गमङ्गाभिलाप विरसे तदेकशरणत्वमेवाश्रयिष्याम इति
। अनभिज्ञापक्षे, ननु सौ दर्यादिगुणसम्पन्ना शोभन
॥ महिषीपदयोग्याः किमेव त्वयेत्याशङ्क्य महिषीपदापेक्ष
ष्टमिति लक्ष्मीदृष्टा तेन समाधानमाहु ॥ श्रीरिति ॥ यद्

लक्ष्मीर्नारायणस्य पदाम्बुजरजो यथा चक्रमे तद्वद्वय
ासदृशस्य तव पादरज प्रपन्ना. । यद् यस्य नारायणस्य
तुल्यस्य तवेति वा । नारायणसमो गुणैरिति* गर्गोक्त्या
ारायणसमत्वेऽस्माकं लक्ष्मीसमत्वमर्यादागतमिति भाव. ।
वक्षसि परमोत्कृष्टस्थले पद रमणीभाव ल० वाऽपि तुल
प. या पदमपि भृत्यैर्जुष्ट पुरुषजनसमुदाययुक्तमपि । त
स्या यथा प्रेयसीभावसमुचिता लज्जा स्न यूनता चाभिगण
ाभा नोऽभिलषितस्तथैवास्माकमपि । यद्यप्येव न,तथापि
यणवन्नाचरसि, वक्ष स्थलोद्वहनयोग्या अस्मान् स्वपाद-
धौ स्थातुमपि न ददास्यतो दग्धललाटा वय किं कुर्म
।.।ननु लक्ष्मीवत्त्वमपि युष्मासु प्राप्तमित्याशङ्क्याह ॥ य
। ॥ तथाच या पुत्रतुल्यान् सुरादीनपि ययाकयाचिच्छ-
ृह्णाति सा चञ्चलेति मूर्खप्रवाद इति भाव । श्री पदा-
तश्चक्रमे, वय तु पादरज इत्युक्त्या श्रिय' स्ववासस्थानो-
योपाधिकसेवनमस्माक तु निरुपाधिकमिति व्यज्यते ।
तु स्वस्वपतिवक्षःस्थलरमणयोग्या कथ दासीभाव प्रार्थ-
त्याशङ्क्य, यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तदेवेतरो जन * इति
लम्ब्य समाधानमाहु' ॥ श्रीरिति ॥ स्वभर्तुर्नारायणस्य
द लब्ध्वापि लब्धनारायणपादसम्बन्धया तुलस्या सह,
च्च * ट दायनसम्बन्धि पदाम्बुजरजश्चक्रमे । तत्सेवनाऽर्थ
ोभारूपेण प्रेयोवक्षसि रेखारूपेण श्रीरत्रास्ते । तुलस्यपि
दलीरूपेण ह दारूपेण चाऽऽस्ते इति भावः । तस्मात् परम
ा लक्ष्म्या यदेव दशा तदानी वय कथ, भर्तु' शुश्रूषण-
देशार्हा इत्यपि तनिाम् ॥ मानि ीपसे, ननु श्रीवृ दे अपि
ास्त्वाऽत्र वने मम सनिधौ तिष्ठत., यूय किमित्येवनिध

कर्तुं प्रवृत्ता इति चेत् तत्राहु ॥ यद्यपि श्रीर्ह्रि दया सहा-
स्थित ते पादरजश्चकम तद्वद्वय कि पादरज. प्रपन्ना. ॥ अपि
ति काक्षा योज्यम् । तयोरेव तत्तुल्य नास्माकमिति भाव ।
यस्य नारायणस्य पदाम्बुजरज श्रीश्चकम, तद्वद्वय = तेन
यणन तुल्या वयम् अत एव तादृशलक्ष्म्यादिप्रार्थनीय पाद-
सम्पन्नास्तत्र लक्ष्म्यादिसदृशस्य तुल्या आराधनीया इति
॥
निरुक्तिपक्षे लक्ष्म्यादिवत् स्वस्य भगवत्परायणत्वमाहु' ॥
इति ॥ तथाच श्रुत्यादिसमस्ता? यत्पादपद्मे समस्तश्रुतितात्पर्य-
। परमात्मनि सर्वभावेन रति सम्प्राप्नेति भाव ॥ ३७ ॥
तथाच भगवदेकभोग्यशरीराणामस्माक मनोरथ पूरयेति प-
दिग्गता प्रार्थय ते ॥

तन्नः प्रसीद वृजिनार्द्दन तेऽङ्घ्रिमूलं
प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाऽऽशा ॥
त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकाम
तप्तात्मना पुरुषभूषण ! देहि दास्यम् ॥ ३८ ॥

तन्न इति ॥ यस्माद्वय भवत्पादरज एव प्रपन्नाः । प्रपत्तिश्च
प्रसाद विना दुर्लभा । तस्मात् प्रसीद प्रसन्नो भव । त्वयि
। किमपि नावशिष्यत इति भावः । ननु दुःखप्रद मत्सङ्गम
धक दुरदृष्ट भवतीना वर्तते। तत्र मया कि कर्तव्यमिति चेत्
हुः ॥ हे वृजिनार्द्दन ॥ सकलदुःखनिदानभूतदुरितविनाशन
गादिनापि समस्तपापतृणदावानलस्य तवाभिमुख्य प्राप्ताना-
क पापनिवारणे को भार इति भाव'।एतेन स्वपत्यादित्याग

पाप नाशयेति सूचितम् । सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेक
न * अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच' *
इय स्नेनास्त्रात् कारागृह गृहम * ताव मोहोऽङ्घ्रिनि
त् कृष्ण न ते जना' * इत्यादिशास्त्रात् । अथ स्वस्य
योग्यतामाहु ॥ तेऽङ्घ्रिमूल प्राप्ता इति ॥ ननु स्त्रीणा
ईश्वरादपि प्रसन्नाद् गृहस्थाश्रमसुखमेव प्रार्थयति । त
त्र किं प्रसादोऽपेक्षित इतिचेत् तत्राहु ॥ वसतीर्विसृ
गृहस्थाश्रम एवास्माभिस्त्यक्तो, न तु गृहमात्रमिति सूच
तीरति बहुवचनम् । यतो वय, त्वदुपासनाऽऽशा भग
[करिष्याम इत्येवविधा आशा यासा ता' । न तु तज्ज
स्माकमपेक्षितम् । तथाच ग धपुष्पादिनोपासनपराणा
नानामित्रावर्जनीयतया प्राप्ते सुखोपभोगे न कश्चिद्दोष इति
यद्वा, तवोपासस्योपासनस्य न।शो यासु ता वसती' ।
ष्टिसानुकूल एव प्रसादो युक्तो न तु तत्प्रतिकूलः ।
पर गृहसम्बन्धिवार्ताऽपि न विधेया । तत्र प्रेषण तु
मिति भावः । एव भगवन्तमभिमुखीकृत्य प्रार्थ्यमावेदय
दिति ॥ हे पुरुषभूषण दास्य देहि । अधिकारिभेदेन
नकविधत्वात तद्रूप स्वतापोत्पाद्याभिव्यञ्जयति— तव
रमानन्दजनक यत् स्मितपूर्वक निरीक्षण तेन तीव्रो यः
तप्ता त करणानामस्माकम् । तथाचैतत्तापनिवर्तकदास्य
ान. । दास्यस्य स्वव्यापारता यस्य, देहीति प्रार्थनया
पनिवृत्तस्तद्द्वारत्वात् तस्याश्च त्वदधीनत्वाद् यथाऽस्माक
थ त्वदपेक्षा तथा तवास्मदपेक्षाय। स्वयमुद्यम्यास्मदुपभोगः
प्रभुणा ह्यपेक्षितवस्तुनि दत्ते दास्य भवतीति भाव । ननु
कामोपाधिक दास्य प्रार्थ्यते, शुद्धमेव तव प्रार्थ्यतामिति

राहुः ॥ पुरुषभूषणेति ॥ पुरुषो भूत्वा भूषणरूप ! तथाच
यथा कण्ठादौ धार्य्यते तथा पुरुषाकारभूषणरूपस्त्वमपि
ोग्यस्तस्मान्मणिखचितभूषणधारणे लाक्षाधारणत्र मध्येका-
ाो, न तु तदुपाधिकृत दास्यमिति भाव । यद्वा, तव त-
प्रसीद । हे वृजिनार्दन ! स्वमाप्तिप्रतिब धक पाप नाशय ।
प्राप्ता निसृज्य वसतीरिति ॥ तस्मात् तव सु दरस्मितस्य
ीक्षणेन चिन्तनेन तीव्रो भजनाभिलाषस्तेन तप्तात्मना तप -
त्ताना दास्ये लब्धाधिकाराणामस्माक लक्ष्म्या इवाऽस्मद्-
ास्य देहि । यतो हे पुरुषेषु भूषण! तवापीदमेव योग्य-
ास्माक च कामोपाधिकृतोऽपि तव सम्ब धोऽलङ्कारायैवेति
अनभिज्ञापक्षे, नारायणसमो गुणैरित्युक्तत्वात् त्व नारा-
धारणे योग्यो, वय च तद्भक्तगुणधारण इत्याशयेनाहु ॥
॥ यस्मात् त्व नारायणसमस्तस्मात्तस्तद्भक्ततुल्या अस्मान्
ननु प्रसन्न एवाहमस्मि, स्वस्मि मम कोपो भवतीभि॰
ः इति चेत्, तत्राहु ॥ हे वृजिनार्दन, दु खवि वसकर ।
स्ते भवतीना किमपि दुःखम् । गृहाद्युपद्रवजनितदु ख-
ादिविनाशाय ममोद्युक्तत्वात् । तस्मात् किमिसेव दे यमा-
ाति चेत्तत्राहु ॥ त इति ॥ तथाच गृहादिक महाग्निज्वालया
, तिष्ठतु वा । नाऽस्ति अस्माक तत्प्रयुक्त किमपि दु ख,
ा भाव । ननु भवत्वेव, यदर्थ वसतीर्विसृज्य मदङ्घ्रिमूल
देव याच्यतामिति चेत् तत्राहु ॥ त्वदुपासनाऽऽशाः ॥ तवो-
ा सेवाया श्लेषेण, उप आसङ्गेन स्थितिरूपा आशा यासा,
ाया दारयमाने कस्मिँश्चित्सुखे ता॰ । त्वत्सुखार्थमङ्गसङ्ग-
ापोपसनापराणामस्माकमप्यवर्ज्जनीयतया प्राप्तेन सुखोप-
ाा दोषः इति भाव॰ । ननु तादृशमुपासन तु स्वपतेरेव

न चाऽहं युष्माकं पति ।नन्वस्तु सम्प्रति विवाह इति
रहितस्य मम सम्प्रति विहानधिकारात् । विवाहित
पे तद्योगाच्चेत्याशङ्क्याहु. ॥ त्वदिति ॥ तादृशक
स्माकं दास्यं दासीभावमेव देहि । तथाच न वयं
. किन्तु दास्याऽर्थि य एवाऽतस्तवोपनयनादि
च कन्यात्वे परोढत्वे वा न काऽपि हानिः । स
म्भवादिति भाव. । यद्वा, हे वृजिनार्दन अस्माकं
नुचितमिति भाव । न चाऽस्यास्मद्दुःखनाशे क
इत्याशयेन सम्बोधयन्ति ॥ हे सुन्दरस्मितनिरी
ास्मद्दुःखनिवृत्तिरिति भावः । यतस्त्वत् त्वत्त
कामस्तेन तप्तात्मनाम । अतस्तत्तापनिवृत्त्यर्थं विक
भूत्वा दास्यमात्रं देहि, न तु बहु प्रार्थयाम, यत्र
त्मानं कृतवाननीति भाव । किञ्च कामप्रह्लोदधि
ठम्पटस्य तवास्माभिर्युवतिभिः स्वाङ्गरूपासन सु
वनप्रार्थनाऽपि त्वदर्थमेवेत्याशयेन सम्बोधयन्ति ॥
। यद्वा गौराङ्गीनामस्माकमलङ्कारार्थं पुरुषाकारमि
भूषणं विधात्रा रचितम् । तस्मात् स्वोत्पत्तिसार्थ
गठसलग्नता त्वयाऽवश्य सम्पाद्येति नर्म व्यञ्जया
रणेति ॥ मानिनीपक्षे, ननु लोकोत्तरपरमसौन्द
स्त्रियो मह्यास्य प्रार्थयन्ति । भवत्यस्तु स्वामित्वमपि
प नैवाङ्गीकुरुथति महान् याय इत्याशङ्क्याहु. ॥ त
मान्नः प्रसीद । अस्मद्ग्रहममुमर्थं च सज । हे वृजि
च्छेदकस्यापि दु खानुच्छेदनमनुचितमिति भावः
र्दनस्य तव स्वदुःखानिवारणमनुचितमिति भावः
दु खमपयति प्रार्थयतीति । तथाच दु खोदर्कं वस्

मेति भाव.। यतो निरपेक्षाऽपेक्षा केवलं दुःखायैव भवती-
ाहुः ॥ नेति॥वसतीर्विसृज्य त्वदुपासनाऽऽशा वयं तवाङ्घ्रि-
ाप्ताः। तस्माद् त्वत्सु-दरस्मितनिरीक्षणलग्नात्मनामेव दास्यं
त्वस्माक स्वामिनीभावमप्रार्थितत्वात् । न ह्यप्रार्थितमनु-
वस्तु कस्यचिदुपादेय भवतीति भाव. । पुरुषानेव भूप
थाच सक्तकामस तप्तचित्तो यदि जातोऽसि तर्हि गोप-
गोपान् भूषयेति भावः । यद्वा, शरीरमात्रमस्माकं तत्र
र्तते, मनस्तु स्वस्वगृहमेव प्रविष्टम् । अत एवाग्रहेणात्राव
कृतेऽपि नास्ति किञ्चित्फलमित्याहु. ॥ तदिति ॥ तत् त
परमस्मासु प्रसाद एव विधेयो, न तु वृथाग्रहः । न चेद्
स्वपरदु'खजनकत्वादस्य कर्मण इत्याशयेन सम्बोधय-
वृजिनार्दनेति ॥ मत्सन्निधानेता स्थिता इति न भ्रमित
य तु तेऽङ्घ्रिमूल विसृज्य, वसतीः प्राप्ता । नन्वतः किंच-
दुपासन सम्भवति । यतस्त्वदुपासस्य समीपावस्थाना
ासनस्य नाशो याप्तु । अत' स्वाभाविकास्मत्सु दरस्मि
तीव्रकामाक्रान्तता तव नोचितेति सूचयन्त्य सम्बोधय-
सु-दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकाम ॥ नेद पुरुषरत्नाना लक्ष
पुरुषापसदानामत' पुरुषभूषणस्य तव नेदमुचितमिति
म्बोधयन्ति ॥हे पुरुषभूषणेति॥ तस्मात् पुरुषभूषणस्य तव
प्तात्मनामपि स्त्रीणा स्त्रीभावदानमयोग्यम् । किन्त्विदानाव
दास्यमात्र दातुमुचितमित्याशये नाहु' ॥ त्वत् त्वद्वियोगात्
मपि दास्यमात्र देहि । सर्वथा विमुखाभिस्तु भाषणमाप
वतमित्यर्थ. ॥

नहत्तिपक्षे, अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय. पुरुषो
हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य

्यास पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति नाम, स ।
मभ्य उदित, उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य
श्रुतय. परमात्मानमेवोपास्यमावेदयन्ति ॥
॥ यस्मात् सर्वश्रुतितात्पर्य्यविषयो भवानेव
परा अस्मानपि प्रसीद । अस्मत्तात्पर्य्यविषयत्व
। यतो हे वृजिनार्दन ! सर्वपापासस्पर्श ! f
मात्वेनोपासितस्त्वमुपासकस्य दुःखमात्रबीजभूत
र । स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति सर्वपा
स च परमात्मन एव सम्भवति । आत्माऽपहतपा
ात् । उदेति ह वै सर्वेभ्य' पाप्मभ्यो य एव वे
् सर्वपापनिवृत्ति' कथितेति भावः । ननु हिरण्य
श्रवणाद्, य एषोऽ तरादित्ये पुरुष इत्याधारश्र
ादिप्रतिपादनपरणा श्रुतीना परमात्मपरत्वमऽश
ाव्यय, स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठत स्वे महिम्नि, ः
ातश्च नित्य इत्यादिश्रुत्या रूपादिराहितब्रह्मस्वरू
ह्याह। ॥ त इति ॥ वसतीरापातत. प्रतीयमानप
ातिपाद्यरूपा विसृज्य तेऽङ्घ्रिमूल प्राप्ता, यतस्त्वद्
ाशा आशयो यासा ता वयम्। तथाच परमेश्वरस्य
ाधकानुग्रहार्थं मायामयरूपादिस्वीकारो न विः
ामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया * माया ह्येष
मा पश्यति नारद * सर्वभूतगुणैर्युक्त न मा
ादिस्मृतेः । अशब्दमित्यादिशास्त्र निरस्तसर्ववि
ः । सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वग ध' सर्वरसः हिरण्य
ह्ममुपास्यब्रह्मपरम् । तथा स्वमहिमप्रतिष्ठस्याधारा
ुपासनार्थो न विरुद्धयत इति भाव. । तस्मादः

लावण्यसागरविग्रहस्य तव सु दरस्मितस्य निरीक्षणे यो
योऽभिलाषस्तेन तप्तात्मना जीवाना, हे पुरुषोत्तम दास्य
त्वदनुग्रह विना तव दास्यस्य दुर्लभत्वात् । तेन विनो-
म्भवात् । तत्प्रदानेन जीवानुद्धरेति भाव । यद्वा, तव
तद् स्मित चराचरात्मक निरीक्षण भूतात्मक च जगत् तत्र
य कामस्तेन तप्तात्मनाम् । तथाच तादृशतापनिवृत्त्यर्थं
देहीसर्थः । निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च
* स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्त महाप्रलय इत्यभियुक्त
राचरादेर्भगवत्स्मितादिरूपेण निरूपण द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥
ु यदि निरुपाधिकप्रेमवन्तो भवन्तस्तर्हि सालोक्यादिफल
, किमर्थ दास्य मार्थ्यत इत्याशङ्क्याहु' ॥

वीक्ष्यालकावृतमुख तव कुण्डलश्रि
गण्डस्थलाधरसुध हसितावलोकम् ॥
दत्ताऽभय च भुजदण्डयुग विलोक्य
वक्ष श्रियैकरमण च भवाम दास्य ॥ ३९ ॥

क्ष्येति ॥ इद सर्व वीक्ष्य दास्य एव भवाम । तत्र सा-
याकमपेक्षितम् । यतोऽलकै' समानरूपैस्तदुपलक्षितै. । स ,
भ्रमरैश्चावृत मुखम् । तथाच सारूप्य गतानामपि या भक्ति
ते तदर्थिन्यो वयमिति भावः । तथा सामीप्यापेक्षामपि
॥ कुण्डलाभ्या श्री. शोभा यस्य, तयो श्रीर्यस्मादिति
तथाचाऽस तत्समीपयोस्तत्र प्रमाणभूतसाख्ययोगरूपयो
रपि यदा मुखावलोकनपरत्व तदा यस्य का कथेति
गण्डौ विशालौ सुधापानार्थं स्थले यस्मिन्, तथा अधरे

सुधा यस्मिन्, गण्डस्थल च तदधरसुधच । कुण्डलयोः श्रीर्ययो
स्ते गण्डस्थले यस्मिन्निति वा । एतेन सालोक्यापेक्षा निवारि
ता ।सालोक्य प्राप्तयोरपि कुण्डलयोर्मुखनिष्ठाधराऽमृतपानाभि
लाषेण लोलत्वदर्शनात् । किञ्च, हसितपूर्वकमवलोकोऽवलोक
यस्मिँस्तद्धसितावलोकम् । अनेन सायुज्यापेक्षाऽप्यस्माक नास्ती
त्युक्तम्। यथोक्तमुखावलोकनज यान दस्य पृथक्स्थितिं विनाऽनु
भवासम्भवात् । किञ्चे द्रादिपदमप्यस्माक नापेक्षितमित्याशयेनाह
दत्ताऽभय च भुजदण्डयुग विलोक्येति ॥ तथाचासुरादेर्बिभ्य
इन्द्रादेरप्यभयप्रद लोकपालास्पदम्, अपराधिजनदण्डरूपभुजाद्वया
ऽवलोकनपराणामस्माकमि द्रादिपदाभिलाषो नोपपद्यते । इन्द्रा
दीनामपि भुजदण्डयोर्निविष्टत्वादिति भावः । एहिकैश्वर्य्यवाञ्छा
ऽप्यस्माक नास्तीत्याशयेनाहु, ॥ वक्षः इति ॥ श्रिय एक मुख्य
रमण वक्ष स्थल विलोक्य । चकाराद् धर्मस्यापि सग्रहः । तथा
सर्वत' सप्लुतोदकह्रदवद तद्भूतसर्वपुरुषार्थ दास्यमेव प्रार्थयाम
तुलयाम लवेनाऽपि न स्वर्ग नाऽपुनर्भवम् * भगवत्सङ्गिसङ्गस्य
मर्त्यानां किमुताशिष इति भगवत्साङ्गिसङ्गस्यापि यदैव माहात्म्य
तदा साक्षाद्भगवत्सङ्गस्य माहात्म्य किमु वक्तव्यमिति भावः
एतेन भर्तृत्यागस्य पापरूपत्व प्रक्रुते न सम्भवति दु स्वरूपफलाजन
कत्वात्। भग तमवलोक्य लोकद्वयस्यापि सक्तत्वाद्येत्यपि सूचितम
यच्च, अस्वर्ग्यमयशस्य च फल्गु कृच्छ्र भयावहम् * जुगुप्सित
च सर्वत्र ह्यौपपत्य कुलस्त्रिय इति पइदोपाभिधान तदपि प्रकृते
नोपपन्नम् । भगवतो यथोक्तषड्विधगुणत्वादित्यपि ध्वनितम् । य
द्वा, ननु किमवलोक्य दास्यभाव, प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्याहु ॥ वीक्ष्ये
ति ॥ श्रियैकरमणमिति मुखस्यापि विशेषणम् । तथाच लोकोत्तर
सौन्दर्य्यम् अवलोक्य दास्यो भवाम । ननु दृष्ट्वैव वाञ्छा न विधे

सयोग्यानामापातरम्याणामपि बहूना पदार्थाना सत्त्वादि-
निरासायोक्तम् ॥ वीक्ष्येति ॥ भगवद्दास्यमेव सर्वापेक्षयो-
अत्रैवविधविग्रहप्रादुर्भावोऽस्माक दास्यपददानायैव भगव-
इति च सम्यग्विचार्येत्यर्थ. ॥ श्रियैकरमणमित्यनेन सर्वो
राशिरोमणिभूता श्रीर्यत्र सर्वभावेनासक्ता तत्र का वय वरा
गेऽप्यनधिकारिण्योऽत श्रियैकरमण मुखादिकमवलो
यद्विचारणीय तल्लक्ष्म्यैव स्वयवरकाले विचारितमिति
म् । तदुक्तम् । नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञान क्वचित्
सङ्गवर्जितम् ॥ कश्चि महाँस्तस्य न कामनिर्जयः स ई
न परतो व्यपाश्रय ॥ धर्म क्वचित् तत्र न भूतसौहृद
क्वचित् तत्र न मुक्तिकारणम् ॥ वीर्य न पुंसोऽस्त्य
कृत न हि द्वितीयो गुणसङ्गवर्जित. ॥ क्वचिच्चिरायु
लमङ्गल क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुष ॥ यत्रोभय
मोऽप्यमङ्गल सुमङ्गल कश्चन काङ्क्षते हि माम् ॥ एव
व्यभिचारिमद्गुणवर निजैकाश्रितसद्गुणाश्रयम् ॥ वव्रे
गुणैरपेक्षितन रमा मुकुन्द निरपेक्षमीप्सितमिति । तस्माद्-
तर्नाऽविचारप्रयुक्ताऽतो नोपदेशसहस्रैरपि निरोद्धु श-
ाव सूचित. ॥ अनभिज्ञापक्षे, ननु दास्य देहीति भव
त, तत्र मूल्य श्रुत्वा यत् कर्तव्य तत् करिष्यामीत्याशङ्क्य
ल्पमूल्या एव वयमतो मास्तु भवतस्तद्दानाचि तेत्याशयेनाहु'
॥ अलके. ॥ केशाग्र तभागै. शोणवर्णोष्णीषधारणसमये
गे लसद्भिरावृतमनाच्छादितम् । चूडाव धाबर्हापीडधारण
श्रितरनतिदीर्घैरलकैरीषदावृतमाच्छादितम् । अभ्यङ्गोद्वर्तना-
आसम तादावृतमाच्छादित मुख वीक्ष्येक्षणाभ्या सम्य
। अनेन मुखोर्ध्वभागशोभोक्ता । तथा कुण्डलयो. समग्र

लकैरनावृतयोरीषदावृतयो सम्पूर्णावृतयोरचपल
रित्य तच्चपलयोश्चालङ्कारप्रतिबिम्बरूपा श्रीर्ययोस्ते
र्णमस्तत् । अनेन पार्श्वयोः शोभोक्ता । अधरे सुधा
सित महसितपूर्वकमवलोको यस्मिंस्तद्, हसितं च
द्वैक्य वा । अनेन मध्याधोभागशोभाः । तथा
कोटिचिन्तामणिविचित्ररत्नखचितमन्दिरसप्तलोका
रप्यधिकमस्माकम् । तव च सहजत्वादनायाससा
मूल्येन जातं चास्माकं दास्यं न किञ्चिदपि वक्त
शिष्यत इति भावः । लोभविशेषोत्थानात् सौरभ्य
Sधरे सुधानुमानम् । ननु नैवं वाच्यं, युष्मत्पतिभ्यं
हमिसाशङ्क्य, किमेव मत्सक्षोपलब्धस्वसामर्थ्यं गो
नाहुः ॥ दत्ताऽभयं च भुजदण्डयुगम् ॥ तथा चा
दण्डालङ्कृतस्य तव नाऽस्ति भयसम्भावनेति
गोवर्द्धनधारणादिना दत्ताभयेभ्योऽस्मत्पत्यादि
न्तभयेभ्य इन्द्रादिभ्यश्च भयाऽभावात् तव दास्ये
स्माकं लोकद्वयेऽपि भयशङ्केत्यपि ध्वनितम् । गा
मभयहारित्वमप्यत्र व्यङ्ग्यम् । दण्डपदेन सुदृ
क्ता । एवं व्यञ्जितेन वीररसेन शृङ्गाररसोऽपि पुष्टो
थापि परदारसम्बन्धलाञ्छनान्निष्कलङ्कोऽहं बिभेमि
परि तर्ज्जनीं धृत्वा पृच्छ स इवाहुः ॥ वक्ष इति
एक श्रेष्ठ रमणं यस्मिंस्तत् । तथा च, हे निष्कलङ्काग्रग
द् बिभेषि तर्हि श्रीमन्नारायणनार्यं लज्जया गृह
किमिति वक्षस्युद्वहसि । तस्मा मैवं वोचस्त्वं तु ब्रह्म
र्वावस्थितस्य कस्यापि कामपि नारीं न सक्ष्यसी
यो वयम् । अतस्तादृशं स्वसामर्थ्यं माऽपलोपयेति

। च स्वानुरागवैशिष्ट्यस्य, मुखे चुम्बन, भुजवक्षसोरा
नेति मयोजनद्वयस्य च ध्वननाय । अत्र वीनां पक्षिणा-
रोतिश्लेषेण स्वनेत्राणा खञ्जनत्वम् । तत्रालककुण्डलपा
द्बन्धः । गण्डयो पाशस्थानत्वम् । सुधाया आहारत्वम् ।
लोकमिति तन्नेत्रयो स्वनेत्रखञ्जनाकर्षखञ्जनत्वम् । भुज
सञ्चारदेशत्व च व्यज्यते । तथाच यथोक्तस्वरूपदर्शन
क्तिमदन्त करणाना महाजालबद्धनयनखगानाम् अस्माक,
, नेत्यादिवाग्वज्रमहारेण हृदयानि मा विदारयेत्याशय. ।
पक्षे, ननु कथ तर्हि ममाङ्गानि निरीक्षमाणा एव तिष्ठतेति
ाहु ॥ वीक्ष्येति ॥ त्रिलोक्यापि किं वय दास्यो भवामेति
नैत्रेत्यर्थ. । यद्वा, ननु साहस मा कृथ, ममाङ्गानि विलोक्य
च वक्तव्यमित्याशङ्क्याहु ॥ वीक्ष्येति ॥ तथाच न वय
कोटिखिङ्गैरपि धैर्याच्चालयतु शक्या इति भाव' । यद्वा
ास्मान् दासीकर्तु महत्युत्कण्ठा वर्तते तर्हि योषिद्रूपस्य
ासाभावात् स्वपति कञ्चन दर्शय, भवतु, त दृष्ट्वा वय दा
वेष्याम इति नर्म व्यञ्जयन्त्य आहु ॥ वीक्ष्येति ॥ वक्षसि
युक्तो यस्तव एको रमण का तस्त, दत्ताभय भुजदण्ड
विलोक्य वय दास्यो भविष्याम । तथा बहुत्वख्यापना
म् । सोऽस्माक प्रदर्शनीय इत्युपहासोक्ति ॥
वृत्तिपक्षे, चित्तैकाग्र्यास्पदस्य मुक्तानुग्रहार्थ गृहीतलीला
भगवतो मुखादिक विचार्य तथैवालोक्य च वय तवैव
लिप्स्याम इति, वीक्ष्य इति ॥ तथाच समस्तोपासनावि
तेत त्पर्यगोचरस्यैवविधस्वरूपस्य भगवतो दास्यनैवोद्धारो,
त भाव ॥ २९ ॥
: युष्माकमपि भावोऽपेक्षित., स च यथा मच्छ्रवणादिना

: तथा मत्मात्मकर्षणेति मयोक्तमेवात किमर्थं लोव
(ण कुरुत, यूयं गत्वा मच्छ्रवणादिकमेवाचरतेतिचेव

ा स्त्र्यऽङ्ग ते कलपदाऽमृतवेणुगीत-
ामोहिताऽऽर्यचरितान्न चलेत् त्रिलोक्याम्
ैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं
द् गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यऽबिभ्रन् ॥

ति ॥ शक्तस्याधिकारश्रवणात् स्त्रीणां चैतदुपा
शक्तत्वाद्यथोक्तोपदेशो न युक्त । तस्मात् पुरुष
ति द्योतनाय, का स्त्रीत्युक्तम् । किञ्च, समाहिता प
ा विचारयति, न तु मोहिता. । सम्यग् मो
व्यमित्याशयेनाह ॥ त इति ॥ तव समस्तजीव
यत् कलपदाऽमृतमयं गीतं तेन समाहिता । त
सर्वेन्द्रियाणाम्, अमृतेति प्राणस्य, कलपदेत्यन
ोह उक्त । आयतेति पाठे, कलानि अव्यक्तमधु
नि च भिस्तद् आयतं दीर्घमुच्छ्रितस्वरालापभेद
हिता का वा स्त्री आर्यचरिताद् शिष्टाचारा
या स्त्रानन्तरेन तथाविधा चतुर्दशभुवनेषु काऽपि
तथाच सर्वासांशक्तानामाऽस्माकमुपालम्भो न
यत्ने न खलु कश्चिदुपाय सर्वलोकपरितोषकरं
त्रहिताचरणीय, किं करिष्यति जना बहुजल्प
दुराशा यथोकारा नात्मनिष्फलत्यागो न युक्त
।वा भाजनाभिमत यामोऽपि केनापि क्वचि
नराय कर्म नानुष्ठेय । च परब्रह्मणस्तवारा

ऽभू गे नास्ति परलोकनाय । त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुज
नपक्वोऽथ पतेत् ततो यदि * यत्र क्व वाऽभद्रमभूदमु
, को वाऽर्थ आप्तोऽभजता स्वधर्मत * न वै जनो जातु
ाव्रजे मुकु दसेव्य यवदङ्ग संसृतिम् * स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्यु
पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो जन इत्यादिशास्त्रात् । सभा
वाऽकीर्तिर्मरणादतिरिच्यत इत्यादिशास्त्र तु जिगीषु-
द्रयविरुद्धकर्मनिन्दापरम् । शिष्टनि न्दापर च । तत्र वय
र्षणसन्यासिसदृशा न त्वच्चरणसङ्गमरहितजीवनाभिलाषा,
परलोकविरोधिकर्मपरा, नाऽपि भगवत्स्वरूपाभिज्ञशिष्टनि
ाररता इति भाव । का स्त्रीत्यनेन, यन्मोहिता, पुरुषा अ गो
त मोहिता स्त्री का न चलेदित्यपि सूचितम् । किञ्च य
ण दिन, च द्रमसा रात्रिस्तथा त्रैलोक्यस्यापि सुभगत्व
 येन भगवद्रूपेण तत् त्रैलोक्यसौभगमिदमनुभूयमान रूप
क्ष्य यद् यतो गोद्विजद्रुममृगा पुलकानि अबिभ्रन् अ
गवादीनामनभिज्ञाशिरोमणीनामपि यद्दर्शनानुरागो दृश्य-
ऽतत्स्वरूपाऽभिज्ञानरसज्ञानामस्माक स्वधर्मत्यागे किं ाच
त्रापि त्वद्द्योतकशब्दश्रवणमात्रेणापि निजधर्मत्यागो यु-
: पुनस्त्वदनुभवेनेति भाव ॥ अनभिज्ञापक्षे, ननु नेय ल-
क तु यद्वक्षसि सहजा लक्षणविशेषरूपा स्वर्णरेखा विराज
दृष्ट्वा पतिव्रताशिरोमणिभूता लक्ष्मीमपि, स्वय दुष्टोऽ या-
यतीति न्यायमनुसृत्य दूषयितु प्रवृत्तास्तस्या मत्तश्च भय
त्याशङ्क्य, न वय कामपि दूषयाम, किं तु सर्वधर्मध्वसन,-
विधात्रा सृष्टोऽसीति सरोषविभ्रममाहु ॥ कोत ॥ अङ्ग
, तव कलपदाऽमृतवेणुगीतसमोहिता आर्यचारतात् पाति-
गान्निजधर्मात् का स्त्री न चलेदपि तु सर्वाऽपि चलेदे

ाऽत्वत्कर्तृक गीतमेव दूषयति । धर्मत्याजनलक्षण च
ःयत्येवेति भाव' । न केवल तव गीतिमेत्रैवविधम्, अपि
ःयाहु ॥ त्रैलोक्यसौभगमिति ॥ ननु नास्ति मम गी
ाभाव , कि तु स्त्रीणामेवाय स्वभावो यद् यत्किञ्चि
कमुपलभ्य मोहिता भव तीति चेत् तत्राहु॰ ॥ यदि
गीतरूपाभ्याम् । यद्वा, न"वेव पतिव्रताभिरुपहसनीया
पाशङ्क्य, तव गीतादिप्रसादाच्चतुर्दशभुवने उपहास
न भविष्यति । सर्वासा मोहावश्यम्भावादित्याशयेनाहु
किञ्च चराचरात्मक सर्वमपि तव गीतादिना मोहित
[उपहासशङ्केत्याशयेनाहु' ॥ त्रैलोक्येति ॥ मानिनी
मदीयगीतादिक भवतीना न क्षोभकर, तर्हि किमर्थ चरि
ते चेत् तत्राहु॰ ॥ केति ॥ गीतमोहिताऽपि आर्यचरि
त्वत्त॰ सकाशात् का स्त्री न चलेन्नापययात् । वि
ावादयोऽपि सपुलकास्तदिद त्रैलाक्यसौभग रूप दृष्ट्व
भङ्गभिया का नापययात् । सुन्दरीणा सुन्दरसनि
न्दानिदानमिति मोहिताऽपि यदि चलेत् तत्रमोहिता
ापसराम इति भाव॰ । यद्वा, तवास्ति स्वगीतादिप्रयु
इति वय जानीमस्तथापि तेऽस्मान् प्रत्यऽकिञ्चित्क
नाहुः ॥ केति ॥ मोहितानामेव वशीकारो भवति ।
ाद्दागीतेन न मोहिता सा स्त्री का आर्यचरिताच्चले
ाऽपि नास्तीत्यर्थ' । किञ्च, यतो गवादयः सपुलका
ोक्यसौभग स्त्रीय रूप तु निरीक्ष्य स्वरूपोत्कर्षाभि
चाराच्चलेदिति ॥
ाचिपक्षे, तस्मात् त्रिलोक्यां नास्त तथाविधा श्रुतिर्या
दयेदित्याहु॰ ॥ केति ॥ तव, सर्वे वेदा यत्पदमामनं

ोम्येदमग्र आसीदित्यादिरूप यत् कल्पदाऽमृतेनेणुगीत
ामा =सम्यक्प्रमाणम । प्रत्यगभिन्नपरमात्मपराणामुपनि
षयस्य कालत्रयाबाध्यत्वात्तद्विषयकप्रमाणस्य पारमार्थिक-
कत्वरूपप्रामाण्यवत्त्वात् सम्यक्त्वम् । तदितरप्रमाणाना व्य
ााया बाधाभावात् । व्यावहारिकतत्त्वावेदकप्रामाण्यकत्वा
कम् । तथा, ऊहितो मनननिदिध्यासनपूर्वकमवगतो य' प्र
म परमात्मा तस्य चरितात् सृष्टिकर्तृत्वाादलक्षणात्
स्त्री तदन्यपरा श्रुतिर्न चलेन्न प्रचलति । अयमर्थ । सृष्टि-
कश्रुतीना सृष्टिमुप यस्य तन्निषेधाभिधानादऽद्वितीयक
ीयत्व प्रतिपादित भवतीति परम्परया निरस्ताखिलद्वैतत्रि
त्रण्डे सच्चिदानन्दैकरसे परमात्मनि तात्पर्य्यम् । अन्यथा वा
षिद्धस्य रूपस्यान्यत्र सत्त्ववद् ब्रह्मणि प्रतिषिद्धस्य द्वैत
सत्त्वशङ्का स्यात् । उपासनाप्रकरणपठितसगुणब्रह्मप्र
काना तूपासनाविधिपेक्षितगुणारोपमात्रपरत्व, न गुणपर-
निर्गुणप्रकरणस्थाना निषेधविध्यपेक्षितनिषेध्यसम्पादक
नियोग । कर्मप्रकरणपठिताना संयोगपृथक्त्व यायेन वि
द्यामुपयोग इति काऽपि श्रुति परमात्मचर्य्यावर्णनाच्च च
। ननु महेन्द्रादिप्रतिपादनपरतयोपलभ्यमानाना तासा क
त्मपरत्वमितिचेत् तत्राहु ॥ त्रैलोक्येति ॥ इदमनुभूयमा
त्तास्फूर्त्यात्मक, येन सेश्वर जगत् सुन्दर दृश्यते तदालो
देवादिप्रतिपादनपराणा मध्ये च काऽपि न चलति । यद्य
त् सत्त्व श्रीमदूर्जितमेव वा * तत्तदेवाऽवगच्छ त्व मम
सम्भवमिति भगवत एव इन्द्रादिरूपेणावस्थानाभिधाना-
्व । इदमेवोदाहरणै' स्पष्टयति ॥ यदिति ॥ येन रूपेण,
णिपाद तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् * सर्वत. श्रुतिमल्लोके

सर्वमावृत्य तिष्ठतीति सर्वात्मभावप्रतिपादनादिति भाव ॥ ४० ॥
अगोचरदिदृगता प्रार्थय त ॥

व्यक्त भवान् व्रजभयार्त्तिहराऽभिजातो (१)
देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ॥
तन्नो निधेहि करपङ्कजमार्त्तबन्धो
तप्तस्तनेषु च शिरःसु च किङ्करीणाम् ॥ ४१ ॥

व्यक्तमिति ॥ आदिपुरुषो देवो भवान्, यथा वामनादिरूपेण सुरलोकगोप्ता जातस्तथेदानी व्रजभयार्तिहरोऽभिजात, प्रकटित इत्यस्माक व्यक्त विस्पष्टमस्ति ज्ञानम् । वसुदेवगृहेऽवतीर्णस्य सद्यो व्रजप्रवेशात् । एव मुख्यमवतारप्रयोजन जानीमः । तत्र व्रजस्थाना गोपादीना भय भगवता नाशितम् । सम्प्रति तत्रानामस्माकमार्तिहरणमवशिष्यते । तदवतारसार्थक्याय तदावश्यकमिति भाव । ननु तथापि मर्यादयैवार्तिहरण युक्तमत कामार्त्तज्ञानेन हरिष्वामीत्याशङ्कानिरासायोक्तम् ॥ द० ॥ यथादिपुरुष' ॥ सर्वकारणभूत । ततश्च देवासुरादिषु समोऽपि इन्द्रादिस्वभक्ताभिलाषानुसारेणोपेन्द्रादिदेवो भूत्वा दैत्यान् मारयन् वैषम्यमङ्गीकरोति तथाऽस्मदर्थं गृहीतगोपालावग्रहः स भवानऽस्मदार्तिहरणाय मर्यादोल्लङ्घनमपि करोत्विति भावः । तस्माद्, ये यथा मा प्रपद्यते तॉस्तथैव भजाम्यहमिति स्वप्रतिज्ञामनुसरेत्याहु ॥ तदिति ॥ यस्मा मनारथाऽनुसारिफलप्रदातृत्वेन भवान् प्रसिद्धस्तस्मान्नोऽस्माक स्तनेषु कामार्तिनाशाय करपङ्कज निधेहि । तत्र योग्य सम्बोधनम् ॥ हे आर्तब धो ! शिर सु च निधेहि । कामोपाधका

(१) व्रजजनार्तिहर इति पाठान्तरम् ।

वतीना भक्ति श्रुद्धायामेव तस्या पर्यवस्यतीत्याश्वसना
भाव । यद्वा, अस्माकमेव भयार्तिहरण तवाऽवतारस्य
योजनम् । तेनास्माक हृदयतापनिवृत्त्यर्थं स्तनेषु करपङ्कज-
स्थापितत्वात् तापनाशक निधाह । ससारभयनिरासाय च
तन्निधेहीत्यर्थ । यतो वय किङ्कर्योऽतोऽस्मद्भयार्तिना-
यास्तव यागयमेत्य हु ॥ किकरीणामिति ॥ अयभि-
स्मादल चातुरीनिव धनैर्नोगिराभे , सवथाप्यस्मदभि-
न्यादयत्याहु ॥ व्यक्तमिति ॥ यथा अदिसा जात आदि-
्र सुरलाकगोप्ता तथा व्रजस्य दावादिभय वालवर्षा-
च हतु व्रजेशगर्या भवानभिजात । नारायणसमो गुणे
वात । व्यक्तमिद, न तु गूढमतोऽस्माक कामादिभयार्ति-
[स्वव्रतरक्षणायावश्यकमिति भाव । तच युष्मदङ्गीकारे
पत्नीना भयार्ती भविष्यतस्तद्धरणार्थमभिजातस्य तत्प्रदान-
मिति शङ्क्यम् । अग्रहणे सत्यस्म रण वश्यम्भावात्स्म-
ना तत्कनभयार्तिनाशस्यास्मद्ग्रहण विनाऽसम्भवात् । भ
स्यामीति स्मानि व्रतामित्यपेक्षायामाहु ॥ तदिति ॥ यस्मा
ा तत्ेष्वस्माक स्तनेषु करपङ्कज, निधेहि=सम्यक्स्था
हस्तस्य पङ्कजरूप वात सूर्यवदेव कमलस्येव तस्यास्मत्स्तन
सुखमेव भावष्यतीत व्यङ्ग्यम् । यतो हे आर्तबन्धो नो
नाम निरर्थक भविष्यतीति भाव' । सदैयमाहु ॥ किक
शर सु च निधेहि ॥ इत परमेवानन्यात्रेणास्माक दासी.
भाव । यद्वा, शिर सु करपङ्कजस्थापनेन त्यागभय
। । यतो वय किकर्य । त्र चार्तब धु । तस्मादस्पाक
[क स्वशिरन्यास,अ नभिमित ता तापत्वमिति भाव ।यद्वा
मनुचितम् । यथा त्व किङ्कर्यरता परीक्षार्थे त्ता तथा

कर्तव्यमिति रसोक्तिः ॥ मानिनीपक्षे, बलात् स्तनादौ हर
प्रवृत्तमालक्ष्याहुः ॥ व्यक्तमिति ॥ व्रजस्य भयार्त्यार्हरण
तस्त्वमस्माकमुभयसाधने कर्मणि नियोजयितु नार्हसीति
तस्मात् करपङ्कज, हे आर्तबन्धो धर्मभङ्गभयार्तिनाशक,
कामाग्नितापित, किंकरीणा दासीनामपि, किमुत सतीन
शिर स्वपि ना निधेहि, किमुत स्तनेषु नो निधेहीति । यद्व
भयार्त्तिहरणायाभिजातस्य तस्य तव तद्द्वारहरणादिना
नोचितमिति भाव । यद्वा, बलात्कारेण यद्यस्मान् स्पृश
प्राणान् वय त्यक्षामस्तेन सर्वेषा भयार्ती भविष्यतस्तच्च
स्य तव नोचितमिति भाव । हे कामार्त, किंकरीणामपि
लाषरहितानामनर्हेषु स्तनेषु शिरःसु च करपङ्कज न निधे
द्वा, या न किंकर्यस्तासा तप्तस्तनेषु करपङ्कज निधेहि । उ
क्तिमद्वाक्य सलाप इति कीर्त्यते * इत्युक्तत्वात्, स्वागत
एतदन्त प्रकरण सलापाख्योऽनुभाव ॥

निवृत्तिपक्षे, किञ्च, जगत्कारणत्वेन प्रतिपादितो भ
र्वाधिष्ठानभूतोऽतस्त्वय्यभयस्तस्य प्रतिपादन त्वत्प्रतिपाद
शयेनाहु ॥ भगवान् देव स्वयम्प्रकाशचिदानन्दस्वरूप
च म त्रवर्ण , एको देव इति । अत एवादिपुरुष । सोऽ
बहु स्यामित्यादि । जगत्कारणत्वेन प्रतिपादितोऽभिजा
श्च त्यच्चाभवत्, तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादिना
पापघ्नत्वेन निरूपितो यथा सुरलोकगोप्ता तथा व्रजस्य का
त्मकस्य वेदस्य भयार्तिहरोऽपीति व्यक्त निश्चितम् । यद्वा, य
ादिपुरुषो देवो भगवान् वामनादिरूपेण सुरलोकगोप्ताऽभि
तथा मत्स्यरूपेण व्रजभयार्तिहरोऽप्यभिजात इति व्यक्तम्
यद्, वाल्मीकितवेदभयार्तिहरणार्थं कृष्णद्वैपायनादिरूपेण

कामित्यर्थः । यस्मादेव तत् तस्मात् करपङ्कजम् । करोतीति
। करशब्देनाज्ञानमुच्यते । तल्लक्षणात् पङ्काज्जातमधिका
रण नोऽस्माक श्रुतीना शिर सु शिरोभागेषु वेदान्तेषु
द्विचारार्थं मवर्तय । यथा तन्नस्तनेषु ब्रह्मपरत्वाभावप्रतिपा-
प्तषु स्तनस्थानीयेषु कर्मोपासनद्वारा ब्रह्मपरभागेषु च
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिप्रेरणेनेति भावः । यतो
अपि भवतः किंकर्यपरत्वय्येव तात्पर्यवत्यो, भवाँ-
स्तत्तद्रादिभिरसुरैश्च दत्तपीडानामस्माक ससारार्तानां
च व धुरतो योग्यमिदमिति सबोधनाशयः ॥ ४१ ॥
. किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह ।

श्रीशुक उवाच ॥

इति विक्लवित तासा श्रुत्वा योगेश्वरेश्वर ॥
महस्य सदय गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत् ॥ ४२ ॥

इति ॥ इत्युक्तप्रकारेण तासा त्रिविधाना गोपाङ्गनाना
प्रेमपारवश्यमिलितप्रार्थनोपालम्भनिषेधरूप भाषित श्रुत्वा
ाभिलाष पूरयित्वा महस्य महासेनापि वैकल्यमुत्पाद्य । यद्वा
भवतीभिरित्यपि तदुक्तानुमोदने रत्याख्यभावव्यञ्जनाय
सित्वा । यद्वा, महासेनाऽभिज्ञा प्रति—युष्मन्निष्ठया प्रीत्या-
प्रसन्नोऽस्मीति । अभिज्ञा प्रति—अहोऽप्येकस्मिन्नेव दिने
तेनाऽवहित्थाभावेन ता भवत्यो लज्जाया श्राद्ध कृतवत्य
ानिनी प्रति, अहो अतिकठिना भवत्यो, जित युष्मा
सूचयित्वा सदय यथा भवति तथा, गोपीररीरमत् रम-
अभिज्ञापक्षे, सदय सकरुणम् । अनभिज्ञापक्षे, सस्नेह
निनीपक्षे, सन् अयः शुभावहो विधियत्र तद् गोपीररम

यदित्यनेन तासां मनोरथानुसारेण भगवान् प्रेष्ठ आसक्त इत्ये
प्रतीत सन् रमयामास, स्वयं त्वसक्त एवेति सूचितम् । पूर्णकामस्य
ऽसङ्गनिर्विकारस्य परमात्मनो रमणे दयैव हेतुर्न तु कामेनेति बोधना
सदयमित्युक्तम् । आत्मारामोऽपीत्याश्चर्यबोधनाय । अहो तार
प्रेमप्रावल्यम् । साकाङ्क्षात्मारामवशीकरणगुणगणोऽपि स्वयम
त्मारामोऽपि ताभिर्वशीकृत इति । ननु आत्मनि आराम क्रीः
यस्य तस्य निरिन्द्रियस्याऽनङ्गस्यैकस्य असंख्याताभिस्ताभि
कथं रमणं सम्भवतीत्याशङ्क्याह ॥ योगेति ॥ योगाः सौभग्य
दयस्तेषामीश्वरः रुद्रादयस्तेषामपीश्वरः । तथा अघटितघटन
समर्थ अज्ञानिप्रतीत्यनुसारेण प्रपञ्चभानवत् तत्प्रतीत्यनुरोधेन र
णोपकरणभानस्याप्यविरुद्धत्वादिति भावः । यद्वा, अरीरमदां
वस्तुत आत्माराम एव । यतो, योगेश्वरेश्वरः । यद्वा, ताभिः रम
णोऽप्यात्मस्वरूपाभिस्ताभिरारामस्तत् क्रीडा यस्येति, न तस्य लौकि
रमणमिति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, इति यथोक्तप्रकारेण तासां श्रुतीनां सदैव य
र्थितं श्रुत्वा, प्रेष्ठस्य प्रसन्नो भूत्वा, सदयं यथा स्यात् तथा आत्
रामोऽपि स्वस्वरूपानन्दचिदानन्दस्वरूपत्वात् प्रमाणप्रत्यययोग्योऽ
गोपी श्रुतीररीरमत् । अनन्तरसद्वारा तद्विषयतामगच्छत्
यतो योगेश्वरस्य सकलजगत्सृष्ट्यादिसमर्थस्याव्याकृतस्य माय
ब्रह्मरुद्रादिपालनस्येश्वरः । तथा च । जगज्जन्मादिकारणत्वम
पादनेन श्रुतयो मयि पर्यवस्यन्तीत्यविकारिचेतसि दृढतरनिश्च
मुत्पादितवानिति भावः ॥ ४२ ॥

रमणप्रकारमाह ॥

ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः
प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ॥

रहासद्विजकुन्ददीधिति-
ोचतैणाङ्क इवाडुभिर्वृत ॥ ४३ ॥

भिरिति ॥ यथोडुभिस्ताराभिर्वृत एणाङ्क पूर्णच द्र शो-
र ताभिर्वृतोऽच्युतो व्यराचत । विशेषेण शोभित । अनेन
। अन्यो यापेक्षया शोभावत्त्वम् । गोपीना त वीत्व, स्वर्ण
व्यज्यते । ताभि समीपमागताभिरादौ समेताभिर्मिलिता
ॅश्च ॥ उदारचेष्टित ॥ उदाराणि अलौकिकानि निर्मलानि
रफलदानि चेष्टितानि करस्पर्शनपुष्पार्पणकटाक्षादिरूपाणि
तस्य तादृशचेष्टितैस्तासा रसोदयमाह ॥ प्रियकर्तृकमीक्ष
र्तृक वा तदीक्षण तेनात्फुल्लानि प्रकसितानि मुखानि
। अनेन भगव मुखस्य च द्रत्व, त मुखाना कुमुदत्व बो-
अथ भगवतोऽपि रसोदयमाह ॥ उदारो हासो यस्या स्तु
णकु दपुष्पकान्तिर्यस्य स । उदारहासेन द्विजकु देषु दी
ेति वा । तादृशीभिस्ताभि', मनस्यपि रसोदयेऽपि च्यु-
ेति ज्ञापनाय अच्युत इत्युक्तम् । यद्वा, तथान्वयेऽपि स्व-
मच्युत एवासीदित्यच्युतपदेन वनितम् ॥
दृत्तिपक्षे ताभि सर्वाभि. , गतिसामा यादिति न्याया
ाद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्येण समन्वितााभि श्रुतिभि । उ-
सृष्टिकर्तृत्वादीनि चेष्टितानि यस्य स । प्रियध्यानन्दरू-
ात्मन ईक्षणाय तद्विषयकप्रेमोत्पत्तये उत्फुल्लानि निकमि-
ातिपादनो मुखानि मुखस्थानीयानि पदानि यासा ताभि ।
ो हास = महामाया । हासो जनो मादकरी च माया * इ-
र । स्नेहकला द्विजानि * इत्युक्तत्वाद्, द्विजपदेन स्नेह-
यते । स्नेहकलालक्षणा द्विजा द ता यस्य, स च ऽसौ

कुन्दो मुकुन्दः । स एव दीधिति प्रतिमारूपापन्ना कीलिर्यस्य स । कुन्दो माध्ये मुकुन्दे च भ्रमिनिध्यन्तरे पुमानिति मेदिनी कुमुदः कुन्दरः कुन्द इति भारते ॥ ४३ ॥

अथोदारलीलाभिर्वनमपि शोभयन् व्यचरदित्याह ।

उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथप ॥
माला बिभ्रद् वैजयन्तीं व्यचरन् मण्डयन् वनम् ॥ ४४

उपगीयमान इति ॥ ताभिरुप समीपे गीयमानः । भक्तपराधीनत्वप्रेयसीजनमनोऽनुरञ्जकत्वमानवतीमानोद्दीपकत्वादिगुणगणलङ्कृतकृष्णनाम्ना पुनः पुनर्गीयमान, स्वय च शरच्चन्द्रादिमगोपीजनप्रेममय च गीतमुद् ऊर्ध्वब्रह्मलोकपर्यन्तगामि गीत गायः तदुक्त विष्णुपुराणे— कृष्णः शरच्चन्द्रमस कौमुदीकुमुदाकरम् : जगौ गोपीजनस्त्वेक कृष्णनाम पुनः पुनरिति । ततश्चानुरक्तस्त्रीशतयूथपस्तत्पतिः कामिनीरत्नाना पालक इति वा, तदधरपानकर्त्तेति वा । पुनश्च, वैजयन्ती मुक्तामाणिक्यमरकतेन्द्रनीलवज्राख्यरत्नरचिता स्वाभाविकीमैश्वर्यबोधिका कीर्त्तिमयीम् । पञ्चवर्णा वैजयन्तीति वचनात् । पञ्चवर्णपुष्पग्रथिता वा मालां बिभ्रद् वनमेतत् सर्वं मण्डयन् अलङ्कुर्वन् व्यचरत् तासा कामोद्दीपनाय लीलागतिं कृतवान् । वनान्तर गतवानिति वा ॥

निवृत्तिपक्षे, उपगीयमानो मुनिभिः, स्वय च कृष्णादिरूपेण मत्तः परतर नाऽन्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ॥ मयि सर्वमिद प्रोत सूत्रे मणिगणा इव । क्षेत्रज्ञ चाऽपि मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत अनादिमत्पर ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते । इत्यादिना स्वात्मानमुद्गायन् वनितास्थानीयश्रुतिशतयूथपस्तदर्थत्वात् तत्पतिः तथाच सूत्रस्मृतिश्रुतिलक्षणप्रस्थानत्रयगम्य इत्यर्थः । तत्त्वमः

मःला बिभ्रत् तदवच्छिन्न सूक्ष्मत्वादिरूप. स. । पञ्चरूपा ला वैजय ती गदाभृत ॥ सा भूतहेतुसघाता भूतमाला च । विष्णुपुराणे । अ त.करणलक्षण व न मण्डयन् व्यचरत् । दूरत्तिषु स एवाऽस्फुरदित्यर्थ ॥ ४४ ॥

नद्या पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकम् ॥
रेमे तत्तरलानन्दिकुमुदामोदवायुना ॥ ४१ ॥

श्च नद्या श्रीयमुनाया' पुलिनमाविश्योपविश्य तस्योप-यतामाह ॥ हिमवालुकम् ॥ हिमवालुक कपूरस्तद्वद्वालु- । शाकपार्थिवादित्वत्समासः । तस्या नद्यास्तरलैस्तरङ्गैरा- स्तत्कर । स चाऽसौ कुमुदामोदवाँश्च वायुस्तेनोपलक्षि- मानन्दीति मान्द्यम् । शैत्यसौरभ्ये स्पष्टे । यद्वा, यथोक्तवा- ना हिमवालुकम् । यद्वा, तत्तरलानन्दीति पृथक् पद पु पणम् । तत्रोपविश्य गोपीभि. सह रेमे । जुष्टमिति पाठे कारेति परेणान्वय. ॥

ध्यात्मपक्षे, नद्या बुद्धिलक्षणाया', पुलिन सात्त्विक प्रत्ययमा- विश्य तत्तदारुह्येति यावत् । ना पुरुष परमात्मा गोपी- तेभि सह रेमे तदुक्त भगवता । तेषामेवानुकम्पार्थमहम- तम ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति । त भिकाङ्क्षालक्षणतापस्य निवृत्तत्वाद्धिमवालुकस्थानीय शा- त एव, तस्या नद्यास्तरलास्तृष्णादिलक्षणास्तरङ्गास्तत्तर- ान्ततरलैरानन्दि आनन्दाविर्भावसाधनम् । यत. कुमु- ासु, कु पृथिवी भारावतारणादिना मोदयतीति कुमुद प कुमुदपुष्पस्थानीय । तत्सम्बन्धिहर्षो गन्धस्थानीय. । तद्यु स्थानीयो निरूढः प्राणवायुर्गत्र तत् ॥ ४५ ॥

एवं सर्वप्रकारेण तासां जातस्मरकेलित्वं सम्पाद्य सोपकरं रसविलासचरित्रमाह ॥

बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु
नीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ॥
क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणा
मुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार ॥ ४६ ॥

बाहुप्रसारेति ॥ तत्राष्टविधालिङ्गनमादौ दर्शयति । दूरे स्थिताऽवयवविशेषं स्वयं बाहुप्रसारस्ततो बलादपि परिरम्भ आश्लेषस्ततः करादीनामालभना यालिङ्गनानि । तत्र कराऽऽलभनं हस्ते हस्तग्रहणम् । एवं कचोन्नयनार्थम् अलकानां स्पर्शः । बाहुबन्धार्थमूरुस्पर्शः । रसोद्गमनार्थस्तत्तत्क्षतताडनादयः कामयुद्धनिरूपकाः । नखक्षतादिभिस्तत्तत्स्थाने स्थितस्य कामस्योद्बोधायाभिधानात् । क्ष्वेल्या मर्म्ताभनादि । तत्पूर्वकान्येवावलोकनानि हसितानि च तैः रसस्थापकर्व्रजसुन्दरीणां रतिपतिं कामम् उद्दीपयः रमयाञ्चकार । ता रमयामास । स युक्तः कामो रतिपतिर्वियुक्तस्वप्निरूपः ।तत्राऽपि तासां सुखमेव प्रकटितवान् । न तु कामः तेः विरतिमुत्पादितवानिति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, अविवेकावस्थाया बाहुप्रसारादिभिर्जातो यो रतिपतिः कामस्तमुत्तम्भयन् नमयन् व्रजसुन्दरीणामुपनिषदः । कर्मणि षष्ठी । रमयाञ्चकार । अधिकारिचेतसि कामनिवृत्तिपूर्वकनिबोधितमखण्डैकरसानन्दस्वरूपमात्मानं प्रकटितवानिति भावः ॥ ४६ ॥

एवं संयोगशृङ्गारमुपपाद्य, न विना विप्रलम्भेन संयोगः पुष्टिमश्नुते * कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागोऽभिवर्द्धते इ

नोक्तत्वात् तत्पुष्ट्यर्थं विप्रयोगमुपपादयितु पीठिका
॥

भगवत कृष्णाल्लब्धमाना महात्मन ॥
मानमेनिरे स्त्रीणा मानिन्योऽभ्यधिक भुवि ॥ ४७ ॥

मिति ॥ एव पूर्वोक्तप्रकारेण भगवत सर्वदानसमर्थात् स
स्वरूपात् कृष्णात् परिपूर्णत्वेन न्यूनतामात्रिरहितत्वान्महा
यो मान आदरो याभिस्ता सत्य । सम्प्रति मानवत्यो
भुवि स्त्रीणा समाजम ये प्रत्येक मर्वा एवात्मानमऽभि स-
ाधिक च मेनिरे । स्त्रय प्रतिगर्वितमानसा बभूवु । द
व एकत्र सतोरप्यनुरक्तयो ॐ स्वाभीष्टाश्लेषप्रतीक्षादिवि-
न उच्यते । अहेरिव गतिः प्रेम्ण स्वभावकुटिला तत ।
ोऽन्यथा यू तिर्मानोदय उदीरित । तथाचास्मत्समाना सती
स्वतोऽस्मान् यदि प्रार्थयिष्यति तदा रस दास्यामस्तथा स
र्थनया यथा भगवानस्मद्दशने जातस्तथा तत्प्रार्थनया वय-
ष्यम इति रसार्थमेव भावो, न तु दोषरूप । भगवज्ज्ञानन-
ना दिति भाव ॥

इतिपक्ष, इत्थ प्रत्यगभिन्नस्य परमात्मन औपनिषदत्व प्र
ताभिरपि दुर्ज्ञेयतयैव प्रतिपादितमिति बोधयितु दुर्ज्ञेयता-
मुपक्रमत ॥ एवम् उक्तप्रकारेण प्रतिपादिताद्भगवतो निर
त कृ णाच्छुद्धात् सच्चिदान दरूपा महात्मन प्रत्यग-
परमात्मनो ल व मान प्रामाण्य याभि । ततश्च, अस्य
तस्य नि श्वसितमेतद् यदृग्वेद इत्यादिश्रुत्या स्त्रीणा
भुवि ज मभूमो परमात्मनि प्रामाण्यवत्य सत्य , आत्मान
निर इत्यर्थ ॥ ४७ ॥

भगवान् यत् कृतवांस्तदाह

तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ॥
ाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८ ।

ासामिति ॥ स्वात्मानमभ्यधिकम्मन्यमानानां सौ
साधारणतापादक मानस्य गाढावस्थारूप, येन
तिरस्क्रियते तादृश मद तद्धेतुभूतमनुनयाद्यसा य
मान च वीक्ष्य विशेषतस्तदुपलभ्य, मदस्य निहत्य
ाय चित्तोन्नतिवारणाय मानशान्तये, तासां प्रसाद
वश्यतापादनाय केशवस्तत्रैवान्तरधीयत, न त्वन्य
चेद् दृष्ट । केशा अंशवो यस्य सन्तीति भारती
शोभा तासां सा तद् तर्वाने निवृत्तेति व्यज्यते ।
। वशयतीति केशव । तथाच ब्रह्मरुद्रयोरपि स
वशीकरणसमर्थस्य तासां मदमाननिरसनेन य
ामिति भावः । ननु मदमाननिरासायोपाया त
वानिति चेदसम्भवात् । न हि प्रत्येकमप्रसादन स
प्रथमं प्रसादो सैवादौ किमिति प्रसादितेत्य
कोद्भवात् । तस्मात् सर्वा प्रति रासरस दातु प्रे
लम्भ । यद्वा, सर्वासां मदमानयोः प्रशमाय,
भिधाया सख्याः प्रसादाय वक्ष्यमाणगत्यानुरो
धीयत । कथान् वयते सत्करोतीति केशव । तत्
नादित्वमेमोपायविधाने परमचतुर इति भाव ॥
टत्तिपक्षे, तासां श्रुतीनां य सौभगमदस्तं वीक्ष्य,
माण्य च वीक्ष्य दुरवगमख्यापनमदस्य प्रशमायाा
ह तमिति श्रुत्या श्रुतिरूपमानातिरिक्तमानामयत्र

तासां प्रसादाय तत्रैव तत्तदन्तःकरणवृत्तिष्वेवान्तरधीयत प्रत्ययसाक्षित्वेनैवावगन्तु शक्यता प्राप्त इत्यर्थः । तथाच यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेव न तत्त्व वेत्थात्मनो रूप नो न इ च, अविज्ञात विजानता विज्ञातमविजानता, मतित्त स तमित्याद्या। अत्र ब्रह्मणो दुर्बोधत्व, श्रुत्येकगम्यत्व, साक्षित्वेन वेद्यत्व च दर्शितम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यबालगोपालतीर्थ
श्रीपादशिष्यदत्तवशावतंस–रामकुमारसूनु-
धनपतिसूरिकृताया श्रीभागवतगूढार्थ
दीपिकाख्यव्याख्याया दशमस्कन्धे
एकोनत्रिंशोऽध्यायः
॥ २९ ॥ १ ॥

रासपञ्चाध्यायीव्याख्याया गूढार्थदीपिकायां
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ (३०) ॥

े विरहसन्तप्तचेतसा गोपयोषिताम् ॥
ायत्वमुखप्रश्नमुखलीला निरूप्यते ॥ १ ॥

: भगवद न्तर्धानान तर जाता दशा वर्णयिष्यन्नादौ रसा
वत्तानां भगवत्सम्बीनाम् अकस्मात् प्रेष्ठादर्शनज य महा
॥

श्रीशुक उवाच ॥

अन्तर्हिते भगवति सहसैव व्रजाङ्गना ॥
अतप्यंस्तमचक्षाणा करिण्य इव यूथपम् ॥ १ ।

तर्हित इति ॥ भगवति पूर्णाऽखिलैश्वर्यसम्पन्ने परम
सहसैवाकस्मादेवा तर्हितेऽदर्शन गते, सहसैव त भगवन्तम
मपश्यन्त्य. सहसैवातप्यन्त निःसीमसन्तापवत्यो जाताः
मैव प्राप्ता सार्वभौमश्रिय सहसैवाचक्षाणो यथा सतप्यं
ता व्रजाङ्गना बालभावमारभ्य तस्मिन्नेवासक्तस्वान्ता इ
यद्वा, अ तर्हिते अ तर त'करण एव तासा प्रविश्य स्थि
बहिस्त भगवन्तमचक्षाणा बहिर्मुखवदन्तश्चाचक्षाणा अत
पता व्रजाङ्गना अ तर्विचाराकुशला इत्यर्थः । नच तास
न स्थितम् । कात्मात्मना दर्शनादिना क्षा तोपलम्भात्
ा परमप्रेमवतीना दर्शनस्पर्शनादिकमेव मुख्यमिति द्यो
ष्टान्तम ह ॥ करिण्यो हस्ति यो यूथप महामत्तगजमचक्षा
तप्यन्ति तद्वत् । करिणीना यथा गजदर्शनाद्यभावे हे
त तथा नाऽ यासामित्यतस्ता एव दृष्टा तीकृताः ॥

ाद्वृत्तिपक्षे, अथ विजानतामविज्ञातत्वात्तदपेक्षया अन्तर्हिते
सहसैव त परमात्मानम् अचक्षाणा साक्षात्प्रतिपादयितु-
स्वज यद्वृत्तिप्रतिफलितचैत येन विषयीकर्त्तुमशक्ताश्च
ाः श्रुतयोऽतप्यन् । तप्ता बभूवुः ॥ १ ॥
पानन्तर जाता तासा दशामाह ।

गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितै-
र्मनोरमालापविहारविभ्रमै ।
आक्षिप्तचित्ता प्रमदा रमापते
स्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिका ॥ २ ॥

येति ॥ रमापतेः प्रेष्ठस्य गत्या स्वाभाविकेन नूपुरस्वनयु-
न्यासेन, अनुराग स्नेहस्तत्पूर्वक मन्दहसित तत्सहितो
तत्सहितानीक्षितानि कटाक्षास्तै ।
ो रमयति, मनसि रमते च य आलापो गुह्य भाषण वाचिक
। विहारा श्रृङ्गारचेष्टा । चित्तवृत्त्यनवस्थान श्रृङ्गाराद्
मत * इत्युक्तलक्षणो विभ्रमश्च । तैराक्षिप्ता याकृष्टा-
ानि यासा ता । अतस्तदात्मिकास्तन्मय्यो, यतश्च प्र-
कृष्टमदयुक्ता, रमापतेर्विविधाश्चेष्टा जगृहुस्तदनुकरणैर
पर्थ । अत्रानुरागचित्तवृत्त्यनवस्थाने मानसे, आलापो
, गत्यादयः कायिका । अ यभावानामप्युपलक्षणमेतद् ।
ापक्षे, रमापतेर्लक्ष्मीपते श्रीविष्णोरन्तरेवाविर्भूतस्वरूप
या सह विलासरूपा स्वात्मना च सह विलासरूपा या-
जगृहु । ननु दासीना तासां भगवल्लीलाऽनुकरणमनु-
ाशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्त— तदात्मिका ॥स भगवानात्मनि आ-
यासां ताः । अतस्तापनिवृत्त्यर्थ तल्लीलाग्रहण न विरुद्ध

त इति भावः । किञ्च, प्रमदाः । तथाच प्रमदहेतुकदासीभाव
हाय का ताभावस्तथा प्रभुचेष्टानुकरणमपीति भावः ॥ उ
भिज्ञापक्षे रमापतेः सर्वसौ दर्ग्यसम्पत्तिस्वामिनः ॥ मानिनीप
गतश्चेद् गच्छतु नाम, वयमेव तदीयास्ताश्चेष्टाः कर्तुं शक्ता
बहिः प्रकटीकर्तुं तास्ताश्चेष्टा जगृहुः । यतस्तदापि प्रकृष्टो
यासा ताः । यतश्च, तदात्मिकाः परस्परमतिगाढप्रेमवशादभेदा
मानवसः । अ तस्तस्य गत्यादिभिराक्षिप्तचित्ताः ॥

निवृत्तिपक्षे, श्रोत्रस्य श्रोत्र मनसो मनः वाचो ह वाक्
प्राणस्य प्राण इत्यादिश्रुतयश्चेतनाद्यधिष्ठितैर्गत्यादिभि॰ परमा
न प्रत्याकृष्टचित्ता' । यतः प्रकर्षेण मदः परमात्मप्रतिपादने
यासा ता॰ । रमापतेः सत्तास्फूर्तिलक्षणशोभास्वामिनश्चैतन्यस
तास्ता गमनादिरूपाश्चेष्टा जगृहु । स्वय वाच्यवाचकयोरभेदा
तदात्मिका' ॥ २ ॥

तदात्मिका इत्युक्त भगवत्स्वरूपपरिग्रहमाह ।

गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु
प्रिया प्रियस्य प्रतिरूढमूर्त्तय ॥
असावह त्वित्यबलास्तदात्मिका
न्यवेदिषु कृष्णविहारविभ्रमा ॥ ३ ॥

गतीति ॥ प्रियस्य गत्यादिषु प्रतिरूढा मूर्तिर्यासाम् । भगवद्ध
स्वात्मन्येवारोपितवसः । यतः प्रियाः । तथापि मनसा प्रति
मूर्तयो, न तु नटवत् तत्तद्वेषादिक धृतवत्यो, यतोऽबलास्त
बलरहिता' । अतस्तदावेशवशात् तासां तथात्वमित्याह ॥ तद
कास्तत॰ कृष्णविहारविभ्रमाः ॥ कृष्णस्येव विभ्रमाः क्रीड

ासा ताः । अतो योऽन्विष्यतेऽसावहमिति परस्पर निवे-
। न तु वय व्रजास्त्रिय इति मनागपि काश्चिदपि जानन्ति
। कृष्णविहारैः स्मर्यमाणैर्विभ्रम उ मादो यासामिति वा ।
ानुभावोऽयम् । समानमिद पद्यमितरपक्षयोरपि ॥
ट्तिपक्षे, गत्यादिषु देहेन्द्रियव्यापारेषु या. प्रियास्तत्त
त्तयस्ता प्रियस्यात्मनः प्रतिरूढा आत्मन्यारूढा मूर्तयो
ः । अत एवास्य वासुदेवस्य विभोश्चिदात्मन एव नल
ाशनसामर्थ्य यासाम् । किञ्च, तस्मिन्नारोपितत्वात् तदा-
तत्सत्तातिरिक्तसत्ताविधुरा इति । कृष्णस्य सदानन्द
। परब्रह्मणः सत्तास्फूर्तिप्रदानृत्वादिलक्षणविहारे, तद्गणने
यासा ताः श्रुतयो न्यवेदिषु' बोधयामासु । तथा अ-
त्माऽहमेवेति न्यवेदिषुरित्यर्थः । तथाच श्रुतयः । यद्वाचा-
ित येन वागभ्युद्यते, यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मत,
न पश्यति येन चक्षुरपि पश्यति अह ब्रह्मास्मि, योऽसा-
पुरुष. सोऽसावहमित्याद्याः ॥ ३ ॥

त प्रयता प्राप्ताना लीलामुपवर्ण्य पुनः प्राप्तस्वशरीरा-
नाना चेष्टामाह ॥

गायन्त्य उच्चैरमुमेव सहता
विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनम् ॥
प्रच्छुराकाशवदन्तर बहि-
र्भूतेषु सन्त पुरुष वनस्पतीन् ॥ ४ ॥

यन्त्य इति ॥ अहो येन वय रमिताः स प्रेष्ठ इदानी क ग-
विचिन्त्य सहता मिलिताः प्रथम प्रेष्ठमेव गायन्त्य एव । य-

था वय तदीयकलगीतमाकर्ण्य झटिति तत्समीपमागतास्तथास्मद्गी
तमाकर्ण्य सोऽप्यास्वऽस्मत्सन्निधावायास्यतीत्याशयेन तथा जाताः
ततोऽनागते प्रेष्ठे उ मत्तकवद् वनाद्वन विचिक्युः । अस्मिन् व
प्रेष्ठ' स्यादित्याशयाद् तत्र वने प्रतिवृक्षादिकम वेषण कृतवत्यः
अ वेषणेनाप्यलब्ध प्रेष्ठ वनस्पतीन् उ मत्तकवत् पप्रच्छुः । सर्वः
पूर्णत्वात् तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्याप्यनिरूपणाच्च तदन्वेषणत्प्रश्न
यो, परमोन्मत्तचेष्टितत्वमित्यभिप्रायेणो मत्तकवदित्युक्तम् । भया
तिशयद्योतनाद् वा । आकाशवद् भूतेष्वन्तर्बहि' स'तम् । अत ए
पुरुष पूर्ण सर्वात्मानम वेषणाद्ययोग्यमित्यर्थ ॥

निवृत्तिपक्षे, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य , स त्य ज्ञानमनन्त
ब्रह्मेत्येवममुमेवाकाशवदन्तर्बहिश्च भूतेषु स'त पुरुष गाय'त्य , सो
ऽ वेष्टव्य इति त विचिक्युस्तस्या वेषण प्रतिपादयामासुः । त
था, गुहाहित गह्वरेष्ठ पुराणम् इत्य'तःकरणलक्षण वा वन वन
स्थितम् ॥ उ मत्तकवदिति ॥ सुखरूपात्मविशिष्टम त'करण वन त
स्माद् वनाद्वन तद्वृत्तिविशिष्टादितरवृत्तिविशिष्ट, तथात्मा विजिज्ञा
सितव्य इति प्रश्नपूर्वक विचार, वनस्पतीन् अ त'करणवनस्पतीन
सत्त्वगुणादीनुद्दिश्य बोधयामासुरित्यर्थ. ॥ ४ ॥

तत्कृतप्रश्नान् प्रपञ्चयति ॥

दृष्टो व कच्चिदश्वत्थ प्लक्ष न्यग्रोध नो मन ॥
नन्दसूनुर्गतोहृत्वा प्रेमहासावलोकनै ॥ ५ ॥

दृष्ट इति ॥ तत्रादौ विष्णुप्रजापतिरुद्रावतारभूता एते
अश्वत्थादयोऽस्य पश्येयुरत एते प्रष्टव्या इत्याशयेनाश्वत्थादीन्
पृच्छ'ति ॥ हे अश्वत्थ, हे प्लक्ष, हे न्यग्रोध, वो युष्माभि कच्चित
कि न दृष्टनुर्दृष्टः । न देन परमभक्तेन ज मान्तरे आराध्य पुत्रत्वेन

अस्मदनुग्रहाय वा तत्पुत्रत्वेन प्रकटित. । अत एव नो-
मन प्रेमहासावलोकनैर्हृत्वा गत.=अन्तर्हित. । यद्यपि स
ग्रामस्तथापि नन्दसूनुत्वेनास्माक प्रेष्ठोऽतस्तद्भूयोऽन्विष्य
माभिर्दृष्टश्चेत् तर्हि करुणया वक्तव्य । त लब्ध्वा सुखिन्यः
ति भाव: । यद्वा, ननु विष्णु. कथ चौर्य कृतवानित्या
ासाय न दसूनुरित्युक्तम् । तथाच यथा दधिदुग्धादि
ंस्तथा मनोऽपीति भाव । ततस्तेभ्य उत्तरमलब्ध्वा
लक्ष्मीसस्थानभूत., पशुना देवा. स्वर्गलोकमायन्, तस्य
त्वा मेद: प्रक्षारयन् स प्लक्षोऽभवादिति श्रुतेरयमपि प्लक्षो,
मज्ञानहेतुरेव, नितरामग्राण्यधोभूतानि यस्येत्यधोदृष्टि र्यग्रो
त एते न वदिष्यन्तीति विचार्य्यान्यत्र गता ॥ अनभिज्ञा
तुच्चतरत्वादेते दूरतरचरमप्यस्मत्प्रेष्ठमवश्य पश्येयुरिति सम्भा
ाति ॥ दृष्ट इति ॥ किमर्थ पृच्छ्यत इति चेत् तत्राहु' ॥
साधो: सूनुर्नोऽस्माक स्त्रीजनाना प्रेम्णा सर्वलोकमोहनो
पेण साहतैर्हासावलोकनेभृत्येश्चौर्य्यकर्म्मकुशलैर्विहृतनेत्रा
: त करणलक्षणान्त. प्रत्रेष्टु समर्थमनोरत्नमञ्जूषा चोर
लायितोऽतस्त पृच्छाम इत्यर्थ' । तत उत्तरमलब्ध्वा, महृ
वाद्याभिमानादेतेऽस्मान् क्षुद्रा. प्रति अवज्ञया न कथयेयु
चार्य्या यत्र गता ॥ मानिनीपक्षे, एत सर्वलोकपूज्या:
इत्याशयेन पृच्छन्ति ॥ दृष्ट इति ॥ दृष्टश्चेद् वक्तव्य' । य
नो हृत्वा, न त्वस्माभिस्तस्य मनो दत्तमिति भाव । ननु
स्य मनो बलात् कथ हृतवानितिचेत् तत्राहु ॥ प्रेमेति ॥
ित्यादिवचनैराविष्कृतेन प्रेम्णाऽ त प्रवेशो, हासेन ग्रहण
नेन हरणम् । ननु तदुपरि भवतीभिर्विश्वास' किमर्थ कृत
तत्राहु ॥ न दस्य सर्वान दप्रदस्य परमविश्वसनीयस्य

ःसमन्य सुखमेव दास्यतीति मत्वा विश्वास. कृत इति
ोऽलब्धोत्तरा क्षण स्थित्वा, अहो किमेताभिरित्यस्मान
ब्धा. मत्युत्तर न ददते तदलमेतै. क्षुद्राभक्ष्यफलैःमफुल्लै
र तिष्ठति । न्यग्रधो रुणद्धि । रुधिर् आवरणे । प्लक्षत्य
र्थे. । तत्त्यात् मष्ट्रमयोग्यैश्च बहिरत्यन्तकठोरै , परोपव
ानभिज्ञैर्भूतावासयोग्यैरिति विचार्य्यान्यत्र गताः ॥
ग्रत्तिपक्षे, गुणा न विदुरात्मानमित्युक्तत्वाद् गुणाच्च
वष्कुर्वन्ति ॥ दृष्ट इत्यादिना ॥ अश्वत्थादिपदैः सत्त्व
भिधा गुणा गृह्यन्ते । नोऽस्माक प्रेम मसन्नतापूर्वक
नैः श्रवणादिरूपैर्मनो हार्द हृत्वा उद्धृत्य, न दः = आ
सूनुः=अर्कश्च । आनन्दस्वयम्प्रकाशरूप' परमात्मा
ः स युष्माभिर्दृष्ट. कच्चित् । भवद्भिरमकाश्य इति
तु' पुत्रेऽनुजेऽर्के नेति मेदिनी ॥ ५ ॥
। कुरवकादीन् दृष्ट्वा एते महान्तः पुष्पवन्त' सगन्धा म
ाभिरनिश सेव्यमानाः शुद्धा त'करणाः कथयिष्यन्
पृच्छन्ति ।

त् कुरवकाऽशोकनागपुन्नागचम्पका ॥
नुजो मानिनीना गता दर्पहरस्मितः ॥ ६ ॥

चदिति ॥ कुरवक. शोणाऽम्लानः । नागो नागकेसर
ादय । रामानुज कच्चिदितो गतः । अनेन मार्गेण गच्
ऽपि दृष्ट' स्यादिति भाव । रामावतारे कृताया. सेवार
नायास्मिन्नवतारे स्वीय नाम, ज्येष्ठत्व च लक्ष्मणाय
स भक्ता अस्मॉस्त्यक्तुमयोग्यास्त्यक्त्वा गतोऽत. पृच्छ
माद् दृष्टश्चेत् कृपया वदतेति रामानुजपदाशय. । करुण

ापि भगवान् कठोरचित्तक्षत्रियजात्युत्पन्नत्वात् स्वभाव
नस्मत्प्राणहरचेष्टो जात इति वा तदाशय । यद्यपि तेन र
पस्माकं मान उत्पन्नस्तथापि तन्निगमार्थम तर्जान नोचि
तो दर्पहर स्मित यस्य स. । तथाच मिष्टोषप्रदानेन
त्तिसम्भवे विषप्रदान नोचितम् । अक्क चन्मधु विन्देत कि
त व्रजेदिति न्यायात् । अतस्तद न्याय विचार्य वक्तव्य
वः । तेभ्योऽलब्धोत्तरास्तदैवाकस्मिकेन वायुना चालि
वाँस्तानालक्ष्य, अहो शिरोधूननेन, वय न जानीम इति सू-
ोऽलमेभि सम्पद्गर्वितैरिति मनसि निधायाऽन्यत्र याता ॥
ापक्षे, अहो किमर्थ गत इति चेद् द्वयैव गत इत्याशयेना
ामानुज. ॥ तथाच, बलभद्रानुजस्य तस्य नास्ति भय
। अतो भयनिमित्तक तद्गमन न सम्भवति । नाऽप्यस्म
ासार्थम् । तस्य स्मितमात्रेणैव सुकरत्वादित्याहुः ॥ दर्पे
तथाच स्मितादिस्मृतिमात्रेण हृतमानास्तद्वियोगे क्षणमपि
ाशक्ता अन्वेषयाम पृच्छामश्च । अत कृपया वदतेति
तभ्योऽप्यलब्धोत्तरा , अहो अय कुरवक । अतिमकर द्
लीना कुत्सित ईषद्वा रवो यत्र स. । यद्वा कुत्सिताद्रोदन
क सुख यस्य स रोदनप्रिय. । अशोक. शोकरहित. । पी
त्वाद् दयावर्जितः । नागोऽय नाम्नैव भयानक । अय तु
नाग. । चम्पकोऽपि परिणामविरसस्तस्मादेते न प्रेष्ठ
स्मान् सुखयिष्य तीति विचार्यान्यत्र गता ॥ मानिनीपक्षे,
शाकौ कामोद्दीपकौ । नागादय कामबाणपुष्पा कामन
न्यत्त कामिन त पश्चाऽप्येते ज्ञास्यन्तीति मत्वा तान्
॥ कच्चिद् गत , किं वा कचिदत्रैव निलीय वर्तते । ननु
न्वेष्यत इत्याशङ्क्यास्मत्सर्वस्वमपहृत्य पलायित इत्याह ॥

मानिनीनां मानैकधनानामस्माकं स्मितादिना दर्पं हृतवान्, नि धनाश्चास्मान् कृत्वा गताऽसौ धूर्ताग्रगण्योऽस्माभिर्द्रष्टव्य इ भाव. । ननु अबलाभिर्युष्माभिः कथं धर्तुं शक्यः इतिचेत् तत्र हु ॥ रामानुज ॥ तस्य ज्येष्ठो भ्राता बलरामोऽप्यस्मदपेक्षया प्रबलस्तस्यायमनुज कथं प्रबल स्यात्। अ यथा पलायनं न कुर्य ादिति भाव. । ततोऽलब्धप्रतिवचना अहो एते पुरुषजातित्वेन कठो चित्ता' कृष्णपक्षपातिनो न कथयिष्यन्तीति मत्वाऽऽ यत्र गता

निवृत्तिपक्षे, कुरवकादिशब्दैः कुरवकादिस्थानीयानामाक शादीनां स्थूलसूक्ष्मभूतानां ग्रहणम् । रामा महामाया अनुजा भ गिनी यस्य स सर्वकार्योपादानमायाधिष्ठानभूत कश्चिद् पुरुष मिरितोऽत्रगत: । स त्वऽस्माकं मानिनीनां तत्र प्रामाण्यवतीनामा दर्पहरं स्मित तत्स्थानीय चराचरात्मकं जगद् यस्य स' । अस्माव मपि सत्त्वासत्त्वाभ्यां वक्तुमशक्यत्वात् । तथाच महाभूतेभ्योऽ पर इति भाव. ॥ ६ ॥

अथा यत्र गत्वा तुलसीं ददृशुस्तत, इयं भगवतोऽतिप्रिया स सदा तन्निकटवर्तिनी स्यात् तज्ज्ञानवती, भगवदीयतया दयावत वक्ष्यति चेति मत्वा तुलसीसन्निधौ गत्वा तां पृच्छन्ति ।

कच्चित् तुलसि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये ॥
सह त्वाऽऽलिकुलैर्बिभ्रद् दृष्टस्तेऽतिप्रियोऽच्युतः॥७॥

हे तुलसि त्वया अच्युतो भगवान् कच्चिद् दृष्ट. । यतस्त्वं क ल्याणी भगवत्प्राप्तिसाधनपुण्यपुञ्जानुष्ठानवती । अत एव गोविन्द चरणौ प्रियौ यस्याः सा, तच्चरणयोः प्रियेति वा । अत एव तव ऽतिप्रियः । अत एवाऽच्युतः । त्वया कदाऽपि न वियुक्त' अत एव त्वामलिकुलैर्भ्रमरसमूहैः सह विक्षेपमप्यगणय्य बिभ्र

वर्त्तते । यद्यप्यऽस्माकमप्यतिप्रियस्तथापि नास्माकं ता-
राण येन कामोपाधिं विना तच्चरणावेवातिप्रियौ भवेता-
नास्माकमच्युतः, किं तु पलाय्यास्मत्सकाशाद् गतः । सर्व-
ल्याणकरी त्वमिति वा । अतो दृष्टश्चेत्तर्हि कथयेति भावः ।
ाप्तोत्तरा, अहो भगवदीयेयं भगवदाज्ञां विना न कथ-
ति मत्वाऽन्यत्र गताः ॥ अनभिज्ञापक्षे, हे तुलसि हे कल्या-
नभगवच्चरणार्पणादिना सर्वलोककल्याणप्रदे यतो गो
: महाविष्णोश्चरणयोः प्रिये । अत एव नारायणसदृशत्वा-
प्रतिप्रियोऽप्यच्युत , अलिकुलैः सह त्वां बिभ्रत् त्वया दृ-
ष्टः । त्वत्सुगन्धमीसा मधुव्रता अपि तेन न निवार्यन्ते,
तादृशसुगन्धराहतेन त्यक्ताः किं कुर्म । तस्मादस्मज्जीवना
थयेति भावः । अहो विष्णुपूजागर्विता जारासक्तमानसा
णीरस्मान् न ब्रूत इति मत्वाऽन्यत्र याताः ॥ मानिनीपक्षे
मे, हेकल्याणि, परमकल्याणवति, यतो, गोविन्दचरणप्रिये
ादरव्यञ्जकम् । गुरुचरणेरुक्तमितिवत् । हे गोविन्दस्य प्रि-
ं. । यतोऽलिकुले सह त्वां जाता पिभ्रत् । अहो त्वदीय भा-
यतोऽतिका ता प्रिया अस्मादृश्यो येन स त्वां सर्वदा बि-
े । अत एव त्वत्तोऽप्यच्युतस्तस्माद् दृष्टश्चेदवश्य कथयेति
। अहो, इयं ततो लब्धादरा जाताऽखर्वगर्वा न कथयेदि
ाऽन्यत्र प्रास्थता ॥
नेहवित्पक्षे, अथ ज्ञानेन्द्रियपञ्चकमध्ये मुख्यत्वाच्चक्षुरिन्द्रिय
त । हे तुलसि, तत्स्थानाये चक्षुरिन्द्रिय, कल्याणि कल्या-
साधनभूते, गोविन्दस्यैन्द्रियकसुखमोक्षश्चरण तत्ताद्रूपय प्रति
ग यैरिन्द्रियैस्तेषु मध्य प्रिये अलिकुलस्तत्सदृशचित्तरूपत्वर न-
द्राथै सह त्वां बिभ्रत् प्रियो, यतो वरतु । स्वरूपा३ क

न मच्युत, स ते त्वया दृष्ट' कच्चित् ॥ ७ ॥
एना, साधारण्य, स्त्रिय एवास्माकमुपकार करिष्यन्ती
मालत्यादिका पृच्छति ॥

त्यदर्शि व कच्चिन्मल्लिके जाति यूथिके ॥
वो जनयन् यात, करस्पर्शेन माधव ॥ ८ ॥

ततीति ॥ हे मालति, हे मल्लिके, हे जाति, हे यूथिके
लतति वेष्टयतीति मालती । मल्लते सुगन्धादिक धार
ल्लिका । जायत इति जाती, सुखजनकत्वात् सफलज
यूथमस्त्यस्या असौ यूथिका । एवम्भूता अ वर्थसञ्ज्ञाः
त्रो लता अतिसुग धपुष्पा भगवत्प्रिया, अतो भवतीर्वि
वो युष्माभि कच्चिद् दृष्ट । न दृष्ट इति न वक्तव्य
यो युष्माक हस्तकमलस्पर्शेन प्रीतिमुत्पादयन् यात'
न यस्यात्यन्तविकासस्य दर्शनात् । ननु तस्यास्मत्स्पर्शे
जनमिति चेत् तत्राहु ॥ माधव ॥ लक्ष्मीपतेः सर्वदा त
तदलङ्काराथ पुष्पावचय आवश्यक इति भावः । अहे
पा' फलरहिता लक्ष्मीशमानि यो न कथयिष्यन्तीति म
गता । मालतीजात्योरवान्तरभेदा यूथिका, जुही
॥ अनभिज्ञापक्षे, अहो सौभाग्यातिरेकवत्यो नम्रस्वभावा
रा विकसितवदना परोपकारिण्यो भविष्यन्तीति मत्व
देका, पृच्छति ॥ मालतीति ॥ हे मालत्यादयः, कच्चि
, भवतीना न केवल दर्शनमात्रमपि तु स्पर्शोऽपि जात इ
त इत्याहु ॥ प्रीतिमिति ॥ यतो माधव परमशोभाधीशत्वा
शोभाजनक' । स्पर्शश्च पुष्पप्रियत्वात्तस्यावश्यमेव जात
माधवो वसन्त इवेति श्लेषेण तद्वियोगो भवतीनामप्यस

त्यदुःखत्वादवश्य वदतेति भाव । अहो एता कर
ावारण कृत्वा गत स्यादतस्तद्भयान्न कथयतीति म
ा याता ॥ मानिनीपक्षे, अहो इमा मालत्यादय सौभा
गैरसमृतमाना अत एता मष्टव्या इत्याशयेन पृच्छन्ति ॥
ा ॥ यतो भवत्यः पुष्पिण्योऽत करस्पर्शनव. प्रीतिं जन
ा इति सनर्मेर्ष्या व्यञ्जयन्ति । पर त्वेतावता भवती
त विधयो, यत स न कस्या अपि पति , किं तु माया
त्रस्य धव. स्वामी । तस्मादस्मत्पक्षपाति यो युष्मत्स्वय क-
भाव. । अहो सद्य'स्पर्शोत्थाऽखर्वगर्वत्वत्य एता न ब्रुव
मत्वाऽ यत्र मस्थिता. ॥

वृत्तिपक्षे, मालत्यादिस्थानीयानि यानि श्रोत्रत्वगादिमन
यानीन्द्रियाणि पृच्छन्ति ॥ मालतीति ॥ व प्रीति विषयो
सुख तत्प्रकाशेन जनयन् यात । मतीत्या विषय व्याप्य
। ननु व्यापकस्य तस्य कथ गमनमितिचेद् तत्राहु ॥
॥ माया ममावृत्तेर्धवः स्वामी । तथाच ममाणचैतन्यस्य
ेकमिति भाव ॥ ८ ॥

ाहो एते आम्रादय परोपकारशीलास्तपस्विनस्तीर्थसेवा-
ा मत्वा तान् पृच्छन्ति ॥

चूतप्रियालपनसासनकोविदार-
जम्ब्वर्कबिल्वबकुलाम्रकदम्बनीपा ॥
येऽन्ये परार्थभवका यमुनोपकूला
शसन्तु कृष्णपदवी रहितात्मना न ॥ ९ ॥

चूतेति ॥ चूताम्रयोर्मधुराऽम्लफलत्वेन भेद. । नीपो धूलि

कदम्बो बृहत्पुष्पः । कदम्ब क्षुद्रपुष्पो तिसुग धः । प्रियाल शालभेद । पनस, कटहर इति ख्यातो बृहत्फल, । असन' पीतशालः । कोविदार, काचनारभेद । अर्क क्षुद्रवृक्षोऽपि गोपेश्वर प्रियत्वात् प्रश्नार्ह । च्योतति रसमिति चूत । च्युतिर् क्षरणे प्रीणातीति प्रियाल । प्रीञ् तर्पणे । पनाय्यते स्तूयत इति पनस अस्यति परदु खमिति असन । असु क्षेपणे । कु भूमिं विदारयतीति कोविदार' । दृ विदारणे । परोपकारार्थं झटिति भूमिं निर्भिद्य नि सृत' । जमति परदु'खमिति जम्बूः । जमु अदने अर्कः भानुवज्जाड्यहर, । बिलति परदु,खमिति बिल्व' । बिल भेदने । वङ्कते अवगच्छति परदुःखमिति वकुलः । वकि गत्यर्थे अम्यते स्वदु खनिरासार्थं जनैरित्याम्र' । अम गत्यादौ । कपति हिनस्ति परदुःखमिति कदम्ब । नयति सुख प्रापयतीति नीपः । णीञ् प्रापणे । एवम्भूता हे चूतादय । अ ये च ये मधूकादय, परार्थभवकाः परार्थमेव भवो जन्म येषा ते । भविका इति पाठे भविक मङ्गलम् । फलाद्युत्कर्षोऽपीत्यर्थ' । तत्रापि, यमुनोपकूला, ॥ यमुनाया' कूलसमीपे वर्तमानाः । तीर्थनिकटवर्तित्वात सत्यवादिन' । नोऽस्मभ्य कृष्णस्य सदान दरूपस्य भगवत' पदवी मार्ग शसन्तु कथय तु स्वस्य करुणापात्रतामाविष्कुर्वी त । रहितात्मनाम ॥ काश्चिद्गृहादिरहिता । अनस्तच्छसनम् । तत्रापि मृषा भाषण न विधेयम् । यतो, यमुनोपकूलाः । यमुनासन्निधौ वर्तमाना इति शपथो व्यज्यते । शमनेनात्मप्रदान कुरुतेति भावः । अत्र दशन सिद्धवत्कृत्य मार्ग पृच्छन्ति । अहो एते समाधिनिष्ठा न शृण्वन्त्यतो न किञ्चिदपि वदन्तीति निवृत्ताः ॥ अनभिज्ञापक्षे, कृष्णस्यास्माच्चत्तरत्नमञ्जूषामाकृष्य गतस्य चोरचक्रवर्तिनः पदवी शसन्तु । व्यञ्जयन्तु । ननु स्वयमेवान्विष्य तस्य

श्वेतव्य इत्याशङ्क्याहु ॥ रहितात्मनाम् ॥ विरहव्याकुल
षणसमर्थसमाहितमनोरहितानाम् । कृपया भवन्त एव व
अहो एत तीर्थवासिनोऽतोऽत्य तरुठोरहृदयाः, अतो न
। तीति ततो निरुत्ता. ॥ मानिनीपक्षेऽप्येवम् ॥

द्वत्तिपक्षे चूतादिस्थानीयानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, जम्ब्वादि
न् पञ्चप्राणान्, कदम्बनीपौ चित्ताऽहङ्कारौ पृच्छति ॥
ये चाऽ ये विषया परार्थमरका आत्मशेषभूता यमुनास्था
ामदशास्थिता. । नोऽस्माभि श्रुतिभी राहतात्मनामस्मद्
वधुरचित्तानाम् । कृष्णस्य परमात्मन पदवी मार्ग शास्तु
ाकस्य प्राप्त्युपाय सूचय तु । तथाच तदनुमापका भ
। तु तदवभासका इति भावः ॥ ९ ॥
ामतिविह्वलमानसा' प्राप्तात्य तदे या मार्गकथनप्रार्थनयोग्य
ाणाद् भूमीनिहितदृष्टयस्तस्या. सर्वत्र सत्त्वनावश्य तद्दर्शन
ाहु ।

किं ते कृत क्षिति तपो बत केशवाङ्घ्रि-
स्पर्शोत्सवोत्पुलकिताङ्गरुहैर्विभासि ॥
अप्यङ्घ्रिसम्भव उरुक्रमविक्रमाद्वा
आहो वराहवपुष परिरम्भणन ॥ १० ॥

कमिति ॥ हे क्षिति, ते त्वया किं कीदृशनामधेय तपः कृ
न्यप्यस्माभिरपि तप कृतमेव, तथापि तादृशफलानुकूल
ऽतो महान् खेद इत्याशयेनाहु' ॥ बतेति ॥ यतो या त्व
पाङ्घ्रिस्पर्शेनोत्सवो यस्या. सा । कश्च अश्च ईशश्च केशाः
ाणुशिवास्तेऽस्य वश्यतया स तीति केशव । केशान्विया

मक्तया याति गच्छतीति वा । तथाच तादृशस्य परमात्मनोऽङ्घ्रि स्पर्शोत्सवो, नाल्पस्य तपस. फलमिति भाव. । एतज्ज्ञापक चिह्न माहु ॥ अङ्गरुहैरुत्पुलकिता विभासि विशेषेण शोभसे । तत्र वि- शेष पृच्छन्ति ॥ अपि सम्भावनायाम् । किमयमुत्सवोऽङ्घ्रिस म्भव. । सम्प्रति तवैकदेशो चरणस्पर्शसम्भूत. । यद्वा नैतावत्, कि तु पूर्वमेवोरुक्रमस्य त्रिविक्रमस्य वामनस्य पदा सर्वाक्रमणाद धुना भगवच्चरणस्पर्शेनासम तात् । अथवा, नैतावदेवाऽपि तु त तोऽपि पूर्व वराहस्य वपुषा परिरम्भणेनालिङ्गनेनेदानीमङ्घ्रिस्प र्शात् समुन्नत । तथाचास्मत्साजात्य भवत्या अप्यतस्त पश्य ती त्व दर्शयति भाव ॥ अनभिज्ञापक्षे, अहो किमथ तीर्थवासिनाऽमी नि न्द्य ते, यस्तमवश्य जानाति स प्रष्टव्य इत्युक्तवतीना मध्ये काचि त् क्षितिं सूचयामास, तत सर्वास्तामाहु ॥ किमिति ॥ हे क्षिति, त्वया कि तप कृतम् । पुलकितैरङ्गरुहैरङ्कुरैः केशवस्याभिरूपा. केशा यस्य तस्य परमसु दरस्य कृष्णस्यास्पाङ्घ्रिस्पर्शोत्सवा वि भासि । तात्शोत्सवजनके तपसि पृष्टे, अदत्तोत्तरा तामुपलक्ष्य स्वय मेवोत्प्रेक्ष त्योऽपि अयमङ्घ्रिसम्भव उत्सव उरुक्रमविक्रमजनित पीडारूपतपसो वा, आहोस्वि महावराहवपुष. परिरम्भणजनितव्य थारूपण तपसा । यद्वा, तच्चरणस्पर्शजनितपुण्याद्वा । कि वा तत्परि रम्भणजनितपुण्येन । तथाच तत्पादस्पर्शादिरहितत्वाद् दुर्भगानाम स्माक, तत्पादस्पर्शमनुभव ती सुभगा त्व करुणया त प्रदर्शयेति भाव ॥ मानिनीपक्षेऽप्येवम् ॥

निवृत्तिपक्षे, अथ क्षितिस्थानीय मन पृच्छन्ति ॥ किमि ति ॥ हे क्षिते, त्वया कि तप.=आलोचन कृतम् । विचारस्वरूप माविष्कुर्वीति । केशान् ब्रह्मविष्णुरुद्रान् वष्टि इच्छति सृष्ट्याद्य ऽर्थमिति केशवः परमात्मा । तस्याङ्घ्रिरश इवांशो जीवात्मा । ममै

वांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥ इत्युक्तत्वात् । तस्य स्पर्शेनोत्सवो यस्याः सा पुलकितैर्हर्षितैरङ्गरुहैः सङ्कल्पविकल्पात्मवृत्तिभिर्विभासि । स उत्सवः किं यथोक्ताङ्घ्रिस्पर्शसम्भवः । यद्वा उरुक्रमस्यान्तर्यामिणो विक्रमात् प्रेरणारूपपराक्रमात् । आहोस्विद् वराहस्य वपुषश्चेतनस्वरूपस्य परिरम्भणेनेति ॥ १० ॥

एवं व्याकुलमानसा अकस्माद् हरिणीं दृष्ट्वा तामेव पृच्छन्ति ॥

अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रै-

स्तन्वन् दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ॥

कान्ताङ्गसङ्गकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः

कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥ ११ ॥

अपीति ॥ हे कृष्णसारपत्नि, अत एव, हे सखि, तत्पतित्वेन समनेत्रत्वेन भीरुत्वादिधर्मसाधर्म्येण भवत्या अस्मत्सखित्वम् । अतो वो युष्माकम् अपि किम् उपगतो मिलितः । इहास्मिन् वने प्रियया सह गच्छन् सुन्दरैर्मुखबाह्वादिभिः स्वगात्रैर्भवतीनां दृशां सुनिर्वृतिं परमसुखं तन्वन् विस्तारयन् । यतोऽच्युतः परमात्मा तदुपमो नेत्रादेः परमानन्दजनक एवेति भावः । ननु प्रियासाहित्यं कथमवगतमित्याशङ्क्याहुः ॥ कान्तेति ॥ कान्ताया अङ्गेन कुङ्कुमरञ्जितायाः कुलपतेर्गोपीसमुदायस्वामिनः स्रजो मालाया गन्ध इह वाति आगच्छति । तथाऽनुभूयमानगन्धप्रत्यभिज्ञया प्रियासाहित्यं निश्चीयत इति भावः । अत्रैणपत्नीत्यनेन, पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति स्मरणादेणानां जन्मान्तरे याज्ञिकत्वसूचनेन तत्पत्नीनां यज्ञपत्नीत्वं सूचितमिति द्रष्टव्यम् । उपगत इति तद्भाग्यप्रशंसा । दृशामित्यादिना तन्नेत्रप्रशंसा । अच्युत इति परमानन्दप्राप्तियोग्यता । कान्तेत्यादिना ईश्वरप्रशंसा । कुन्दस्य शुभ्रतया कुङ्कुमशोभायोग्यता ।

इतीत स्थानस्य गम्यत्वैनाग उक्त । आनीति तत्र । मीनातमशक्तेति व्यङ्ग्यमात्रं ॥ अनभिज्ञापक्षे अहो पुराकृतापराधभावाद् प्रिय चरणसरोजैकानशमासमङ्गलिमर्दयती क्षितिरिय न वदति, यद्वा प्र त्युत्तर दातुमसमर्था जडा न प्रष्टव्या, किन्तु चेतन कश्चित् प्र ष्टव्य इति चिन्तयन्त्योऽकस्मात् काञ्चिद्धरिणीं दृष्ट्वाहु ॥ हे सखि एणपत्नि, अच्युत किं त्वयापगत समाप्त । तव दृष्टिगोचर ए व सम्प्रति कचिद्वर्तते, न तु त्वया वियुक्त इति सूचयितुम् अच्युत इत्युक्तम् । तत्र कामं ॥ प्रियेति ॥ तत स्वभावादग्रे प्र चलिता नामवलोक्याहा इय— दृष्ट इति किं ब्रवीमि, न दर्शया म्यव, मत्पृष्ठत आगम्यतामिति सूचयन्त्यग्रतो गच्छन्ती ग्रीवां प रावृत्य मुहुरस्मान् पश्यति । तत् एवैतान् निर्दये न दर्शने दया वतीति तामनुगच्छन्त्यो देवात् कापि गता तामपश्यन्त्यो परस्पर पृच्छ । न स्माऽहो सम्प्रति हरिणी न दृश्यते क्व गतेति । तत काचि दब्रवीदन्तैव कृष्णो वर्तते । सा तु नद्भयात् सूचकत्वदोषापलापा र्थं क्वचित् तिरोहितेति श्रुत्वा तत्र स्थिता, देवान्नागतयोरभ्यमा ग्र्यागे तस्य मन्मनदृक्काणत्र सञ्चरामानि महर्षं पुनराहु ॥ कान्ते ति ॥ गोपीकुलरमणस्य तस्य गोपीसमुदाय विहायैकयैव कयाचि त् का तया रममाणस्यान्याथ पश्यतेति कुलपतिपदाशय. ॥ मानिपिक्ष, भगवान् राधया सह तोहित इति पूर्व स्पष्टमनुक्तमर्थ मपत्नीना सुखनम ये व्यञ्जयति तस्या सौभाग्यातरक द्योतयितु म् । तत्र क्षितेरप्यकठावास्तना अहो सर्वदास्मत्प्रार्थनापरायणस्या ऽस्मान् विहायैकाकिनो गमन कथ जातमिति विचारपरायणा स ये कान्विनयोचन् । सत्यमेव कथा यद् त्वया नीत स्थानिति । त- तश्च दिक्षाना एव पयद् त्यक्तास्त गन्धमाघ्राय कयाचन्नीत इ त्यनुमाय देवादागता मृगमेवावलोक्याऽहो इय श्रोतनेनादिमती

ज्ञास्यतीति मत्वा ता पृच्छन्त ॥ हे सखि, एणपत्नि, अच्युतो वो युष्माक समीप गत किम् । ननु मत्यह गच्छति किमाश्चर्यमित्याशङ्क्याहु ॥ प्रियया ॥ यतो भवदृदृशामनैकिकान ददतन्मीतिर्दृश्यते इत्याहु ॥ गात्रैरिति ॥ ननु प्रियया सहव गत इति कथ ज्ञात इतिचेत् तत्राहु ॥ कान्तेति ॥ सैव प्रिया, न वयम् । तथैवाऽप्यच्युतोऽस्माक तु विहाय गत । कुलपतेस्तस्य वैषम्य नो चितमितीर्ष्यया व्यज्यते । यद्वा, इहास्मिन् वने वा दृशा गात्रै सुनिर्वृतिं तन्वन् प्रियया सह सङ्गत. किं वर्तते । नेति न वक्तव्यमित्याशयेनाहु ॥ का ततिं ॥

निवृत्तिपक्षे, अथ मृगीस्थानीयां बुद्धिं पृच्छन्ति ॥ अपीति ॥ हे सखि बुद्धे वो दृशा वृत्तीना गात्रस्तत्र दृश्यमानैश्चेतनरूपैर्गात्रै सुनिर्वृतिं तन्वन् प्रियया ब्रह्मप्रतिपादिकया तत्त्वमस्यादिरूपया मुख्यया श्रुत्या स उपगत. सङ्गत, इहा त करण वर्तते किम् । यत. कान्तस्य परमात्मनोऽङ्गसङ्गाय प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धाय कुचयोस्तत्स्थानीयोपासनानिष्कामकर्मणा कुङ्कुमेन तज्जनितचित्तशुद्ध्या रञ्जिताया कुलपते क्षेत्रस्वामिना चिदात्मनस्तत्सम्बन्धिन्या कुन्दस्रजस्तत्स्थानीयशुद्धप्रत्ययमालाया गन्ध इह वाति शान्त्यादिरूपसुगन्धयुक्ता प्राणचेष्टाऽत्र दृश्यते इत्यर्थ ॥ ११ ॥

ततो दैवात् कापि गताया हरिण्या फलभारेण नम्रांस्तांस्त्वाँस्तदूनवलोक्य, भगवन्त दृष्ट्वा प्रणता इति मत्वा, प्रियासहितस्य गतिविलासान् सम्भाव्य त्यक्ता इ पृच्छन्ति ।

बाहु प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो
रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धै ।
अन्वीयमान इह वस्तरव प्रणाम

किं वाऽभिनन्दति चरन् प्रणयावलोकैः ॥ १२ ॥

बाहुमिति ॥ प्रियायाः स्कन्धे उपधाय द्वितीयहस्तेन गृहीतपद्मः येन स रामानुजः—अग्राह्यनामाऽस्मत्पतिः, मदान्धैस्तुलसिकालिभिर्भ्रमरसमुदायैरन्वीयमानोऽनुगम्यमानः । अनेन प्रियासाहित्यमनुमीयते । तुलसिकां विहाय तदङ्गलिप्तोत्कृष्टसौरभद्रव्यसुगन्धलोभादनुगच्छन्तीति । तथेह वने चरन् हे तरवः प्रणामं च प्रणयावलोकैः प्रेमपूर्वकैरवलोकनैरभिनन्दति किं, न वाभिनन्दतीति प्रश्नः । यद्वा तथा चरन् अभिनन्दति आनन्दं प्राप्नोति, वः प्रणामं चाभिनन्दत्यनुमोदति किम् ॥ अनभिज्ञापक्षे तादृशं गन्धमाघ्राय तत्रैव स्थितास्तत्वत्यान् वृक्षान् पृच्छन्ति ॥ हे तरवः किमर्थं प्रणामं कुरुत कृष्णप्रसादार्थमिति चेत्, स किमिह चरन् वः प्रणाममभिनन्दति । यद्यपि भवन्तः साधवः परोपकारशीला अनुकम्प्यास्तथापि भवदीयप्रणामं नाभिनन्दतीति वयं जानीमः । कुत इत्याशङ्क्य तस्याः पत्रासक्तचित्तस्य कार्यान्तरव्यग्रत्वान्नास्त्यवलोकनाऽवकाश इति सासूयमाहुः ॥ बाहुं वामभुजं प्रियास्कन्धे उपधाय तत्कोमलत्वमालोच्य । किञ्च राधायास्तन्मुखगन्धनोत्पतिष्णूनां भ्रमराणां निवारणार्थमेव दक्षिणकरगृहीतपद्मः ।
तथाचादौ चरन्—तद्गतिविलासव्यग्रः, पुनश्च तत्सैवैकतानमानसश्चाऽतो न तस्यान्यत्र दृष्टिप्रसारणावकाश इति भावः । एतेन, ननु तामेवास्मान् दर्शयितुमागतः कथमस्मत्प्रणामं नाभिनन्देदित्याशङ्कापि निरस्ता । तेन निवारिता एवैते भ्रमरा अनुगच्छन्तीत्याहुः ॥ तुलसिकेति ॥ ननु भ्रमरकुलानामेवानुपदं गच्छतत्याशङ्क्याहुः ॥ मदान्धैरिति ॥ मदो मत्ता मदान्धैरनुगम्यन्ते, भव्यजनैस्तु मदान्धा नानुगन्तुमुचिता इति भावः ॥ रामानुज इति कठोरतामभिव्यञ्जयन्ति ॥ अभिनन्दतीति वर्तमानापदेशाच्छाखाना-

मनुत्थानाच्च कचिद्दर्शनयोग्यस्थाने स्थित इति सूचयन्ति। अभिनन्द
नाक्षेपाच्च किमर्थं नम्रीभूताः, शाखा उत्थाय समाहिता सन्तो-
ऽस्मच्चितचोर स्वाङ्गाकर निःशङ्क सूचयतेति व्यञ्जयन्ति ॥

निवृत्तिपक्षे, वृक्षस्थानीयान् सघातान् पृच्छन्ति ॥ बाहुमिति ॥
प्रियाया मायाया असे बाहु निधाय तामधिष्ठाय गृहीत पद्म जगदुपा-
दानभूत पुष्कररूप येन स. । यतो रामा माया अनुजा अधीना यस्य
स. । लसि=प्रकाशशील क सुख तदीयमकर दास्वादनपरै परमहस-
लक्षणाऽलिकुलैर्ब्रह्मान दलक्षणमदेन न्दैर्विषयदर्शनराहितैरनुगम्य
मान इह सघातेषु चरन्, हे तरव प्रणाम नमस्कारादिलक्षणकर्म कि-
मभिनन्दति । तथाचाभिनन्दनकर्तारमात्मान भवन्तः किं जान-
न्तीत्यर्थ ॥ १२ ॥

अहो किमर्थं तरवः पृच्छ्यन्ते । स्वस्त्रीसन्निधौ परस्त्रीभिः सह
भाषण न करिष्यन्तीत्यत एता. स्वल्पा. मष्टव्या इति काश्चिदाहुः

पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पते ॥
नूनं तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥ १३ ॥

पृच्छतेति ॥ हे सख्य इमा दृश्यमाना, लता' पृच्छत । ननु
यथा स्वसन्निधौ स्वपतीनामस्माभि सह भाषण दुर्घट तथा स्वप-
तिसगतानामासां हृदे मनसां गतिर्दुर्घटेत्याशङ्क्याहु ॥ बाहूनिति ॥
यद्यपि वनस्पते' शाखालक्षणान् भुजानाश्लिष्टास्तथापि नूनं नि
श्चयेन तस्य श्रीकृष्णस्य करजैर्नखै स्पृष्टा यत. पुलकानि बिभ्रति ।
अहो सर्वरसोपमर्दी अस्मत्प्रेष्ठरस । स्वपतिरसाविष्टानामपि तव
स्पृहादर्शनात् । न हि स्वपतिसगतावीदृक्पुलकोद्गम. सभवतीति
भावः ॥ सममेतदितरपक्षयोरपि ॥

निवृत्तिपक्षे, हे सख्यो वनस्पतेः सघातलक्षणस्य वृक्षस्य वि-

षयलक्षणान् बाहूनप्याश्लिष्टा इमा लतास्तत्स्थानीयरागद्वेषादय इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितावित्युक्तत्वात् । नून तस्य चिदात्मन करा, प्रत्ययास्तत्र जातेन प्रादुर्भूतेन चेतनेन स्पृष्टा अहो उत्पुलकानि विभ्रति सचेतनतयाऽवभास त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

उ मत्तकवत् पप्रच्छुरित्यतत् प्रपञ्चित, तदुपसंहरन्, रमापते स्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिका इति यदुक्त तत्प्रपञ्चयितुमुपक्रमते

इत्यन्मत्तवचो गोप्य कृष्णान्वेषणकातरा ॥
लीलाभगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिक ॥ १४ ॥

इतीति ॥ इत्येवमकारेणोन्मत्तवचो गोप्य । ह्रस्वश्छान्दसः । यद्वा उ मत्तस्य वच इव वचो यासा ताश्च ता गोप्यश्च । यद्वा, उन्मत्त वद् एतावत्, ततो गोप्य, कृष्णा न्वेषणार्थकातरा अतिविह्वला भगवत स्तास्ता लीला अनुचक्रु – अनुकृतवत्य । यतस्तदात्मिकाः । तस्मिन् गाढासक्त्या तदभेदमापन्ना इत्यर्थ । यद्वा तस्मिन् श्रीकृष्णे आत्मा चित्त यासा ता । तथाच तीव्र गाने तदात्मकत्वस्फूर्त्या कृष्णानुकरणम् । तदासक्तिप्राबल्याद्वा । पूतनाद्यनुकरण तु कृष्ण विषयकृतद्धेतुकभयादिजनितपूतनाद्यात्मकत्वस्फूर्त्या व्याघ्रादिमदो मत्तस्य व्याघ्राद्यनुकरणवत् । अतो न प्रेमविरुद्धभावसकरः । यद्वा प्रतिकूलानामनुकरण, योगमायैव तन्मध्ये गोपीस्वरूपा भूत्वा तत्तल्लीलासिद्ध्यर्थं चकार । यद्वा तत्तल्लीलाविशिष्ट भगवति अन्तराविर्भूते बहिस्तल्लीलादर्शनस्य साक्षादसभवात् तथानुकरण कृतवत्यः । तत्रोत्कृष्टाः कृष्णरूप, म यमा बलरामादिरूप, निकृष्टाः पूतनादिरूपम् । कृष्णस्य सदान दरूपस्य परमात्मनोऽन्वेषणे कातरा व्यग्राः । कातर्य प्राप्ता इति वा । तत पड्गुणैश्वर्यसम्पन्नस्य परमात्मनः सबन्धि यस्तास्ता लीला हि प्रसिद्धा अनुचक्रुः ।

भगवत्कृतवत्सलीलानुकरणं वर्णयामासु । वाच्यवाचकयोरभेदादनुचक्रुरित्युक्तमिति सूचयितुमाह ॥ तदात्मिका ॥ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे परं चापरं चेत्यादिश्रुतेः ॥ १४ ॥

अथैतद्विवृणोति ।

कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः कृष्णायन्त्यपिबत् स्तनम् ॥
तोकायित्वा रुदत्यन्या पदाहन् शकटायतीम् ॥ १५ ॥

कस्याश्चिद् गोप्याः पूतनावदाचरन्त्याः काचित् कृष्णवदाचरन्ती अहं कृष्ण इत्युक्तवती, ता कृष्णबुद्ध्याङ्के कृतवत्यास्तस्याः स्तनमपिबत् । यावच्छक्यते तावदनुक्रियते । अतोऽसुपानसामर्थ्याभावात् स्तनपानमात्रमुक्तम् । तस्यापि द्वेषभावनाभावान्मरणाभावः । अनुकरणात् तोकायित्वा तोकवदाचरित्वा तोकमात्मानं मत्वेति वा । तोकादात्मानं कृत्वेति वा । शकटायतीं शकटवत् स्थितां पदा चरणेनाऽहन् ॥

निवृत्तिः । केचित् पूतनावदाचरणं परमात्मानं वर्णयामास । काचित् कृष्णरूपेण स्तनपानमनुकुर्वती काचित् तोकरूपमनुकृत्य रोदनमनुकुर्वन्ती शकटरूपं परमात्मानं चरणेन हननमनुकुर्वन्ती निरूपयामासेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ १५ ॥

दैत्यायित्वा जहारान्यामेका कृष्णार्भभावनाम् ॥
रिङ्गयामास काप्यङ्घ्री कर्षन्ती घोषनिःस्वनैः ॥ १६ ॥

अन्या तृणावर्तदैत्यवदात्मानं कृत्वा कृष्णार्भं तस्य बाल्यभावनां नीमपरां जहार । कापि अङ्घ्री कर्षन्ती घोषनिःस्वनैरिङ्गयामास चाकृतवती ॥ १६ ॥

तत्कृत वृन्दावनविहारलीलानुकरणमाह ॥

कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायन्त्यश्च काश्चन ॥
वत्सायतीं हन्ति चान्या तत्रैका तु बकायतीम् ॥ १७ ॥

द्वे गोप्यौ कृष्णरामायिते कृष्णरामवज्जाते । काश्चन गोपायन्त्यो गोपबालानुकरणं कृतवत्य. । काश्चन वत्सरूपाश्च जाता इत्यादिद्रष्टव्यम् । तत्र वत्सासुरवदाचरन्तीं काचिदन्या बलरामरूपा, प्रलम्बो निहतोऽनेन वत्सको धेनुकादय. * इत्यनुसारेण हन्ति हननमनुकरोति स्म । काश्चिद्बकवदाचरन्तीमन्या कृष्णरूपा हन्ति स्म ॥ १७ ॥

अथ तत्कृत गवाह्वानादिलीलानुकरणमाह ।

आहूय दूरगा यद्वत् कृष्णस्तमनुर्वतीम् ॥
वेणुं क्वणन्तीं क्रीडन्तीमन्याः शंसन्ति साध्विति ॥ १८ ॥

आहूयेति ॥ तत्र काश्चन गोरूपा जाता' काश्चन गोपालरूपा.स्तत्र यद्वत् कृष्णो दूरगा आह्वयन् वेणुक्वणन करोति तद्वत् तत्कृष्णमनुकुर्वतीं दूरगा गोरूपा गोपीराहूय वेणुं क्वणन्तीं क्रीडन्तीं काश्चिदन्या गोपरूपाः साध्विति शंसन्ति स्म ॥ १८ ॥

कस्याञ्चित् स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याहाऽपरा ननु ॥
कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मना ॥ १९ ॥

गोपरूपायाः कस्याश्चिदपरा कृष्णरूपा भुजं निधाय चलन्ती आह, ननु कृष्णोऽहं, ललिता मदीयां गतिं, हे गोप्य पश्यतेति । यत स्तस्मिन्मनो यस्या' सा अतस्तदावेशात् तद्रूपा जातेति भाव । यद्यपीयं लीला पूर्वमनुक्ता तथाप्यत्र तदनुकरणस्यो

कृत्वाज्जातेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राण विहित हि व ॥
इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतन्त्युन्निदधेऽम्बरम् ॥ २० ॥

अपरा कृष्णरूपा, भीता इवावस्थिता गोपादिरूपा , हे गो पादयो वातवर्षाभ्यां भयहेतुभूताभ्यां मा भैष्ट । ताभ्यां वातवर्षाभ्यां मया त्राण विहितमित्युक्त्वा यत्नवती एकेन हस्तेनाऽम्बरमुत्तरीय व स्त्रमुन्निदधे ऊर्ध्व धृतवती ॥ २० ॥

आरुह्यैका पदाक्रम्य शिरस्याहापरा नृप ॥
दुष्टाऽहे गच्छ जातोऽहं खलाना ननु दण्डधृक् ॥ २१ ॥

एका कृष्णरूपा कालियरूपा काञ्चिच्चरणेनाक्रम्य तस्याः शिरसि आरुह्याह-हे दुऽष्टाहे, इतो गच्छ । ननु निश्चयेन खलानामह दण्डधृग् जातः । शिर स्थितिर्वृक्षशाखावालम्ब्य, अन्त करणे भ गवत आवेशाच्छिरालम्बतयैव वा । यथा तदीययात्मनः शक्त्या वे- शा तस्य नृपस्येति सबोधनाशय. ॥ २१ ॥

तत्रैकोवाच गोपाला दावाग्नि पश्यतोल्बणम् ॥
चक्षूंष्याश्वपिधध्व वो विधास्ये क्षेममञ्जसा ॥ २२ ॥

तत्र तासु मध्ये एका कृष्णरूपा गोपरूपा उवाच । हे गोपाः उल्बण दावाग्निं, पश्यत शीघ्र चक्षूंषि पिधध्वम् । निश्चयेनाऽञ्जसा क्षेम विधास्ये । अत्र विरहेण दावाग्निदर्शन, भावनया वा । अ- न्यासा तु तस्या वस्तुतो भगवद्भावभानात् ततस्त्राणमार्थना । ए- वमेव वातवर्षस्थलेऽपि।अत्य-तमत्तानामेव भगवद्भावोदयात् ॥ २२ ॥

बद्धाऽन्यया स्रजा काचित् तन्वी तत्र उलूखले ॥

भीता सुदृक् पिधायास्य भेजे भीतिविडम्बनम् ॥ २३ ॥

तत्र तासु मध्ये अन्यया यशोदारूपया काचित् कृष्णरूपा तन्वी अत्यन्तसुकुमारविग्रहा मालया उलूखलरूपायाः कस्याचिद्बद्धा भीता सुष्ठुदृष्टियुक्ता, सुनयनमास्य वा हस्तेनाच्छाद्य भीत्यनुकरण कृतवती ॥ २३ ॥

एवमनुकरण कृत्वा पुनरपि तथैव पृच्छमाना भगवत. पदानि ददृशुरित्याह ।

एव कृष्ण पृच्छमाना वृन्दावनलतातरून् ॥
व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥ २४ ॥

एवमिति ॥ तथाच गात्रोन्मादे भगवल्लीलानुकरणोत्साहे प्रश्न इत्येव भ्रममाणानां तासा भगवत्प्रसादेन समाहितताप्राप्तौ तच्चरण दर्शन जातमित्याशयेनाह ॥ व्यचक्षतेति ॥ परमात्मन' परमेश्वरस्य श्रीकृष्णात्मनावतीर्णस्य परमेष्ठस्येति वा । कस्मिँश्चिद् वनप्रदेशे भूमौ सन्नानि पदानि ददृशुरित्य. ॥

निवृत्तिपक्ष, चित्तैकाग्रतासिद्ध्यर्थ भगवत्कृतलीलानुकरण वर्णयन्त्यः पुनस्तद वेषणप्रकार बोधयन्त्यो, वनोद्देशे अन्त.करण लक्षणस्य सात्त्विकप्रदेशे पदानि चिदाभासलक्षणानि चिल्लक्षणपदज्ञापकानि तत्प्रतिकृतिभूतानि व्यचक्षत तदवलोकन निरूपयामासुरित्यर्थ' ॥ २४ ॥

तानि दृष्ट्वा परस्परमाहु ॥
पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनोर्महात्मन ॥
लक्ष्यन्ते हि ध्वजाऽम्भोजवज्राऽङ्कुशयवादिभि ॥ २५॥

एतानि पदानि स्पष्ट नन्दसूनोर्महात्मनः सन्ति । परमात्मनो

नन्दसूनुत्वेनाऽवतीर्णत्वात् तत्पदाना सर्वविलक्षणत्वादिति भा
व । यद्वा, नारायणसमो गुणैरित्युक्तत्वा महात्मन सर्वोत्कृष्ट
स्य । हि यतो ध्वजादिभिर्लक्ष्यन्ते ध्वजादीना धारणास्थानाद्युक्त
स्कान्दे । दक्षिणस्य पदाऽङ्गुष्ठमूले चक्र बिभर्त्यज * तत्र भक्तजन
स्य।रिषड्वर्गच्छेदनाय स । मध्यमाऽङ्गुलिमूले च धत्त कमल
मच्युत' । ध्यातृचित्तद्विरेफाणा लोभनायातिशोभनम् । पद्मस्याधो
ध्वज धत्ते सर्वानर्थजयध्वजम् । कनिष्ठामूलतो वज्र भक्तपापाद्रिभेद
नम् । पार्ष्णिमध्येऽङ्कुश भक्ताचित्तेभ–वशाकारिणम् । भोगसम्प
न्मय धत्त यवमङ्गुष्ठपर्वणि । आदपदात् स्वस्तिकादिसग्रहः । त
थाच ,श्रीकृष्णमेव प्रकृत्य पाद्मे । षोडशैव तु चिह्नानि मया दृष्टा
नि तत्पदे * दक्षिणे चाष्ट चिह्नानि इतरे सप्त एव च । ध्वजः
पद्म तथा वज्रमङ्कुशो यव एव च । स्वस्तिक चोर्ध्वरेखा च अष्टको-
ण तथाऽष्टमम् । इन्द्रचाप त्रिकोण च कलशश्चाऽर्द्धचन्द्रकम् ।
अम्बर मत्स्यचिह्न च गोष्पद सप्तम स्मृतम् । षोडश च तथा चि
ह्न शृणु देवर्षिसत्तम । जम्बूफलसमाकार दृश्यते यत्रकुत्रचि
दिति । शङ्ख वजातपत्रैश्च चिह्नित चरणद्वयमिति तापिन्युक्ते ।
चक्राङ्कितपदान्तेति वाराहाच्च । चक्रशङ्खाऽऽतपत्रै सहैकोनविंश
ति । । तत्र सर्वचिह्नानि श्रीकृष्णपादयोरेव । तदुक्त पाद्मे । अ
ङ्कान्येतानि भो विद्वन् दृश्यन्ते तु यदा तदा * कृष्णाख्य तु पर
ब्रह्म सुविज्ञात न सशय । द्वय चाथ त्रय चाथ चत्वार पञ्च
चैव च । दृश्यन्ते वैष्णवश्रेष्ठ अवतारे कथञ्चनेति ॥

निवृत्तिपक्षे नन्दसूनो आनन्दरूपमूर्त्यस्य परमात्मन एता
नि चिदाभासलक्षणानि पदानि व्यक्तम् । किञ्च भगवच्चरणारवि द-
स्थध्वजादिभिर्यथाते स्वचरणसक्ति–सर्वानर्थविजय–पापप्रशमना-
ध्वस–मदनिवृत्ति–वैराग्यादिजनकैर्युक्तानि लक्ष्यन्ते । तथाच स्कन्द

अ यस्याः प्रेष्ठमाहित्य न सम्भवति । तथाच का वा निष्ठुरा प्रेष्ठ मेकान्ते नीतवती सा निश्चेतव्येति भाव । तत्रापि तेन स्कन्धे न्यस्त प्रकोष्ठभागो यस्या सा । पदानामनुषक्तत्वादिद ज्ञातव्य । तच्च तस्या रात्रौ सुखेन नयनार्थं दूरेऽबला बलान्नयनार्थं वा, रसाभिव्यक्त्यर्थं वा तदनुरूप दृष्टान्तमाह ॥ करिणा हस्तिना करेणोर्हस्ति या यथा । एतेन तस्या तस्य प्रीत्यतिशय , काममदाक्रान्तता तदधीनता चेति ध्वनितम् ॥

निवृत्तिपक्षे, एतानि पक्षोक्तप्रत्ययेषु प्रविष्टानि पदानि क स्याः । न दमूनुना परमात्मना सह यातया प्रतिपादकभावेन सहप्रविष्टाया' । तत्राप्यनेन परमात्मना अंसे शुद्धचतनलक्षणे भागे न्यस्त प्रकोष्ठस्थानीयस्तत्पादभागो यस्याः । साहित्ये दृष्टान्त । तथाच का वा अद्वैतुप्रतिपादने समर्थेत्यापाततस्ता श्रुतय उक्तवत्य इति भावः ॥ २७ ॥

तत्सुहृद्भावा आहु ।

अनयाऽऽराधितो नून भगवान् हरिरीश्वर ॥
यन्नो विहाय गोविन्द प्रीता यामानयद्रह ॥ २८ ॥

अनयेति ॥ तत्राभिज्ञापक्षे, अनया तेन साद्ध यातया सख्या नून भगवान् आराधित । यद्यप्यस्माभिरप्याराधितस्तथाप्यनया य थाराधितस्तथा नाराधित । फलवैलक्षण्यदर्शनात् । नचास्माभिरपि तथैवाराधित इति भ्रमितव्यम् । आराधनतारतम्यस्य तेन सम्यग् ज्ञातत्वैव फलप्रदानप्रवृत्तत्वात् । यतो भगवान् अत ए , हरि, विलक्षणप्रेमवत्या मम समान सुख दत्तवानिति तदीयदु खस्य ह र्ता । ननु तदाराधनपराणामस्माकम तदधीनेन किमिति दु ख द त्तवानितिचेत् तत्राहु ॥ ईश्वर =कर्तुमकर्तुम यथा च कतु सम

र्थे. । तत्कल्पक विलक्षण फलमावेदयन्ति ॥ यन्नस्मान्नोऽस्मान् स
र्वा विहाय मीत. सन् या रह एकान्तमनयत् । गोविन्द' साधार
णोऽपि सर्वेन्द्रियग्राहकस्तस्या असाधारणो जात इत्यहो तस्या
उत्कर्षातिशय इति भाव ॥ अनभिज्ञापक्षे, अनया जन्मान्तरे नून
निश्चयेन हरिर्दु'खहर्ता महाविष्णुराराधितो, न त्वस्माभिः । त
त्रापि भगवत्त्वेनेश्वरत्वेन च । यतोऽत्र भाग्यातिशय' परमस्वात
न्त्र्य च तथा लब्धामित्याशयेनाहु ॥ भगवानीश्वर इति ॥ यतः
सर्वासा रक्षणेन लब्धगोवि दनामाऽपि नो विहाय मीतो या रहो
ऽनयत् । अनेन, राधयत्याराधयत्याराध्यते वा राधेत्यर्थात् तन्नाम
सूचितम् । तथाच तादृशी राधैवाऽतस्तस्या एव पदानीति किम
र्थममूयया, कस्या इत्युक्तवतीभिरिति भावः । स्पष्ट नामाग्रहण
प्रतिपक्षाणा गोपीना राधाया वा सकोचात् । मुनिना तु ब्रह्मवै
वर्तादौ तन्नाम्न स्पष्टमुक्तत्वात् तत एव गोपीना मानिनीना ज्ञात
व्यानीति कस्या अपि नामानुक्त्या सूचितम् । परोक्षप्रिया हि
देवा इति न्यायश्चानुसृतः । एतद्ग्र थस्य गम्भीरार्थकत्व च ध्व
नितम् ॥ मानिनीपक्ष, हे अनया परमोत्कर्षवत्या राधायाः स्पर्द्धा
द्याचरणरूपान्यायवत्य , हरि सर्वासा सामा यतो मनोहर्ता श्री
कृष्णो राधित पृथक्तया राधामेवेन' प्राप्त । शकन्ध्वादित्वात्
पररूपम् । यद्वा, राधा सर्वापेक्षयाधिक्येन प्रिया सजाता अस्ये
ति तारकादित्वादितच् । यतो भगवान् कामातुर , श्रीमानिति वा,
कीर्तिमानिति वा । भग श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषित्र
त्यमर । तत्रापीश्वर' । ग्रहणपलायनवञ्चनादौ समर्थ' । यद् य
स्माद् गा इन्द्रियाणि वि दति वि दयति वा गोवि दस्तया परस्पर
रमणाभिलाषु । श्रीराधाया पदचिह्नान्येकोनविंशतिसङ्ख्याका
न्युक्तानि । तत्र वामचरणे यवचक्रच्छत्रवलयोर्ध्वरेखाकमलध्वज

वल्लीपुष्पाऽङ्कुशार्द्धचन्द्रा इत्येकादश । दक्षिणचरणे शङ्खगदावेदी कुण्डलशक्तिपर्वतरथचामराणीत्यष्टौ ॥

निवृत्तिपक्षे, तत्पक्षपातिन्य, ऐदात्म्यमिद सर्व, तत्सत्य, स आत्मान, नेह नानास्ति किञ्चनेत्याद्या आहु' ॥ अनया नून भगवान् जगत्पालका, हारि॰ संहर्ता, ईश्वर उत्पादक आराधितः प्रतिपादित । अखण्डैकरसस्य प्रतिपादनेन तत्स्वरूपस्य भगवत्त्वादेः प्रतिपादितत्वात् । यद् यस्मात् सकलश्रुतिगम्यत्वाद् गोविन्दोऽपि प्रीतः सन् नो विहाय या रह' अनयत् । तज्जन्यचरमवृत्तिविषयत्वमगच्छदिति भाव' ॥ २८ ॥

तटस्थास्तु—अहा किमथ विवादो भवतीभिरारब्ध', सखी चरणोपरि दृष्टिं दत्वा भगवच्चरणाब्जरेणून् पश्यतेत्याहु' ।

धन्या अहा अमी आल्यो गोविन्दाङ्घ्र्यब्जरेणव ॥
यान् ब्रह्मशो रमा देवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तय ॥ २९ ॥

धन्या इति ॥ आल्य सख्यो गोविन्दस्य परमात्मनश्चरणकमलरेणवोऽमी उपलभ्यमाना अहो आश्चर्य धन्या अतिपुण्या । यान् रेणून् ब्रह्मा ईशो महादेवो रमादेवी उपादानशक्ति, अघस्य स्वस्वाधिकारे सम्भावितस्य दोषस्य विरहदु खस्य वा निवृत्तये मूर्ध्नि दधु । तथाच तद्वियोगजनकदोषनिवृत्तये तद्धारण कर्तव्यमिति भावः । स्ववचसि विश्वासाथ सम्बोधयति ॥ हे आल्य इति ॥ अनभिज्ञापक्षे, अहो तत्स्पर्शाऽभावे रेणुतोऽपि वय तुच्छा इति भाव. । प्रेम्णोऽसतोऽपि माहात्म्यस्य स्फारकत्वस्वाभाव्यात् प्रेमकृतैवेय रेणुमाहात्म्यभावना । यथा भरतेन, किं वा अरे आचरितम् इत्यादिना मृगपदस्पर्शेन भुवो भाग्य वर्णितम् ॥ मानिनीपक्षे, यथा रेणवस्तथात्माऽप्यतो नास्ति मात्सर्यकृत्यमिति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे,सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्याद्याः तटस्था आहुः ॥ हे सख्यः, अहो अमी गोविन्दस्यौपनिषदस्य परमात्मनः सम्बन्धिनस्तद्ध्यानास्पदस्य हृदयकमलस्य रेणवस्तत्रस्थाः शुभ्राश्चित्प्रत्यया धन्या यॉस्तथाभूतान् प्रत्ययान् ब्रह्मादयो देव्या वेदशरीराया सरस्वत्या मूर्ध्नि मस्तके दधुः, वेदान्तार्थाखण्डचिदेकरसपरमात्मस्वरूपानुसन्धानपराः समाधिस्था बभूवुः अग्रस्य विक्षेपस्य निवृत्तये ॥ २९॥

पुनस्तत्प्रतिपक्षा अहो किमुच्यते भवतीभिः, समाहितमनसामिय कथा, न तु क्षुब्धचित्तानामित्याशयेनाहुः ।

तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत् ॥
यैकापहृत्य गोपीनां रहो भुङ्क्तेऽच्युताऽधरम् ॥ ३० ॥

तस्या अमूनि अशक्यादर्शनानि पदानि नोऽस्माकं वियुक्तानामुच्चैः क्षोभं व्याकुलतां जनयन्ति । यतो या सर्वासां गोपीनां प्राप्यमानमच्युताऽधरमेकाऽपहृत्य तत्रापि रहसि स्थित्वा भुङ्क्ते । ननु बहुस्त्रीसम्बन्धवशादुपरतिं प्राप्तस्य भगवतः कुतोऽधराऽमृतदानाय प्रवृत्तिः सम्भाव्यते इत्याशङ्कानिरासायाऽच्युत इत्युक्तम् । तथा चाऽप्रच्युतस्य नास्ति विरततासम्भावनेति भावः । यद्वा तद्विरहदुःखादप्यस्माकं तस्यास्तत्संयोगजं यद् दुःखं महद्दुःखमित्यप्रच्युतपदेन ध्वनितम् । तया न प्रच्युत इत्यर्थान्तरगमात् ॥

निवृत्तिपक्षे, पुनस्तद्विरुद्धार्थिका आहुः ॥ यस्या उक्तश्रुतेरुच्चैः सर्वोत्कृष्टत्वेनानुसन्धीयमानानि पदानि नः क्षोभं स्वार्थप्रच्युतिलक्षणं जनयन्ति यतो यैका सर्वासां श्रुतीनां प्रतिपाद्यमर्थमच्युताधरमेकरसानन्दस्वरूपं रहो भुङ्क्ते । तत्तत्प्रतिपाद्याद्वैशिष्ट्याद्धार्द्वैशिष्ट्यमात्रमपहृत्य सर्वविशेषविनिर्मुक्तं प्रतिपादयतीत्यर्थः॥ ३० ॥

अहो माऽस्तु कलहस्तत्पदानि सम्प्रति न दृश्यन्ते इति तट-स्थाभिरुक्ते सति, अहो सत्य तत्पदान्यत्रास्मिन् प्रदेशे न लक्ष्यन्ते इति तद्वाक्ये सर्वाभिरङ्गीकृते तदन्तरङ्गा, काश्चित् सुहृद आहु ॥

न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नून तृणाङ्कुरै ॥
खिद्यत्सुजाताङ्घ्रितलामुन्निन्ये प्रेयसी प्रिय ॥ ३१ ॥

नेति ॥ अहो सा प्रेयसा विश्लिष्टेति न भ्रमितव्य, किं तु तामुन्निन्ये बाहुभ्यामुत्थाप्य स कटिभागे गृहीतवानतस्तस्या, पदान्यत्र न लक्ष्यन्ते इत्येव निश्चयेन ज्ञातव्यम् । उन्नयननिमित्त माहुः ॥ तृणाङ्कुरै खिद्यती सुजाते अङ्घ्रितले यस्यास्ताम् । नन्वेव तर्हि स्कन्धमारोपितवानिति कुतो न कल्प्यत इतिचेत् तत्राहु ॥ प्रेयसीम् ॥ रसाविर्भावकर खेदाजनक कटिभागारोपणमेव तादृश्याः समुचितमिति भाव' । ननु खिन्नपादा तत्रैव कुतो न स्थितेत्याशङ्क्याहुः ॥ प्रिय ॥ यतस्तस्या अपि अविश्लेषो यथा तथा परिरम्भणीयाऽभीष्ट इति भाव, ॥

निवृत्तिपक्षे, अह ब्रह्मास्मीत्याद्यास्तदेकार्थप्रतिपादिका आहु ॥ तस्याः पदानि अत्राखण्डैकरसे परमात्मनि न लक्ष्यन्ते शक्तिवृत्त्या प्रवृत्तानि नोपलभ्यन्तेऽतो नून तृणाऽङ्कुरस्थानीयैर्वाच्याऽशै, खिद्यती सुजाते एकाऽर्थनिष्ठत्वात् समानाधिकरणभूते अङ्घ्रितले कोमलपद यस्यास्तामुन्नि ये । उद् ऊर्ध्व शक्तिवृत्ते प्रच्याव्य भागत्यागलक्षणया सर्वोत्तम स्वरूपमानन्दैकरसमाशोधितवान् । यत, प्रेयसी प्रिय,, समर्गासङ्गिसम्यग्ज्ञानहेतु त्वात् प्रेयसीं, स्वय च तदेकपरायास्तस्या प्रिय इति भाव ॥ ३१ ॥

एतच्छ्रुत्वा अधिकमग्नानि प्रेष्ठपदानि च दृष्ट्वाऽतिक्षुब्धस्वान्तास्तटस्थाभिमुख्य प्रतिपक्षा आहुः ।

इमान्यधिकमग्नानि पदानि वहतो वधूम् ॥
गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तस्य कामिनः ॥ ३२ ॥

इमानीति ॥ अहो सत्यमुक्तमेताभिर्यतो वधू कामिनो न तु प्रेमिण, प्रेमवतीनामस्माकं त्यागात्, कृष्णस्येमानि उपलभ्यमानानि पदानि भाराक्रा तानि यतोऽधिकमग्नानि पश्यत स्थित्वा विचारयत यतो भवत्यो विचारचतुरा इति गोप्य इति सम्बोधनाऽऽशय'। कामिन इत्यादिपदैरसूया व्यज्यते। तथाच स्थूलदेहाया वध्वा सुकुमारशरीरेणाद्वहन भारेण पीडाकरमसन्तकामिचेष्टितम्। पददर्शनादप्यधिकखेदकमिति भाव' ॥

निवृत्तिपक्षे, सर्वकाम इत्यादश्रुतय आहु.॥ हे गोप्य, पालनशक्तिमत्परमात्मस्वरूपप्रतिपादनपरा यथोक्तश्रुतिलक्षणां वधू वहतो यथोक्तरीत्या प्रतिपादकत्वेन धारयत इमानि कृष्णस्य सदानन्दविग्रहस्य सिसृक्षादिकामनाविशिष्टस्य पदानि ध्यानयोग्याऽधिकाग्र्ये त'करणप्रत्ययलक्षणानि। अव्यक्ता हि गतिर्दु ख देहवद्भिरवाप्यत * इत्युक्तत्व द् भाराक्रा तानि यथोक्तश्रुत्यर्थवदनाऽसमर्थानि पश्यत ॥ ३२ ॥

अहो एतावतैव क्षुब्धस्ता ता' सम्पन्नाः" प्रेयसा तु प्रेयस्यर्थेऽ यदपि यत् कृत तत् पश्यतेति तत्सुहृद आहुः।

अत्रावरोपिता कान्ता पुष्पहेतोर्महात्मना ॥
अत्र प्रसूनावचय प्रियार्थे प्रेयसा कृत ॥
प्रपदाक्रमणे एत पश्यताऽसकले पद ॥ ३३ ॥

अत्रेति ॥ सार्द्धेन। अत्र पुष्पहेतोर्महात्मना चतुरशिरोमणिना

कान्ता अवरोपिता । महे केशप्रसाधनोत्सवे आत्मा मनो यस्य इति वा ॥ अत्र तु प्रसूनानां पुष्पाणामवचयः प्रियाया अर्थे प्रेयसा कृत. । पुष्पहेतो. प्रियार्थे इत्यनेन तत्प्रियार्थमेवावरोपण, न तु भारजनितश्रमनिवृत्त्यर्थमिति सूचितम् । नन्विद कुतो ज्ञात मित्याशङ्क्याहु' ॥ प्रपदाभ्यां पादाग्राभ्याम् आक्रमण भुवो यत्र ते असकले पदे पश्यत सम्पूर्णयोस्तयोर्भुवि चिह्नानवलोकनात् प्र तिपक्षाभिप्राय पदे इति द्वित्वम् । तेन, पदा यत्र महात्मन इति विष्णुपुराणोक्तबहुत्वेन पूर्वोक्तबहुत्वेन च न विरोध. ॥

निवृत्तिपक्ष, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽस्ति श्रोतेत्याद्या स्तत्पक्षपाति य आहु' सार्द्धेन । अत्रैषु ध्येयाकारतायोग्यप्रत्ययेषु महात्मना यथोक्तकान्ता, अवरोपिता स्वार्थबोधकत्वाद्रहिता । कुत इत्यत आहु. । पुष्पस्य तदर्थाकारवृत्तिलक्षणफलहेतुभूतचित्तैका न्यलक्षणस्य हेतो ,एषु प्रत्ययेषु प्रियाया अर्थस्याविभावार्थमैका न्यलक्षणपुष्पसञ्चयः प्रेयसा सम्पादित. । यत. पदाभ्यां पदयो र्वा वाच्यार्थाभ्यामाक्रमण ययोस्ते, असकले जीवत्वोपासकत्वेश्वर त्वोपास्यत्वाक्रान्ते पदे चैतन्य पश्यत ॥ ३३ ॥

केशप्रसाधन त्वत्र कामिन्या कामिना कृतम् ॥
तानि चूडयता कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवम् ॥ ३४ ॥

इद श्रुत्वा सम्यक् तद्भूमिभागमवलोक्य कृष्णजान्वन्तरुपवि ष्टायास्तस्याश्चिह्नमालक्ष्य विपक्षा आहु. ॥ केशेत्यर्द्धेन ॥ अहो ऽत्ययुक्तम् । यतोऽत्र कामि या, न तु प्रमवत्याः । स्वनखैर्विश्रयि त्वा एका गृहीत्वा गतत्वात् कामिना, न तु प्रेमिणा प्रेमवतीना नामस्माक विरहपीडाननुसधानात् । केशाना प्रसाधन वेण्याका रेणाऽऽपीडाकारेण वा देवदन्तकङ्कतिकया नखैर्वा कृतम् । तुशब्दो

विपक्षनिरासार्थः । न त्वत्र ज्ञानार्थमुपवेशनं सम्भवति । द्वयोरपि कामाक्रान्तत्वादिति सूचयितु, कामिन्या इत्यादि ॥ अहो सत्य मिति तत्सुहृद आहुः ॥ तानीत्यर्द्धेन ॥ कान्तामधिकृत्य तानि पुष्पाणि चूडाकारेण बध्नता ध्रुवमुपविष्टम् । यद्वा चूडायां पुष्प प्रवेशनमुत्थितेनाऽपि भवति, अतस्तानि क्रमेण चूडाया निवेशयता कान्तासमीपे त्रिष्वमुत्थितमपि ध्रुवम् । अतस्तत्सादृश्य दुर्लभमनः किमर्थं स्पर्द्धया खिन्ना भवतेति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, अत' पर पराजितास्तत्पक्षमनुमोदयन्ति ॥ केशप्रसाधनमिति॥कामिन्यास्तत्प्रतिपादनकामनावत्यास्तत्पदप्रतिपाद्यस्य केशस्य ब्रह्माद्यधीशस्य प्रसाधनमत्र ध्येयाकारप्रत्ययेषु कामिनास्त्राऽनुगृहीतमोक्षाऽभिलाषुप्रभुणा कृतम् । तत्त्वमसिश्रुतिलक्षणां का तामधिकृत्य तानि तत्त्वमसीति पदानि चूडयता चूडास्थानीयैं कव्यक्तिपरत्व नयताऽधिकारिणा सहोपविष्टमभिन्नतया स्थितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एत्र गोपीमुखैनैव राधया सह भगवल्लीलामुपवर्ण्य स्वयमाह शुक॰

रेमे तया चात्मरत आत्मारामोऽप्यखण्डितः ॥
कामिना दर्शयन् दैन्य स्त्रीणा चैव दुरात्मताम् ॥ ३५ ॥

रेम इति ॥ अ त्मनि स्वरूप एव रतो, न तु स्त्र्यादौ । अत एवाऽखण्डितः स्वस्वरूपादप्रच्युतस्तथाभूतोऽपि भगवॉस्तत्प्रेमवशीकृतस्तया राधया यथा ताभिस्तर्कित तथा रेमे चेत्यर्थः । यद्वा अखण्डित । अस्या सकाशादविच्युतः सन् । यद्वा अप्यर्थे च । आत्मरतोऽपि आत्मारामोऽपि अखण्डितोऽपि स्त्रीविभ्रमैर नाकृष्टोऽपि तया रेम । ननु तथाभूतः किमर्थं रेम इत्याशङ्क्य लोकोपदेशार्थमेव विडम्बन चकारेत्याह ॥ कामिनामिति ॥ का

मिनस्त्वेवमेवातिदीना भवन्ति दैन्येन चैवमेव निरोधं प्राप्नुवन्तीत्यु-पदिशंस्तेषामनुकरण कृतवानिति । तथा स्त्रीणा दुरात्मता दौष्ट्य दर्शयन् । वशीकृतपुरुषे दौष्ट्यमेव कुर्वन्तीत्युपदिशन्नेव कृतवानि-त्यर्थः। तथाच कामवशोः स्त्रीवशैश्च न भाव्यमिति लोकान् शिक्ष यामासेति भावः । यद्वा इदृशप्रेमविहीना कामिन. कामिन्यश्च स्व क्रीडयापरास्तर्शिता इत्याह ॥ कामिनां देहेन्द्रियतर्पणेच्छारूपका मस्वभावाना दैन्य दुर्गतत्व स्त्रीणामपि तादृशीना तदन्यासा दु रात्मता दुर्गतनायकवशीकारेण गर्वादिदुष्टस्वभावता दर्शयन्नित्य र्थ. । यद्वा, कामिभि' सुरतप्रार्थनादिपरैर्दीनैर्भवितव्य, स्त्रीभिस्तत्रा-ऽसमतिपराभिर्दुरात्मभिर्भवितव्यमिति रसिकान् बोधयन्नित्यर्थ ॥

निवृत्तिपक्षे, सर्वश्रुतिविरोधनिवृत्त्या तया रेमे तत्प्रतिपाद्यो-ऽख ण्डित , अखण्डैऽकरसः सर्वकामविनिर्मुक्तः, अत एवात्मारामश्च।चकाराभ्यां, सत्यज्ञानानन्तानन्दस्वरूप.।अधिकार्यन्तःकरण-वृत्त्यारूढो जात इत्यर्थ' । न चाऽस्ति, द्वा सुपर्णा सयुजा सखा-या समाने वृक्षे परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पल स्वाद्वत्त्यनश्नन्न-न्योऽभिचाकशीतीतिश्रुतिविरोधः । तत्प्रकरणपर्यालोचनयास्य म-न्त्रस्याभेदपरत्वावगमात् । तथाहि । ब्रह्मैवेदममृत पुरस्तादिति वा-क्ये ब्रह्मणः सर्वात्मत्वे निर्दिष्टे, ननु ब्रह्मणो भोक्तृभेदाद् भोक्तृ त्वमपि स्यादतो न युक्त सर्वात्मत्वमित्याशङ्कानिरासायाऽय मन्त्र पठ्यते । यौ द्वौ बिम्बप्रतिबिम्बभूतौ जीवेश्वरावस्मिञ्छरीरे व-र्तेते तयोर्मध्ये यो बुद्धिप्रतिबिम्बभूतस्तदभेदाध्यासात् तद्धर्माभि मानी कर्मफल भुङ्क्ते स एवान्यः बुद्धितादात्म्यरहित सन् स्वरूप भूतचैतन्यात्मना भोगरहित. प्रकाशते । औदासीन्यबोधाभ्यां चैतन्य मात्रमुच्यते । तथाच भोगानुवादो भोगनिषेधशेष इति । न च समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न. अनीशया शोचति मुह्यमान , जुष्ट यदा

पश्यत्य यमीशमस्य माहमानमिति वीतशोक इत्युत्तरश्रुतिविरोध' । अस्या' पूर्वोक्तानशनस्य स्वाभाविकत्वबोधनार्थकत्वात् । तथाहि । जीवेश्वरपुरुषाश्रये शरीर पुरुषो बुद्ध्युपहितो निमग्नः कर्तृत्वाभिमानी, अत एव, मुह्यमान तत्कारणमोहात्ततोऽनीशया स्वस्यानन्दरूपेश्वरभावामतीत्या शोचति विषयागमापायनिमित्त दु खमनुभवति । जुष्ट कार्यकारणसघातै. सेवितम् अविवेकिभिस्तदात्मतया गृहीत यदाऽधिकारी, अन्य विवेकात् शरीरत्रयात् पृथग् भूत तत्साक्षितयावगतशोधितत्वम्पदार्थमीश सन्त पश्यति तदास्यात्मत्वेन अवगतस्य महिमानमपरिच्छिन्नन दात्मताम् इति एति ना तरीयकतया वीतशोकः सर्वानर्थविनिर्मुक्त । यद्वा, जुष्ट विवकवैराग्यादिभिः प्रक्षालिताशयमलैः सनकादिभिर्नैरन्तर्येणात्मत्वेन सेव्यमानम्, अ य कार्यकरणसघाताद्विलक्षणमीश यदा पश्यतीति । नाऽपि, पृथगात्मान प्रेरितार च मत्वा जुष्ट ततस्तेनामृतत्वमेतीति विरोध. । न ह्यात्मान प्रेरितार च पृथङ्मत्वाऽमृतत्वमतीति श्रुत्यर्थः । पामराणामपि तादृशमननसत्त्वेनाऽमृतत्वमाप्तिप्रसङ्गात् । किन्तु शरीराद्यभेदेन गृहीतमात्मान पृथङ्मत्वा पृथक्कृतमात्मान प्रेरितार च मत्वा ईश्वरत्वेन च निश्चित्य अमृतत्वमेतीति । तस्मान्नास्ति कयाचिदपि श्रुत्या तस्याः श्रुतेर्विरोध' । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः, य"मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमि तदिदमप्येतर्हि य एव वेदाऽह ब्रह्मास्मीति, स इद सर्व भवति, उदरमन्तर कुरुते अथ तस्य भय भवति, मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, नात्र काचन भिदास्त्यत्र भिदामिव म"यमानः शतधा सहस्रधा भिन्नो मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्याद्या श्रुतयो भेदमपाकुर्वन्त्यस्तस्याभेदश्रुत्यैव मुख्य रमणमावेदय"तीति सक्षेप. । विपक्षे दोष दर्शयन् रेमे इत्याह ॥ कामिना पुरुषाणा श्रुत्यर्थविचारा

ऽधिकृताना दैवमनीशत्वाभिमानेनानर्थजालमास्ति दर्शयेस्तथावि धाना स्त्रीणा चैव दुरात्मनां दुष्टात्मरूपता ससारानर्थास्पदजीवात्मतां दर्शयन् । यथोक्तश्रुत्यर्थविचारविधुरस्य पुरुषादेरनर्थनिष्ठस्वभाव बोधयन्तीत्यर्थ । तथाच श्रुति —

यदा चर्मवदाकाश वेष्टयिष्यन्ति मानवा. ।
तदा देवमविज्ञाय दु खस्या तो भविष्यतीति ॥ ॥ ३५ ॥

इत्येव दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ॥
या गोपीमनयत् कृष्णो विहायान्याः स्त्रिया वने ॥ ३६ ॥
सा च मेने तदात्मान वरिष्ठ सर्वयोषिताम् ॥
हित्वा गोपी. कामयाना मामसौ भजते प्रिय ॥ ३७ ॥

अथेतरगोपीकृत तल्लीलावर्णनमुपसहरति इत्येव भगवल्लीला' परस्पर प्रदर्शय न्त्यश्चेरु' । यतो, गोप्यः ॥ गोपरूपेणावतीर्णस्य भगवत सम्बन्धि य । वस्तुस्वभावादेव गोपालजे तस्मिन् प्रेमवत्यो, न तु शास्त्रेण भगवदीया जाता । विचरन्त्यश्च विचेतसो जाताः प्रकारत्रयस्यापि समाप्तत्वादित्यव्याकुलमानसा बभूवुरित्यर्थः ॥

अथ वृषभानुनन्दिन्या विप्रलम्भाश वर्णयितु पीठिका रचयति ॥ कृष्णः सदान दरूपस्तस्यामान दमाविर्भावयितु यां गोपीमनयत् । अन्याः स्त्रियो वने विहाय । अ यासु स्त्रीत्व मगल्भता यालोक्य तासा त्याग. । तस्याः गोपीत्व मुग्धात्वमालक्ष्य नयन मिति द्योतयितु स्त्रियो, गोपीमित्युक्तम् ॥

निवृत्तिपक्षे, इत्येवम् अविचेतम समाहितचित्तस्य पुरुषस्य ब्रह्मस्वरूप दर्शय न्त्यस्तस्या त करणवृत्तयु विचेरुः । अन्याः श्रुतिलक्षणा. स्त्रिया वन अ त.करणे या गोपी कृष्ण. सदा

ऽऽनन्दस्वरूपं परमात्मा अनपत्, मम कृपावबोधिकेयमित्यवभासयत् ॥ ३६ ॥

तस्यास्त्यागे निमित्तमाह ॥ सा चेति ॥ चकारात् पूर्वं सर्वासां स्मयो जात इदानीं तस्यामिति गम्यते । सर्वाभ्य उत्कृष्टमात्मानं मन्यमानायाः साधारणं रमणं स्मयकरं नासीदधुना त्वऽसाधारणं, तस्मात् सापि गर्वं प्राप्ता । अनेन समुदायदोषेण भगवान्न त्यजति, किं तु प्रत्येकदोषेणेत्यपि ध्वनितम् । साऽपि सर्वासां योषितां मध्ये आत्मानं परमोत्कृष्टं मेने । तन्निमित्तं तच्चेतसि स्फुरितमाह ॥ कामयाना. ॥ कामयमानाः, कामो यानमागमनसाधनं यासामिति वा । गोपी स्वभोग्या अपि हित्वा सर्वासामपि साधारण्येन प्रियं, असौ सर्वोत्तमो मामेकां भजते मन्मनोऽनुकूलमाचरति इति विचार्येत्यर्थः ॥

निवृत्तिपक्षे सापि श्रुतिरात्मानं सर्वश्रुतीनां मध्ये श्रेष्ठं मेने यत. सर्वा अपि गोपीः स्वसम्बन्धिनीः स्वप्रतिपादनकामनावती हित्वा असौ प्रत्यगभिन्न. परमात्मा प्रियं आनन्दघनो मां भजते मत्प्रतिपाद्यतां प्राप्तः । महावाक्यश्रुतिर्वो यः परमात्मेत्यधिकारि चेतसि स्फुरितमिति भावः ॥ ३७ ॥

ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशवमब्रवीत् ॥
न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥ ३८ ॥

तत इत्येवं मनसि स्फूर्त्यनन्तरं तेनैव सार्द्धं कस्मिँश्चित् प्रदेशे प्रियेण सहैव गत्वा अखर्वगर्वाक्रान्तस्वान्ता सा, केशवं स्वस्या केशान् वयते ग्रथ्नाति तम् । तथाच स्वाधीनकान्तायास्तस्या रसावहो दर्पो जात इति भावः । रमणबहुवनभ्रमणादिना जातश्रमाऽहमतः परं चलितुं न पारये न शक्ता भवामि । ननु

भो मुग्धे ताभ्यो दूरमग्रेऽतिमनोज्ञस्थानं वर्तते तत्पर्यन्तं यथाकथ-ञ्चिच्चलनीयमितिचेत् तत्राह ॥ नयेति ॥ एवं तर्हि पूर्ववन्मामङ्के निधाय त्वमेव नय प्रापय, अहं तु पदमात्रमपि गन्तुं न शक्तेत्यर्थः । ननु किं पौष्पाभरणपुष्पतल्पशयनाद्यर्थं पुष्पोद्यानं नयामि, किं वा यमुनापुलिनं तत्र विहाराद्यर्थमित्यपेक्षायामाह ॥ यत्र ते मनः अनेनाऽऽलस्यमनुमोदनं च सूचितम् । यद्वा स्वप्रेमरज्ज्वा प्राप्तं धनं कान्तं निश्चित्य मामगर्वा केशवं ब्रह्मादिसमस्तस्वामिनं देहादि-सम्बन्धातीतं प्रत्यब्रवीत् ॥

निवृत्तिपक्षे, ततोऽन्तःकरणलक्षणस्य वनस्य उद्देशे श्रेष्ठप्रदेशे शोभनप्रत्यये गत्वा अहमेव प्रत्यगभिन्नब्रह्मावभासिकेति गर्ववती ब्रह्माद्यधिष्ठानभूतं परमात्मानमब्रवीत् । अहं चलितुं स्वार्थाच्च्यावयितुं केनापि प्रमाणेन, वादिना वा न शक्या । अतस्त्वत्सम्बन्धाऽधिकारिमनो यत्राऽखण्डैकरसे त्वयि वर्तते तत्रैव मां नय तत्प्रतिपादकत्वेनैव मां स्थापय । तथा च यथोक्तश्रुतिवेद्यत्वं ब्रह्मणोऽस्तीति विवेकिचेतसि स्फुरितमिति भावः ॥ ३८ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवतैवं विचारितम् । अनया मां स्वाधीनमवगत्य अपालस्यादिमयं नर्मवाक्यमुक्तमतो नर्मवाक्यमुक्त्वाऽन्तर्धानं कार्यम् । तच्चावश्यकम् । यत एतेनैतच्छृङ्गाररसपोषणं, महाप्रेमवत्या अस्या मद्वियोगजनितदशाया अवलोकनं मत्सश्लेषजनितसौभाग्यमवलोकयाऽतिविस्मितस्वान्तानां तासां परमचमत्कारमि ध्रुनिमञ्जनकराया असाधारण्या अस्या मद्विरहावस्थाया दर्शनपूर्वकं सर्वाभिरभिरमणाऽनुकूलस्यैकमत्यस्य सम्पादनं च सत्स्यतीति तदेतदभिप्रेत्याह ॥

एवमुक्तः प्रियामाह स्कन्ध आरुह्यतामिति ॥

ततश्चान्तर्दधे कृष्ण: सा वधूरन्वतप्यत ॥ ३९ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तः श्रीकृष्णो मम स्कन्ध आरुह्यतामिति प्रियामाह । यद्वा, स्कन्दः प्रकाण्डः कायश्चेति कोशात् स्कन्धः कायः । स च योग्यत्वादङ्गरूपः । साऽपि तदुक्तं नर्माऽबुद्ध्वा तत्स्कन्धमारोढुं प्रवृत्ता । ततस्तत्प्रवृत्त्यनन्तरमेवाऽन्तर्दधे । यतः कृष्णः सदानन्दस्वरूपोऽन्तर्दधे, अतः सा तद्दर्शनैकजीवना वधूः परमप्रिया विश्लेषासहा अन्वतप्यत परमं पश्चात्तापमगच्छत् । तेन च बहुधा विललाप ॥

निवृत्तिपक्षे, एवमुक्तः परमात्मा स्कन्धं तत्स्थानीयमेकदेशविशेषं चैतन्यमात्रमारुह्यतां प्रतिपाद्यतामित्येवंविधामाह । भागलक्षणया चैतन्यमात्रीकृत्य यथोक्तश्रुतेरधिकारिणावगतमित्यर्थः । ततो यथोक्तश्रुत्या ब्रह्मणः सुवेद्यत्वावगमानन्तरं कृष्णः अपरिच्छिन्नसदानन्दस्वरूपः परमात्मा अन्तर्दधे परिच्छिन्नतामाप्त्याऽविज्ञाततां गतः । यदि मन्यसे सुवेदेति, दहरमेव नूनं त्वं वेत्थ, अविज्ञातं विजानतामित्यादिश्रुतेः । सा वधूः तल्लक्षणा श्रुतिरन्वतप्यत पुनः पुनरनधिकारिणा विचारिता, अहो अस्य ब्रह्मणः श्रुतिवेद्यता कथमिति ॥ ३९ ॥

तदुक्तविलापमाह ।

हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज ॥
दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥४०॥

हेति ॥ आर्तिसम्बोधनमिदं सर्वत्र योज्यम् । हा नाथ स्वामिन् पालक हा रमण प्रियाचित सुखप्रद, हा प्रेष्ठ प्रेमविस्तारक । तथाचैतादृशस्य तव मद्वियुक्ततयाऽवस्थानं नोचितमित्याशयेनाह ॥ क्वासीति ॥ आलिङ्गनस्मृत्याह ॥ महाभुज ॥ दैन्येनाह ॥ ते

दास्याः ॥ सख्यादौ अयोग्यायास्तत्रापि कृपणाया एवंविधदुःख सोढुमशक्तायाः परिहर्तुं वाऽजानन्त्या मम, सन्निधिं दर्शय सन्निहितोऽस्मीति ज्ञापय । यतस्त्वं सखा, मुख्यसख्या अपराधाः क्षन्तव्या एवेति भावः । यद्वा, हा हेति पश्चात्तापे । अयुक्तं जातमित्यर्थः । यद्यपि मया अयुक्तं कृतं, तथापि त्वया नाहं त्याज्या, किन्तु दोष एवोपेक्षणीयो, यतस्त्वमेव मम स्वामीत्याशयेनाह ॥ हे नाथ ॥ ननु सङ्कटप्राप्तौ साहाय्यं करिष्यामीतिचेत् तत्राह ॥ हे रमण । तथाच रमणस्य भोक्तुस्तव भोग्याया मे त्वत्तो दूरेऽवस्थानं परमसङ्कटरूपं, तस्मात् त्राणं कर्तुं योग्योऽसीति भावः । ननु भोग्येच्छया भोक्ता न प्रवर्त्तते, किन्तु स्वेच्छया । तथाच ममेच्छाभावात् कथं रमणे प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ हे प्रेष्ठ ॥ यद्यप्येवं, तथापि मम प्रीतिविषयस्याभावात्त्वद्विरहे मरणमेव सम्भाव्यतेऽतोऽनुग्रहबुद्ध्या तथा कुर्वित्यभिप्रायः । अतस्तथाभूतस्त्वं क्वापि गन्तुमयोग्योऽत्रैव स्याः । अहं व्याकुलत्वाज्जानामि ततः पृच्छामि क्वासीति ॥ झटिति कथय, नोचेद् गच्छन्ति मम प्राणा इत्याशयेन पुनराह क्वासीति ॥ इत्युक्त्वा भूमौ निपतिता मूर्च्छाभिमुखा उत्थानार्थं सम्बोधयति ॥ हे महाभुजेति ॥ यतस्त्वमाह दासी, तत्रापि सम्प्रति कृपणा तस्या मम सन्निधिं दर्शय ॥ हे सखे ॥ सख्युस्तवेदमुचितमिति भावः । यद्वा, हे नाथ, त्वदेकप्राणाया स्त्वदधीनाया इमे प्राणाः सम्प्रति गन्तुकामा मया रक्षितुमशक्या, अतस्त्वमागत्याशु संरक्षेत्याशयः । तद्गमने तवात्यन्तं दुःखं भविष्यति । सर्वापेक्षयोत्कृष्टत्वेन सम्मताया मयि मृतायाम् यत्र रतिमलभमानस्य पश्चात्तापेन रोदनावश्यम्भावादित्याशयेनाह ॥ हे रमणेति ॥ नन्वस्तु मम दुःखं, तव तेन किमितिचेत् तत्राह ॥ प्रेष्ठेति ॥ प्रेष्ठस्य तव दुःखं कोटिगुणितं सं मय्येव फलिष्यतीति भावः ।

ननु सर्वथा निर्गन्तु प्रवृत्ता प्राणा मयापि कथं संरक्ष्या इतिचेत् तत्राह ॥ हे महाभुज, क्वासि क्वासि । झटित्यागत्य स्वभुजामृतसञ्जीवनौषधेन सुकरं त्वद्रक्षणं सम्पादयेति भावः । नन्वेवं तर्हि, न पारयेऽहं चलितुमित्येव किमर्थमुक्तवत्यसि, ततः सापराधां त्वां न स्पृक्षामीति चेत् तत्राह ॥ दास्यास्ते ॥ यद्यपि तदानीं प्राप्तगर्वयाऽऽलस्यादिवशात् तथोक्तं, सम्प्रति तु तन्निवृत्त्या दासीभावं प्राप्तास्मि, तत्रापि कृपणा परमदीना जातास्मि । ततः क्षमैवोचिता । इतः परं मरणस्यैवावशेषादपराधनिमित्तस्य दोषस्य निवृत्तत्वान्न कोप इति भावः । किञ्च वस्तुतो नास्ति ममापराधस्त्वयैव दास्ययोग्याया मम सख्यं कृतं, तदनुरूपं च मयाऽनुष्ठितमित्याशयेनाह ॥ हे सख इति ॥ ननु नास्ति मम कोप इतिचेत् तर्हि सन्निधिं दर्शय । प्रसन्नः सन् मत्समीपे आगतोऽसिचेत् तर्हि विरहव्याकुलस्वान्तायाः पश्चात्तापदुःखेनान्धीकृतनेत्राया मम सन्निधिं स्पर्शादिना दर्शय, पश्चाद् अवहिता सती द्रक्ष्यामीति भावः । एवं विलपन्ती भगवत्स्पर्शादिकमलब्धवती ततः परं विलापेऽप्यक्षमा मूर्च्छिता सती भूमावपतदित्यपि ज्ञेयम् । मोहितां ददृशुरिति वक्ष्यमाणानुसारात् ॥

निवृत्तिपक्षे, अथ ब्रह्मणः साक्षात्स्ववेद्यत्वाभिमानं विहाय स्वजन्यवृत्त्यावरणनिवृत्त्या सन्निधिं प्रार्थयते ॥ हा नाथेति ॥ हेति स्वजं पवृत्तिरहितानाक्रोशति ॥ हे नाथ, सर्वेश्वर, हे रमण, जगत्सृष्टिस्थितिभङ्गलक्षणक्रीडापरायण–तत्पदार्थ, हे प्रेष्ठ वरप्रेमास्पद महाभुजाऽसंख्यातभुजाऽऽदिमहेश्वर–त्वम्पदार्थ, असि असीत्येवं नवकृत्वस्तत्त्वोपदेशपराया अधिकारिभिर्मदर्थाग्रहे कृपणाया दीनतां प्राप्ताया मम क्वाचित् क्वचित् सखे निरुद्धैरिन्द्रियैः सह रममाणे शुद्धेऽन्तःकरणे, सन्निधिम् आवरणनाशकवृत्त्युत्थानेन मत्प्रतिपाद्यता

प्रकटयेत्यर्थः ॥ ४० ॥

अथ ता अपि तत्राशु समागता इत्याह ।

अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्योऽविदूरतः ॥
ददृशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीम् ॥ ४१ ॥

भगवतो मार्गं मृगयमाणा गोप्यः, अविदूरतः समीप एव तां दुःखितां प्रियविश्लेषजन्येन तापेन मूर्च्छितां समानदुःखाक्रान्तत्वात् सखीं तथाभूतां दृष्ट्वा विगतेर्ष्यास्ता वस्त्रवातादिना सचेतनां कृतवत्य इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

निवृत्तिपक्षे, भगवतो मार्गं विदूरतोऽन्विच्छन्त्यो गोप्यः परमात्मसम्बन्धिन्यः श्रुतयो दुःखिता आसन् । अहोऽस्माकं साक्षात्परमात्मप्रतिपादिका नास्तीति । यदा मुख्यामपि सखीं समानविषयत्वात् प्रियेण चिदात्मना योऽयं विशेषेण श्लेषो वाच्यवाचकत्वलक्षणसम्बन्धस्तत्र मोहितामत एव दुःखितां ददृशुस्तदा यत्किञ्चित् स्वास्थ्यं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ॥
अवमानं च दौरात्म्याद् विस्मयं परमं ययुः ॥ ४२ ॥

अयि सखि किं वृत्तमिति ताभिः पृष्टया तया हे सख्यो मुग्धाऽहं तेन नीतेत्यादिनिश्चयपर्यन्तं कथितं वृत्तमाकर्ण्य तत्र माधवाल्लक्ष्मीपतेः कान्तिपतेः सुन्दराद्वा मानप्राप्तिं चाकर्ण्य दौरात्म्यात् स्वदौर्जन्यादवमानं त्यागलक्षणं चाकर्ण्य परमं विस्मयं ययुः । अहो महान्तमियं मानं लब्धवती, स चैवंविधं मानं दत्वा कथमवमानं कृतवानाश्चर्यमिदमित्येव परमं विस्मयं प्राप्तवत्यः ॥

निवृत्तिपक्षे, तया यथाश्रुत–तत्त्वम्पदार्थयोरभिन्नत्वं कथित-

माकर्ण्य माधवात् स्वजन्यब्रह्मविद्यापतेर्मानस्य प्रामाण्यस्य प्राप्तिं चाकर्ण्य, दूरे आत्मा शुद्धचिदानन्दघनो निर्विशेषो यस्याः सा दूरात्मा तद्भावो दौरात्म्य, तस्माद्भागविषयप्रतिपादकत्वादव मान तद्विषयकप्रमानुत्पादकत्व चाकर्ण्याहो लब्धप्रामाण्याया अस्याः कथमप्रामाण्यमिति परमविस्मय ययुरित्यर्थ ॥ ४२ ॥

ततस्तां हस्ते धृत्वोत्थाप्य तया सहिता अन्वेषणे प्रवृत्ता इत्याह।

ततोऽविशन् वन चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते ॥
तम प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुर्हरे ॥ ४३ ॥

तत इति ॥ ततो विस्मयमाप्त्यनन्तर पदचिह्नानां वने प्रवेशमालक्ष्य वनमाविशन् तत्र यावत्पर्यन्त वृक्षाणा विरलत्वाच्चन्द्रज्योत्स्ना विभाव्यते तावत् । ततो निबिडवृक्षेषु घनीभूततमःप्रविष्ट पदचिह्नैरालक्ष्य हरेरन्वेषणान्निवृत्ताः । स्त्रीत्वाद् भयेन तमो नाविशन्निति भावः । यद्वा हरेः सबन्धिन्यस्तथाच तत्र धूर्तान्तरास्थितिशङ्कया न प्रविष्टा इति भाव. । यद्वा, अस्मासु तमः प्रविष्टासु सतीषु स बहिर्निःसृत्य गमिष्यतिचेत् सर्वथा न मिलिष्यतीति, न तत्र प्रवेश इत्याशयः । यद्वाऽस्मासु प्रविष्टासु सभ्रमाद धकारे पलायनपरायणस्य परमसुकुमारपादाद्यवयवस्य प्रेष्ठस्य खेदो भविष्यतीति विचार्य्य निवृत्ता इत्यभिप्रायः । अथवा प्रकाशकराज्ञस्य भगवतोऽत्र प्रवेशो तमःप्रवेशो न सभवतीति तत्र प्रविष्ट तम आलक्ष्य तर्कयित्वा निववृतुरित्याशयः॥

निवृत्तिपक्षे, ततो विस्मय प्राप्यानन्तर यावद्विवेकलक्षणचन्द्रस्य ज्योत्स्ना तत्र तत्पदार्थे तत्प्रकाशो विभाव्यते तावदतन्निरसनार्थमविशन् । अग्रे चैतन्यघने परमात्मनि तम. प्रविष्टप्रकाशाव सामर्थ्याद् आलक्ष्य हरे. सबन्धिन्य. श्रुतयो निववृतु ॥ ४३ ॥

तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिका ॥
तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरु ॥ ४४॥

ननु सर्वथा कृष्णमलब्धवत्यः प्राप्तपरिश्रमाः स्वगृहान् प्रति कुतो न गता इति चेत् तत्राह ॥ नात्मागाराणि सस्मरु । आत्मान परिश्रमादिस्युक्त, देह गृहागाराणि गृहॉस्तत्रत्यानि वस्तूनि च न स्मृतवत्य' । स्मरण विना कथ गमनादिक तासां भवेदिति भावः । ननु कुतो न सस्मरुरित्याशङ्क्याह ॥ त मनस्का इति ॥ तस्मिन् भगवति मना येषां ताः । तथाच स्मरणकरणस्य मनसो भगवति प्रावष्टत्वात् कथम यस्मरण भवेदिति भावः ॥ आलापद्वारापि स्मरण वारयति ॥ तदालापास्तत्सबन्धयालापो यासां ताः । तथाच गृह नु प्रति ग तव्यमितिभाषणे कस्या अप्यवकाशो न जात इति भाव' ॥ नापि हस्तादिसज्ञया सूचनावकाशः कस्या अप्यासीदित्याशयेनाह ॥ तस्यैव विचेष्टा पूर्वकथा यासां ताः । ननु कदाचि मनसा गेहाद्यनुसधान कुतो न जातमिति चेत् तत्राह ॥ तदात्मिका' ॥ स आत्मा यासा ताः । तथाचात्तार्हितात्मनां तासा तदन्यानुस धानादिक दुर्लभमिति भावः । किञ्च गेहादिस्मृतिसपादक दुरदृष्टमपि नोत्थित, तन्नाशकतद्गुणकीर्तनपरत्वादित्याह ॥ तादिति ॥ गुणान् गोवर्द्धनोद्धरणादिना गोकुल रक्षणादीन् । यद्वा, यत, काश्चित् त मनस्काः, अहो मेष्ट' सम ति कुत्र वर्तते, कथ मि लिष्यतीत्यादितद्विषयकमनोराज्यपरा । काश्चित् तदालापा । अहो अस्मान् विहाय कथ गत, इतः परं कुत्रान्वेषणीय इत्यादितद्विषयकवार्तालापपराः । काश्चित् तद्विचेष्टा' पूतनास्तनपानादितद्विचेष्टाकरणपरा. । काश्चित्तदात्मिकास्तस्मिँल्लीनमनस्कत्वात् समाधिस्था इव तदेकस्फूर्त्तयः । काश्चित्

तद्गुणानेव गायन्त्यः सत्यस्तदाऽऽत्मागाराणि न सस्मरुः । यद्वा कदाचित् तन्मनस्काः कदाचित् तदालापा इत्येव योज्यम् ॥

निष्कृष्टपक्षे, काश्चित् तन्मनस्काः, मत्यगभिन्नब्रह्मविषयका भिमायाः । काश्चित् साक्षादेव तदालापाः, सत्यत्वादिरूपेण तस्य मतिपादिकाः । काश्चित् तद्विचेष्टाः, सर्जनादिरूपतच्चेष्टामतिपादिकाः । काश्चित् तदात्मिकाः, तस्मिन्नात्मा तत्प्राप्तिसाधनशान्त्यादिरूपः स आत्मवत्त्वेन वा मतिपाद्यो यासां ताः कारागृहस्थानीयानि तानि । काश्चित्तद्गुणान् सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिरूपानेव गायन्त्य आत्मनोऽगाराणि अज्ञानाहङ्कारादीनि न सस्मरुः । परमाऽर्थत्वेन न मतिपादयामासुरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

पुनर्विरहव्याकुलचित्ताः परस्पर विचारयामासुः । अहो कुत्र गत्वा तदन्वेषण विधेयमिति कयाचिदुक्ते, अहो अन्वेषण मिथ्य क्लेशमात्रावहम् । समीपमागता अस्मानालक्ष्य पलायनपरस्य क्लेशावश्यम्भावादित्यन्याभिरभिहिते, अहो सत्य तस्य करुणां विना तत्प्राप्तिर्दुर्घटाऽतस्तत्प्राप्त्युपायो विधेय इत्यपराभिः कथन पूर्वं विचार्य तत्कीर्तनमेव बलवदुपाय निश्चित्य तदर्थ पुनः कालिन्द्याः पुलिनमागता इत्याह ।

पुन पुलिनमागत्य कालिन्द्याः कृष्णभावना ॥
समवेता जगु कृष्ण तदागमनकाङ्क्षिताः ॥ ४५ ॥

पुनरिति ॥ यत्र प्रेमपूर्व सगय आसीत् तदेव कालिन्द्याः पुलिन स्वसुखहेतुभूतमसरच्छन्दम् । यत्र वस्तु लुप्यते तत्रैवान्विष्यत इत्याशयेनागत्य गुप्तकृष्णभावनाः । प्रेष्ठमेव भावयन्ति ध्यायन्ति तथा तस्य श्रीकृष्णस्यागमन काङ्क्षित यासा ताः, समवेता मिलिताः सत्यः कृष्णमेव जगुरूर्ध्वं गान चक्रुः । विरहजनकदोषनिवृत्त्य

ऽर्थं तस्य करुणोत्पत्त्यर्थं चोच्चैर्गान, तदर्थं च समवेतत्वम् । कस्या अपि भाग्यात् स्नेहेन कृपया वाऽऽगच्छेदित्याशयेन वा समवेताः । अन्यां काञ्चिदादाय पुन. पलायन कुर्यादित्याशयेन वा ॥ निद्रात्तिपक्षे,पुनर्मायालक्षणाया. कालिन्द्या. पुलिन इति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यायां गूढार्थदीपिकाया

दशमस्कन्धे त्रिंशोऽध्याय. ॥ ३० ॥ २ ॥

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ॥

एकत्रिंशे शुभाध्याये गोपिकागीतसञ्ज्ञके ॥
प्रार्थयन्त्यो जगुः कृष्णं प्रेम्णा गोप्य इतीर्यते ॥ १ ॥

अहो तस्य कलगीतेनाकृष्टा यथा तदन्तिकं प्राप्तास्तथा सो ऽप्यस्मद्गीतेनाकृष्टोऽस्मदन्तिकं प्राप्स्यतीत्याशयेन गानप्रवृत्तानां भगवत्प्रियाणां गानमुदाहरति ॥

श्रीगोप्य ऊचुः ॥

जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि ॥
दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते १

जयतीति ॥ मङ्गलार्थमादौ जयतीति प्रयोगः । तथाच मङ्गला ऽर्थकत्वादादौ क्रियापदप्रयोगो न दोषावहः । अहो व्रजकृतार्थ तार्थं कृतावतारेण त्वया सर्वोऽपि व्रजः कृतार्थीकृतस्तत्रत्या वयं किमर्थमुपेक्ष्य ते इत्याशयेनाहुः ॥ तवाजस्य जन्मनाऽऽदिकारण विधुरस्य जन्मना स्वेच्छामात्रविलसितेन जन्मना प्रादुर्भावेण व्रज स्तत्स्थानत्वाज्जयति समस्तभूमिभुवःस्वर्लोकप्रदेशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मलोकात्तेभ्य उत्कर्षेण वर्तते। तत्राप्यधिकं वैकुण्ठादपि जयति यद्यपि तत्रापि भगवान् वर्तते तथाप्यवंविधं जन्मादायैवंविधा लीला नाऽऽचरति। यद्यपि जन्मस्थाने मथुरा, तथापि तत्रत्यानां तदनुपल म्भात् । देवकीवसुदेवाभ्यामपि न दृष्टं यशोदावत् तु जन्मोपलब्ध मपि तु विष्णुस्वरूपदर्शनमात्रम् । अत्रत्यलीलादर्शनं तु सर्वस्या ऽपि दुर्वारमतो व्रजः एवोत्कृष्टतम इति भावः । ननु मज्जन्मना व्रजस्य परमोत्कर्षो भवतीभिः कथमवगत इतिचेत् तत्राहुः ॥ श्रय त इति ॥ हि यस्मादिन्दिरा श्रीरत्र व्रजे श्रयते । वैकुण्ठे तु सैव प्राधान्यात् सर्वैराश्रीयत इत्यर्थः । तत्र हि शश्वत् सर्वदा तु से

व नित्या भार्याऽतस्तस्या नैश्चिन्त्यास्म सर्वदाऽऽश्रयणमावश्यक-
मत्र तु बह्वीनां सपत्नीनामस्माक तत्त्वादवसरलाभाय सर्वदा सेवन
म। युक्तञ्चैतत् । पतिव्रताशिरोमणिभूतायास्तस्या, भक्तेष्वनुग्रहा
तिशय ख्यापयितुम याधीनतया वर्तमानस्य पत्युरनुवर्तनमिति
भावः । यस्मादस्मदर्थमत्र भवतो जन्म, यस्माच्च नास्ति लक्ष्म्या
भय तयाऽङ्गीकृतत्वादतो, हे दयित, दृश्यतां त्वया प्रत्यक्षीभूय
ताम् । प्राणप्रियस्य प्रत्यक्ष तव प्राणस्थितिसाधनमिति सबोधना
शयः । किञ्च तावका व्रजस्त्रियस्त्वा दिक्षु विचिन्वते । तथाचात्रा-
ऽनुग्रहार्थमवतीर्णस्य तव ब्रह्मादिभिर वेषणमुचित, न तु व्रजवा॰
सिभिरिति भावः । ननु युष्माक तादृशी भक्तिर्नास्ति इति कृत्वा-
ऽह तिरोहित इतिचेत् तत्राहु ॥त्वयि धृता असव॰ प्राणाः सर्वेन्द्रि
याणि याभिस्तास्तथाचैवविधाः। त्वदीयानाम् अनाथवदिक्षु भ्राम्य-
तीनामिद महदसगतमिति महदैन्य व्यज्यते ॥ अनभिज्ञापक्षे, हे
दयित, ते ज मना व्रजस्य सर्वोऽपि जनोऽधिकं जयति । यद्दिनमा
रभ्यात्र तव जन्म जात तद्दिनमारभ्य ब्रह्माण्डस्थेषु मध्ये कस्यापि॰
दपि व्रजवासिनां मध्ये कस्यापि पराजयो न जात इत्यैश्वर्यस्य
परा काष्ठा ध्वनिता ॥ इन्दिरा सपदादिरूपा श्रीरपि अत्र व्रजे
शश्वन्निरन्तर श्रयते। श्रीरिति स्वनामसार्थक्याय व्रजमलङ्कृत्य वर्तते
हि प्रसिद्धमिदमिदानीं लोकत्रये । तथाच, नारायणसमो गुणै
रिति ज्योतिर्विदग्रगण्येन गर्गाचार्येण भवज्ज मपत्रे लिखितत्वा
न्नारायणसमत्व स्वय्यनुभूयते व्रजे वैकुण्ठतुल्यत्वम् । अतोऽस्माक
विरहरहितवैकुण्ठवासिसमानत्व कुतो नास्ति । तस्मादस्मास्वपि
तथात्व सम्पादयितुमवश्यमस्माभिर्भवान् दृश्यताम् । नच वैकुण्ठ
वासिनां नारायण इव युष्माक नाह प्रेष्ठ इति चेत् तत्राहु ॥
दिक्षु तावका इति ॥ सर्वासु दिक्षु यावच्छक्त्यायाप्यस्माभिरन्विष्य

ते, तथापि भवान्न लभ्यते तत्र वय किं कुर्म इति भाव'। तत्रापि तावकाः त्वदनन्या, अत एव त्वामेव। अनेनासमाहितता निरस्ता। ननु परोक्षार्थं तिरोहितेन मयाऽवगत– नाद्यापि युष्मत्प्रेमपरिपाकान्नस्था सम्पन्ना। मद्विरहेऽपि जीवनदर्शनादितिचेत् तत्राहुः॥ त्वयि त्वत्प्राप्त्याशया धृतासवो जीवन्तीत्यर्थः। तस्मिन्नृत्त्या तु तावकाना जीवन दुर्लभमतो झटिति दृश्यताम्।मरणपर्य्यन्तपरीक्षा या अनुचितत्वादिति भावः॥ मानिनीपक्षे, तव व्रजा यासामस्माक जन्मना अधिक जयति श्रीश्च शश्वदत्रैव श्रयते, तथाभूतास्तावकास्त्वां विचि वत इति दृश्यतां ज्ञायताम्। परमोत्कर्षैश्वर्यादिहेतुभूतस्वजनदुखाऽपरिज्ञानरूपमान्य नोचितमिति भावः। न च साधारणसम्बन्धः, किन्तु प्रेष्ठो भवानिति सम्बोधनाशयः। किञ्च, त्वयि धृतासवस्त्वत्प्राप्त्याशया धृतजीवनाः। तथाच तस्मिन्नृत्त्या मृतास्तस्मात्तु तवापि परमोत्कर्षादिक न स्थास्यतीति भावः। यद्वा, ननु दयिते मयि वियुक्ते भवतीनामेतावत्पर्य्यन्त कथ प्राणा देहे स्थिता इतिचेत् तत्राहु॥ त्वयीति॥ कठोरशिरोमणिभूते असख्यातस्वसखीजनपरमतापहेतुक्रीडापरे स्वीयदुःखजनितसुखाऽम्बुधिमग्ने धृताः स्थापिताः प्राणाः याभिस्ताः। तथाच यथा स्वगृहे दह्यमानेऽप्यन्यदीयगृहस्थ वस्तु न दह्यते तथा त्वयि स्थितत्वादस्मत्प्राणानामेतावत्पर्य्यन्त रक्षा जातेति भावः। यद्वा यद्यपि तव जन्मना व्रजोऽधिक जयति श्रीश्च शश्वदत्रैव श्रयते तथापि वृथैवेद सर्वम्। यतस्त्वयि धृतासवस्त्वदर्पितप्राणादयस्तावकास्त्वा विचिन्वते। अद्यापि दुःखिता एव सन्ति, तस्मात् सुहृदनुग्राहिकाया समृद्धेरैश्वर्य्य दृश्यता ज्ञायताम्। तद्वैयर्थ्यपरिहाराय प्रत्यक्षीभूयतामिति वा। दयितत्वात् तवेद हित वदाम इति सम्बोधनाशय॰॥

निद्दर्शिपक्षे, अधिष्ठानभूतचिदात्मनैवेद देहादिसमस्त शोभत इति श्रुतय आहु. ॥ जयतीति ॥ हे दयित परमेमास्पद तव जन्मना प्रादुर्भावेण व्रजो देहेन्द्रियसघातोऽधिक जयति सत्तास्फूर्तिमत्तयाऽवभासते तथेन्द्रियशोभाप्यत्रैव निर तर श्रयते सौन्दर्यादिगुणाक्रान्ततया प्रतीयते । तस्माद् यस्यात्मनस्तव सत्तादिना मिथ्याभूतस्यात्य तमलिनस्याऽप्येव प्रतीतिस्तेन त्वया दृश्यताम् । विद्वदनुभवविषयत्व प्राप्यताम् । के ते विद्वास इत्यपेक्षायाहु ॥ ये त्वयि धृतासवस्तावकाः । तानि सर्वाणि सयम्य युक्त आसीत मत्पर., मच्चित्ता मद्गतप्राणा इत्यादिनोक्तलक्षणा भवदीयास्त्वां सर्वाधिष्ठानभूत परमात्मान विचिन्वते अ वेषणपरा सन्ति । तथाच पञ्चकोशविवेचनात्मका वेषणप्रकार उक्तस्तैत्तिरीयश्रुतौ । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयाद न्योऽन्तरात्मा प्राणमयः । तस्माद्वा एतस्मात् प्राणमयाद न्योऽन्तरात्मा मनोमयः । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमय । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तरात्माऽऽन दमयस्तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षिण पक्ष' प्रमोद उत्तर. पक्ष आन द आत्मा ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठा । असन्नेव स भवत्यसद् ब्रह्मेति वेदचेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेन ततो विदुरिति । यद्वा व्रज' श्रुतिकदम्बस्तव जन्मना प्रादुर्भावेण प्रकटवेदार्थभूतेन त्वयाऽधिक जयति शोभा च महतीं प्राप्नोति । हि यस्मादतो ये त्वयि धृतासवस्त्वा विचिन्वते तेषा श्रुतिकदम्बे भवान् दृश्यतामित्यर्थ. । यद्वा तवाविर्भावेण व्रजः सघातोऽधिक जयति, श्रीश्च विद्वद्देहादौ शश्वच्छ्रयते । अतो ये विचिन्वते तेषा दृश्यताम् । एषु पद्येषु पादद्वितीयाक्षरहलैक्य केषुचित् पादेषु प्रथमसमाक्षरहलैक्यमालङ्कारिकसमयसिद्धमावर्ण्यात् क्वचिदैक्यमिति द्रष्टव्यम् । एकादशाक्षरे त्रिष्टुप्सञ्ज्ञके छ दसि चतु षष्ट्युत्तरषट्शत

दोषपरिहारायागम्यतामिति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, तव दर्शनेनैव संसारनिवृत्तिर्नान्यथेत्याहुः ॥ शरदिति ॥ शरत्कालीनजलवत्स्वच्छे आशये अन्तःकरणे ते तव दृशा दर्शनेन किं किमप्यनिर्वचनीयमज्ञानं शुल्कस्य तत्तद्विषयस्य दासिकास्तत्तदाकारा अन्तःकरणवृत्तीश्च निघ्नतो नाशयतो विदुष इह वधो नाशो जन्ममरणलक्षणसंसृतिप्रवेशलक्षणो न भवति । तथाच श्रुतयः आत्मन्येवात्मानं पश्येत् । तरति शोकमात्मवित् । ब्रह्मविदाप्नोति परम् । न स पुनरावर्तते इत्याद्याः । अज्ञानतत्कार्ययोर्ज्ञाननिवर्त्यत्वमुक्तमित्याशयेनाहुः ॥ असाधुजातमनिर्वचनीयोत्पत्तिमद्, यत् सरसिजं सद्रूपब्रह्मलक्षणे सरसि अधिष्ठाने प्रतीतं कमलस्थानीयमज्ञानं तदुदरश्रीश्च तदुभयं मुष्णाति नाशयतीति तथा तयेत्यर्थः ॥ २ ॥

किञ्च बहुभ्यो मृत्युभ्यो रक्षित्वा विरहाग्निना मारणाय प्रवृत्तौ निमित्तं न विद्म इत्याशयेनाहुः ।

विषजलाप्ययाद् व्यालराक्षसाद् वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ॥
वृषमयात्मजाद्विश्वतो भयादृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥ ३ ॥

विषेति ॥ विषजलं कालियहृदजलं तेनाप्ययो गोपानां नाशस्तस्मात् । व्यालराक्षसाद् वत्सपालान् गिलतोऽघासुराद् वत्सपालादिरक्षणेन परम्परया वयमपि रक्षिताः । वर्षयुक्ता मारुताद् वैद्युतानलादशनिपाताच्चेन्द्रकृताद् गोवर्द्धनधारणेन । साक्षाद् वृषो वृषभासुरारिष्टः । मयात्मजाद् व्योमासुरात् । तच्चरितमग्रे वक्ष्यमाणमपि रासोत्सवात् पूर्वं जातमिति द्रष्टव्यम् । तल्लीलाया आतबाल्य एव योग्यत्वात् । किं बहुना अन्यस्मादपि सर्वतो भयाद्, हे ऋषभ सर्वोत्तम वयं रक्षिताः । तथाच यथा श्रेष्ठत्वात् पूर्वं रक्षि

तास्तथेदानीमपि दर्शनप्रदानेनास्मद्रक्षणमेवोचितं, न तु स्वभाव त्याग इति भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे, तत्र तत्र स्वरक्षणेन यथा वयं रक्षितास्तथेदानीमपि स्वप्रकटनेन रक्षणीया इति भावः ॥

मानिनीपक्षे, ननु यदि भवतीनां वधो ममाऽभीप्सितः स्यात् तर्हि भवत्यो न राक्षसा' स्युरित्याशङ्क्याहु ॥ विषेति ॥ तथाच स्वहस्तेन वधार्थमेव रक्षिता इति वर्तमानकालीनया प्रवृत्त्या ज्ञायत इति भावः । तत्र तत्र रक्षणपरायणे श्रेष्ठत्वेन ख्याते त्वयि विश्व स्तानामस्माकं घातो नोचितो, विश्वासघातारूपकर्मकर्तृत्वायोग्य-त्वाच्छ्रेष्ठस्य तवेति सबोधनाशय. ॥

निवृत्तिपक्षे, किञ्चास्माकमपि तव तत्त्वज्ञानादेव रक्षणं भ-वति, नान्यथेत्याहुः ॥ विषेति ॥ ते तव ज्ञानादिति शेषः । हे ऋ-षभ क्षराक्षरातीतपुरुषोत्तम, तव ज्ञानाद्धेतुभूतादधिकारिभिस्त्वद-नुग्रहेण सम्पादितात्पुनः पुनर्वयं रक्षिता जाता.।परमात्मज्ञानस्य वि शेषणानि विषरूपस्य, बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यतीति भ-यहेतुत्वेनाभिमतस्य जलस्य, डलयोरभेदाज्जडस्याल्पश्रुतस्याप्यया-त् पलायनकरात् । पुनश्च व्यालाना बहुश्रुतत्वेऽपि विपरीता-र्थकल्पकत्वात् खलाना, राक्षसाद् राक्षसवद्भयङ्करात् । व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले श्वापदसिंहयोरिति मेदिनी । वर्षस्य तु स्वदृष्टे-र्मारुतात् वातवत्तन्नाशकरात् । तत्र को मोह कः शोक एकत्व-मनुपश्यत इत्यादिश्रुतेः । तथा वैद्युतात् विद्युद्वत् निष्प्रभतरणा-दिस्थानीय ज्ञानं वैद्युतम् । विद्युत्तडिति स यायां स्त्रियां त्रिषु तु निष्प्रभ इति मेदिनी । तदेव वैद्युतं,तत्सम्बन्ध्यहङ्कारादिकं वा । तस्याऽनलादनलवद्दाहकात् । तथा वृषमयात्मजाद् भगवदाराधन लक्षणं निष्कामं कर्म नित्यादि समाम्नातं वृषशब्दप्रतिपाद्यम् । तन्मयादात्मनोऽन्तःकरणाज्जातात् । अत एव, विश्वतः सर्वतः

अभयात् सर्वप्रकारेणाऽनुच्छेद्यात् । हेतुबाधेन सर्वभयोच्छेदकरादिति वा । द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः ॥ ३ ॥

युक्तं च स्वमदादिरक्षणं, तदर्थमेव नन्दनन्दनविग्रहात्मनाऽऽविर्भूतत्वादित्याशयेनाहुः ।

न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ॥
विखनसार्थितो विश्वगुप्तये
सख उदेयिवान् सात्वतां कुले ॥ ४ ॥

नेति ॥ गोपिकाया यशोदाया नन्दनः सुतो भवान्न भवतीति प्रसिद्धम् । किन्तु सर्वप्राणिनां योऽन्तरात्मा तस्य दृक् साक्षी अन्तर्यामी भवान् एवम्भूतोऽपि विखनसा ब्रह्मणाऽर्थितो विश्वस्य रक्षणाय प्रार्थितः सन् सात्वतां यादवानां कुले उदेयिवान् प्रादुर्भूतः । न नैवजानीमहि किमियुक्त- निघ्नो नेह किं वध इति तस्मात्तिरोहित एव स्थास्यामि, यथा युष्माकं कदापि दर्शनं न भवेदित्याशङ्क्याहुः ॥ सख इति ॥ तथाच भवदुक्तसख्यानुरूपेयं युक्तिः करुणोद्दीपिका, न तु कोपावहाऽतो विश्वगोपनाय प्रादुर्भूतस्य तव तदभ्युपगतानां स्वयं सखीभावावेशितानां करुणया पालनमेवानुरूपमिति भावः । यद्वा सर्वान्तरदृक्त्वमभिज्ञस्य तवास्मदन्तःकरणाभिप्रायमालोक्योपरि दृष्टिः कर्तुं युक्ता, न तु दर्पाभासोपालम्भोत्पादिगणनेत्याशयेनाहुः ॥ नेति ॥ अनभिज्ञापक्षे, तथाच कालयवनादिनां स्त्रीयरक्षणादिना लोकोत्तरसामर्थ्यप्रकटनाद्वयमेव तर्कयाम इत्याशयेनाहुः ॥ नेति ॥ खलुशब्दो वितर्के । सर्वापेक्षयाऽल्पबलाया गोप्याः सुतो भवान्न, किन्तु सर्वदेहिनामन्तरात्म

हगिति तर्क्यतेऽस्माभिः । ननु सर्वान्तर्यामिणो मम देहिभावेन कथमुत्पत्तिरित्याशङ्क्याहु. ॥ विखनसेति ॥ सात्वता सात्वतानां सज्जानाना कुले विश्वगुप्तये उदेयिवान् । तस्मात् तवाविर्भावो, न तु जन्मात्र सर्वपालनायावतीर्णस्य तव सखीनामस्माकमुपेक्षा नोचिता । दर्पोऽप्यस्माक त्वदुत्कर्षहेतुरत कोप विहायाग तव्य मिति भाव. ॥ मानिनीपक्षे अहो निर्दयशिरोमणिरय क इति बहु विचार्य्य यथाऽस्माभिर्भवान्निश्चितस्तथेत्याशयनाऽऽहु. ॥ नेति ॥ भवान् करुणाहीनः मयसीदु खाम्भा तदाविष्टस्वान्ताया श्री यशोदाया न दनस्नदीयाना दु खमदत्वादान दजनक सुतो न भवति । तर्हि कोऽह निश्चित इति चेत्तत्राहु ॥ सर्वप्राणिनाम तर्यामी स एव परमदु खवता दु ख पश्यनपि तद् त सुख वमाति । सर्वा न्त स्थस्य तस्यावहिराविर्भावे निमित्तमपि वय विद्म इत्याहु ॥ वि खनसेति ॥ स्वसृष्टिवृद्धिमभीप्सुना ब्रह्मणा विश्वगुप्तये प्रार्थित.—त्व-द्भक्त्या जीवाना मोक्षो भवत्यतस्त्व मवतीर्य गुप्तस्तिष्ठतदेश्वरत्वादिना मपि त्वीश्वरमन्य म यमानानामपि मोक्षो दुर्लभो भविष्यति, तत एव मे सृष्टेर्वृद्धिर्भविष्यतीति विधिवाञ्छितसिद्ध्यथ परदारपरद्र व्यचौर्य्यादिक स्वस्नभावप्रतिकूल स्वगोपनार्थमङ्गीकृत्य सात्वतां कुले उदेयिवान् । अत एव परदाराणामस्माक सख्यमाश्रित वानिति सबोधनाशय । यद्यपि स्वगोपनार्थमेव त्वं मवृत्तस्त थाप्यस्मद्दु खकरमौदासीन्य किमति स्वज्ञापक चिह्न पुन र्गृहीतवानत स्वमकटतासपादक तत् सर्वथा नाश्रयणीयमि ति भाव । यो विश्वस्य मपञ्चस्य मोक्षमार्गेऽमवृत्ति म्भावनेन सरक्षणार्थ सात्वता दयादिसात्त्विकधमवता कुले तेषामपि ततो वैमुख्यसम्पादनार्थमुदेयिवान् अस्माकमपि स्वधर्माद्विच्युतिसिद्ध्य र्थं सख्य गृहीतवानिति सम्बोधनाशय । यद्वा मथम निर्दिष्टस्य

नञ्‌ सर्वपादैः सम्बन्ध । भवान् गोपिकानन्दनो न खलु प्रसिद्धं तद्रक्षणाद् व्यावृत्तत्वात् । नाप्यखिलदेहिना हृद्‌गतभावज्ञः । अस्म मनोगतप्रेमातिरेकाज्ञानात् । तथा विखनसा, न हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्यादिवेदवाक्यैर्विश्वगुप्त्यर्थं न प्रार्थितो, यथोक्तप्रार्थना वाक्यमपि न श्रुतवान्, अस्मद्धिंसापरायणत्वात् । नाऽपि सात्वतां कुल उदेयिवान् तत्कुलोचितरक्षपालुत्वाद्यदर्शनात् । तथा तद्धर्मासम्पादनाद् वृथैव गोपिकानन्दनत्वादिना ख्यातोऽसीति भावः । अत एव सखित्वेन ख्यात सखा न भवसि शत्रुधर्माक्रान्तत्वादित्याशयेन सम्बोधयति, हे असख्य इति ॥

निवृत्तिपक्षे, खलुशब्दो निषेधे । भवान् गोपिकानां श्रुतीनामस्माकमानन्दकरो न भवतीति न, यतोऽखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् । यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमन्तरो यमयति य विज्ञान न वेदैष त आत्मान्तर्याम्यमृत इति श्रुते । विशेषेणाखनति पदार्थं विचारयतीति विखना विद्वान् तेनार्थितो विषयीभूतमोक्षरूपो विश्वस्य सर्वस्य सकार्यकारणसङ्घातस्य गुप्तये सत्त्वः स्वैरिन्द्रियैः सह वर्तमानः सन् सत्त्ववतां मनआदीना समुदाये उदेयिवान् । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृतिं विद्धि मे पराम् * जीवभूता महाबाहो ययेद धार्यते जगदिति श्रुतिस्मृतिभ्याम् ॥ ४ ॥

तस्मात् त्वद्भक्तानामस्माकमेतत्प्रार्थनाचतुष्टय सम्पादयेत्याहुः ।

विरचिताभय वृष्णिधुर्य्य ते
चरणमीयुषा ससतेर्भयात् ॥
करसरोरुह कान्तकामद
शिरसि धेहि न श्रीकरग्रहम् ॥ ५ ॥

विरचितेति, चतुर्भिः ॥ करसरोरुह नोऽस्माक शिरसि धेहि तत्र स्थापनेनान्त'करणस्थस्य तापस्योपशमो भविष्यति सरोरुहात्मक स्यात्यन्तशीतलत्वादिति सरोरुहपदेन सूचितम् । न केवल तापोपशामक कि तु कामद सकलमनोरथपूर्तिकरम् । ननु स्वकान्तस्येद कृत्यमिति चेत् तत्राहुः ॥ कान्तेति ॥ ननु योगिभ्येय कस्यापि कान्तो न भवति, कुतो भवतीनामित्याशङ्क्याहु ॥ श्रिय करस्य ग्रहो ग्रहण येन तत् । यथा तत्र गृहस्थो भगवान् यथा श्रिय हस्ते गृहीतवॉस्तस्माच्छिरसि हस्त धारयतु, नास्ति किञ्चिद्बाधकमिति भाव. । ननु श्रियो विधिपूर्वक हस्तग्रहणम्भवतीना शिरोग्रहणे को हेतुरस्तीति चेत्तत्राहु ॥ शरणमीयुपा तव शरणागतत्वाभिलाषाणां विरचितमभय येन तत् । एवञ्च विवाहितापेक्षयापि शरणागतानामस्माक कामशत्रो. सकाशात् पालनमत्यावश्यकम् । शरणागतपालनस्येश्वरस्य तव निजधर्म्मत्वात् । ननु तथापि निषिद्धोऽय प्रकारः सर्वथापि वर्जनीय इतिचेत् तत्राहु ॥ वृष्णिधुर्य्य, यदुकुलोद्भवस्य बहुस्त्रीकस्य वृष्णेर्वशधुर्य्य श्रेष्ठो भवान् पतित्वेन वृतोऽस्माभिरतो नास्ति दोष । तस्माद् दृष्टादृष्टदु खमपाकर्तु योग्योऽसीति भाव' । यद्वा यस्माद्विश्वस्य गुप्तये भगवत उदयस्तस्मादावश्यकत्वाद्यथाऽस्मद्रक्षण तथा त्वयावश्य विधेयमित्याहु ॥ विरचितेति ॥ मदीया भवत्य इत्याश्वासनार्थं करसरोरुह न शिरसि निधेहि तत्स्थापनेन त्रिवर्गसिद्धिरस्माक भविष्यतीत्याशयेनाहु ॥ कामदम् ॥ यतोऽस्मत्कान्तत्वेनावतीर्णस्य भगवतोऽस्मन्मनोरथपूर्तिरावश्यकीत्याशयेन सम्बोधयन्ति ॥ कान्तेति ॥ ननु भवतीना सन्ति पतयोऽत कथमह कान्त:, कथ च मद्धस्तसरोरुह कामदमितिचेत् तत्राहु' ॥ श्रीकरग्रहम् ॥ यथा श्रीपतित्वेन प्रसिद्धा अपि न वस्तुत. श्रिय. पतय , कि तु सुव

र्णादिमायिकरूपापन्नायास्तस्याः । अत एव भगवद्धस्तकमल त
त्करग्रह, तथाऽस्माकमपि मायिकरूपान्तरमभजँस्ते । मुख्यस्तु
कान्तो भवानेवात एवास्मान् स्वीकृतवानित्याशय ॥ किञ्च, स
सृतेर्भयाच्छरणमीयुषा विरचिताभय मोक्षप्रद चरण प्रपन्नानामि-
त्यर्थ । सर्वस्य मनोरथानुरूपफलप्रदानाय वृष्णिषु श्रेष्ठत्वेन भ
वानवतीर्ण इत्याशयेनाहु ॥ वृष्णिधुर्य्य ॥ अनभिज्ञापक्षे, युष्मत्प्रा
र्थनामाकर्ण्य स्वस्मिंस्तत्करणसामर्थ्यमवधार्य्याहं प्रकटितो भविष्या
मीति तदभिप्रायमालक्ष्य सुकर प्रार्थयन्ति ॥ हे कान्त, करसरोरुह
नः शिरसि धेहि । किमर्थमितिचत् तत्राहु ॥ कामदम् ॥ शरप्र
हारपरस्य कामस्य खण्डनकर तदुद्दीपक च । अनेन रतिप्रार्थनमपि
व्यञ्जयन्ति । अ यथा सर्वाप्यस्माकम् अलङ्क्रिया का तान्नुमोदना
द् वृथाभविष्यतीत्याशयेनाहुः ॥ श्रीकरः सर्वशोभापूर्तिकर ग्रहो
येन यत्कर्तृक शिरोग्रहण सर्वालङ्कारशोभाकरमिति यावत् । न वा
र्य्यमार्गाद् यद्भय तत्सत्त्वे कथ तेन सुख भविष्यतीतिचेत्तत्राहुः ॥
सम्यक्सृतेर्मार्गाद्यद्भय तदुल्लङ्घनज य तस्मादपि तत्र शरण गता
ना विरचिताभयम् । इन्द्रादेरपि पराजय कर्तु समर्थस्य तव त्वदी
यानां च नास्ति स मार्गादपि भयम् । प्रबलेन त्वया प्रवर्तितस्य
सन्मार्गत्वात् । तदुक्त, सर्व बलवता पथ्य सर्व बलवता शुचि ॥
सर्वं बलवता धर्म्म सर्व बलवता स्वकमिति । प्रागय वसुदेवस्ये
त्यनुरोधेन वृष्णिधुर्य्येति सम्बोधनम् । तथाच पालनशक्तिमत
स्तवास्मत्पालनमेवोचितमिति तदाशय ॥ मानिनीपक्षे, नोऽस्माक
मध्ये तव सत, सम्यक्पलायनादितोऽपि दूरतरनिरोधानाद्यद्भय
तस्माच्छरण प्राप्तानां शिरसि करसरोरुह निधेहि । यत पूर्व वि
रचितमभय येन । जन्मान्तरे क्षत्रवंशोद्भवत्वादभयप्रदत्वमुचितमेव
तव हस्तस्येति द्योतयन्त्य सम्बोधयन्ति ॥ हे वृष्णिधुर्य्येति ॥

पुनश्च हे तत्कान्त ॥ तासा कामद । तथाच का तभावमङ्गीकृत्य येन हस्तकमलन काम दत्तवॉस्तस्याधुना शिरसि स्थापने को वि- लम्ब इति भाव । पुनश्च, श्रीकरग्रहम् ॥ शोभाकरग्रहणयोग्यम् । तथाच तदभावे तासा शिर एव पतिष्यतीति भाव• ॥

निवृत्तपक्षे, अत स्वस्वरूपप्रकाशनार्थ त्व कुर्विति प्रार्थयन्ति । विरचितेति ॥ हे वृष्णिधुर्य, तृष्णा नि श्रेयसार्थ गृहीतकृष्णाद्य- वतार, तव शरणभीयुषा भगवच्चित्तत्वादिप्रपन्नलक्षणवतां श्री करग्रह मोक्षश्रीसम्पादकमाग्रह नोऽस्माक श्रुतीना शिरसि म स्तके उपनिषद्भ ग क तद्रूपो रसो, ब्रह्मान दात्मकरस राति द- दातीति करसरस्त्व निधेहि । श्रीकरेति सम्बोधन वा । तथात्वे सति मत्प्राप्तिस्तेषा सुकरेत्याहु ॥ हे कान्त ॥ अस्मत्मतिपाद्य, काम यति खण्डयतीति त सर्ववासनोच्छेदकरम् । पुनश्च, अरुहम् अरूणि वेद रूपशब्दप्रमाणाद् बाह्यानि मतानि ह तीति तथा तम् । अत एव ससृतेर्भयाद्विराचनाभयम् । एवम्भूतग्रहस्य त्वत्कृपा विनोदयासम्भ वात्तस्थ त्वां प्रा थयाम इति भाव ॥ ५ ॥

अपरा प्र र्थयन्ति ।

व्रजजनार्तिहन् वीरयाषिता
निजजनस्मयध्वसनस्मित ॥
भज सख भवत्किङ्करी स्म नो
जलरुहानन चारु दर्शय ॥ ६ ॥

व्रजजनार्तिहन् व्रजजनपीडानाशाय कृतावतार । तथाच स्वावतारसामा यप्रयोजनमवलोक्याप्यस्मन्दार्तिनाशन तवोचित म् । न चातोऽधिका काचिदार्तिरस्त्यस्माकमिति भाव• । किञ्च, हे

योषितां वीर दानशूर ब्रह्मादिभिरप्यशक्यपूरणाया अस्मदिच्छा
या पूरक । ननु सत्यमेव तथापि भवतीना मानरूप दोषमवलो
क्य तन्निरासाय तिरोहितोऽस्मीतिचेत् तत्राहु ॥ निजेति ॥ नि
जजनानामस्मदादिस्वसेवकाना स्मयस्य गर्वस्य ध्वसन स्मित य
स्य । तथाच स्मितमात्रस्यैवोत्कटप्रार्थनोत्पादनेन तन्नाशकस्य सम्भ
वात किमर्थं तिरोधानाय प्रवृत्तोऽसीति भाव ॥ स्मितेन हास
सङ्केचेनैव गर्वध्वसो भवतीति वा । अतोऽस्मान् भज सेवय ।
ननु पालनप्रार्थनाधिकारवतीना, भजेति प्रार्थनादद्यापि स्मया न
निवृत्त इति गम्यत इतिचेत् तत्राहु. ॥ भवत्किङ्करीरिति ॥ अ
स्मत्कृतसेवनसदृशभवत्कर्तृकसेवनेनैवास्मत्पालन नान्यथा । तच्चाव
श्यकम् । ये यथा मा प्रपद्य ते तॉस्तथैव भजाम्यहमितिभवत्प्रति
ज्ञासत्त्वात् तदनुसारेण गृहीतसखिभावस्य यथोक्तप्रार्थनायामनौ
चित्यशङ्का नो कार्येति द्योतनाय सबोधयन्ति ॥ हे सख इति ॥
अस्मत्कैङ्कर्यं प्रसिद्धम् । यद्वा यथेच्छास्ति तथा कुरु, सप्रति तु
कमलात्मक स्वमुख चारुमनोहरमस्माक दर्शयेति सदैन्य प्रार्थनम्॥
अनभिज्ञापक्षे, हे वीर प्रदेयस्य दाने समर्थ नोऽस्मान् भजाऽस्म
न्निकट सर्वदा तिष्ठ । प्रथम तु चारु जलरुहानन योषितामबलाना
नो दर्शय । यतो, ह व्रजजनार्तिहन् ॥ अ यथास्म मरणावश्यम्भा
वादार्त्तिनाशनव्रतभङ्ग. स्यादिति भावः । गर्व ध्वसनायान्तर्धान ना
चित, तस्य सुकरोपायसाध्यत्वादित्याशयेनाहुः ॥ निजेति ॥ ननु
पूर्व कुतो गर्व कृतवत्य इत्याशङ्क्य किंकरीणामप्यस्माक त्वयै
व सख्यपदे स्थापितत्वादित्याशयेनाहु' ॥ सखे, भवत्किङ्करीरिति ॥
यद्वा अस्मत्त्याग एव यदि तवाग्रहस्तर्हि सम्प्रत्यस्म मरणकाले चारु
स्वमुखपद्म सदर्शय, दृष्ट्वा प्राणत्याग करिष्याम इत्यर्थ ॥ मा
निनीपक्षे, व्रजजनार्तिहर्तापि योषिता वीरस्तद्वधे समर्थ. । अत एव

निजजने यः स्मयस्तेन, निजजनस्मयध्वसन स्मित यस्य । अतो यथोक्तप्रवृत्तिं दृष्ट्वा वयमपि सम्प्रति मरणायोद्युक्तास्तस्मात् तवा स्मज्जीवनमपेक्षित भवेत्तर्हि शीघ्रमागत्य भवत्किङ्करीरस्मान् भ ज सेवनायाश्रय । शठ प्रति शठ कुर्यादित्युक्तत्वाद्यथा मखापि भवानस्मद्दुखाय तिरोहितस्तथा सख्योऽपि वय तव दु खाय धू र्तशिरोमणेस्तवाग्रे तिरोधानसामर्थ्याभावान्मरिष्याम इति सूच यन्त्य सम्बोधयन्ति ॥ हे सख इति ॥ किञ्च झटिति जलरुहानन चारु दर्शय अ यथा पश्चात्ताप करिष्यसीति भाव. । यद्वा, जिघासन्त जिघासीयादित्युक्तत्वात् सर्वा दण्डयितु किमर्थं प्रवृत्तोऽस्यत एता भवत्किङ्करी. भज यथष्ट सेवय, नोऽस्माक तु चारु जलरुहाननमात्र दर्शय । अपकर्तुरपि सख्युर्मुखदर्शनेच्छा न निवर्तते। इद प्रार्थयाम । किं कुर्म इति, सख इति सम्बोधनाशय' ॥

निवृत्तिपक्षे, स्वानुग्रहादुपनिषत्सु लब्धाग्रहस्य व्रजो वेद स्तत्सम्बन्धिन आस्तिकशिरोमणिभूतस्य जनस्यार्त्तिं ज ममरणलक्षणसस्रुतिदु ख हरतीति तथा। यतो योषिता श्रुतिलक्षणस्त्रीणामस्माकमस्मदीयाना च रक्षणे परमसमर्थ ॥ रक्षणप्रकारमाहु. ॥ निजजनाना स्वभक्ताना स्मयस्याऽहङ्कारादिदोषस्य ध्वसनाय स्मित म दहासो यस्य । हासोजनो मादकरी च मायेति हासशब्दाभिधेयायाः सर्वानर्थबीजभूताया मायाया मन्दत्व स्वभक्तेष्ववर्तन तस्मात्, सखे सर्वदास्मत्सपृक्त, भवत्किङ्करीर्भवत्प्रतिपादनरूपसेवापरायणा, अस्मत्प्रतिपाद्यतामाश्रयानथा च विवेक्य त करणेऽस्मत्प्रतिपाद्यता प्राप्य, तस्य जलरुहस्य चतुर्दशभुवनात्मकपुष्करस्य कमलस्य चानन सत्तास्फूर्तिप्रद स्वरूप दर्शय । को ह्येवाऽ यात् क प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्यादिश्रुत्या सर्वसत्तास्फूर्तिद परमात्म प्रतिपादित इति प्रकाशयेत्यर्थ. ॥ ६ ॥

अथ ताः प्रार्थयन्ति ॥

प्रणतदेहिनां पापकर्षणं
तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ॥
फणिफणार्पितं ते पदाऽम्बुजं
कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥ ७ ॥

प्रणतेति ॥ पदाऽम्बुजं नः कुचेषु कृणु कुरु बहुवचनं समुदायाभिप्रायेण । ते त्वदीयानां नः इति वा । ननु विरहानलज्वालातप्तेषु स्तनेष्वतिसुकुमारचरणस्थापनप्रार्थनं नोचितमिति चेत् तत्राहुः ॥ फणिनः कालियस्य शेषस्य फणासु अर्पितम् । तथाच परमकोमलमपि विलक्षणशक्तिमत्त्वान्न केनापि पीडयितुं शक्यमिति भावः । ननु तथापि स्तने चरणस्पर्शो नोचित इतिचेत्तत्राहुः ॥ श्रीनिकेतनम् । लक्ष्म्यावासस्थानम् । तथाच श्रीर्यत्र सर्वदा तिष्ठति तस्य स्तनेषु स्पर्शेऽन्यासां कः सन्देह इति भावः । ननु कामाक्रान्तात्वेन त्वन्यनिकृष्टानां युष्माकमनुरोधो नोचितः इतिचेत् तत्राहुः ॥ तृणचरानुगम् ॥ यथा भगवता पाल्यमाना अपि गावस्तृणं परित्यज्याऽमृतं नाश्नन्ति, किं तु तृणमेव तासाममृतं तथापि कृपालुना त्वया नोपेक्ष्यन्तेऽपि तु तदनुरोध एव क्रियते, तद्वद्वयमदीया अपि वयं यद्यपि कामासक्तास्तथापि नोपेक्ष्या इति भावः । ननु तथापि युष्माकमजितेन्द्रियतादिसम्पादकं पापं वर्ततेऽतस्त्वत्स्तनेषु कथं मत्पादस्पर्शाधिकारस्तस्मात्तन्निवर्तककर्मानुष्ठानानन्तरं तथा करिष्यामीतिचेत् तत्राहुः ॥ प्रणतदेहिनां पापकर्षणं प्रकर्षेण धर्मत्यागपूर्वकं ये नता देहाभिमाननिवर्तकतत्त्वज्ञानरहिताश्च तेषां पापनिवर्तकयोः स्वधर्मतत्त्वज्ञानयोरभावात्

त्वत्पदाऽम्बुजमेव स्मृत दृष्टं स्पृष्टं वा तन्निवर्तकं न त्वदतस्तथ भूता नामस्माकं तेनैव पापनिवृत्तिसभवात्तदनुष्ठाना तरमपेक्षितमिति भाव तत्र तदर्पयित्वा हृच्छय काम कृन्धि विनाशय । तथाच न पापनिवृत्ति रस्माकमभिलषिता, किं तु कामस्य निवृत्तिरिति भाव । यद्वा भवत्य. कामोपाधिकप्रीतिमत्यो न दर्शनमात्रस्याधिकारिण्य इतिचत् तवा हुरेवश्चेत्तर्हि तत्प्रतिव धक कामेमेव कृन्धि । कथमित्यपेक्षायामाहु ॥ नः कुचेषु स्वपदाऽम्बुज कुरु । ननु न जातु, काम कामानामुपभोगेन शाम्यति * हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धत इत्युक्तत्वा त तत्स्थापनेन न तन्निवृत्तिर्भविष्यति, किं तु प्रत्युताभिवृद्धिरि ति शङ्कापि पदस्थापनप्रार्थनया निराकृता । हस्तस्थापनस्य तदभि वृद्धिहेतुत्वात् । ननु तत्स्थापनस्याऽभिवृद्धहेतुत्वाभावेऽपि कथ तन्निवृत्तिहेतुत्वमित्याशङ्क्याहु ॥ फणीति ॥ तथाच कालियफणा- र्पणेन यमुनाहृदस्य निर्विषत्व त्वया सपादितम् । तद् दृष्ट्वा देह लक्षणफणिन. कुचलक्षणफणार्पणेन यमुनाहृदस्थानीयहृदयस्य कामरूपविषस्य नि.सरणेन निर्विषत्वसपादनसमर्थत्वमित्यनुमीमह इति भाव. । न केवल दोषनिवर्तकमात्र किं तु गुणाधायकमपीति द्योतनायोक्त– श्रीनिकेतनम् ॥ तथाच तस्या द्रूपैश्वर्यादिलक्ष- णश्रिय. स्पर्शमात्रेणाधायकमिति भाव । ननु परमोत्कृष्टस्य मत्पदा- ऽम्बुजस्य स्पर्शोऽपि दुर्लभ इत्याशङ्क्य निरासायोक्त– तृणचराऽनु गम् ॥ तथाचास्मदधिकाराभावेऽपि तव करुणया तस्य सौलभ्यमिति भाव. । ननु तथापि पापनिवृत्तिं विना कथ तत्सम्भव इत्याशङ्का- निवृत्त्यर्थमुक्त– प्रणतेति ॥ अनभिज्ञापक्षे अन्र हृत्तापशान्तिकरोप लेपौषधमिव बहिर्हृदि अङ्गसङ्गमभीप्स त्यो दैन्येन चरणसङ्गमे- व प्रार्थयन्ते ॥ प्रणतेति ॥ ते पदाऽम्बुजमस्मा क तप्तेषु कुचेषु नि धेहि । ननु पापभयान्नैव कर्तुं शक्नोमीति चेत् तत्राहु ॥ प्रणतानां

नलकूबरादीनां स्थावरत्वादिपदपापस्य कर्षणमतस्तेन तत्र का पा
पप्राप्तिसम्भावनेति भाव । यद्वा, ननु किमिति करपद्मस्थापन न
प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्य स्वापराधनिवृत्त्यर्थमादौ पदाऽम्बुजस्थापनमे
व प्रार्थ्यत इत्याशयेनाहु ॥ प्रणतेति ॥ प्रणतानामस्मदादीनामप
राधनाशकमित्यर्थः । ननु नैव प्रार्थनीय, कठिनेषु तेषु स्थापनेन
मृदुलस्य चरणस्य पीडोदयादित्याशङ्क्याहु' ॥ तृणाचरानुगम् ॥
तृणशर्कराद्यत्य तकठोरवस्तुषु स्थापनादेवकृतेनाधिक दुःखमिति
भावः । अनेन यथा तृणचरानुग्रहवशात् तदनुगमनजन्यपादपीडा
त्वया न गण्यते तथास्मदनुग्रहवशादपि सा न गणनीयेत्यपि भ्व
नितम् । ननु नानारत्नालङ्कारालङ्कृतेषु युष्मत्कुचेषु पादार्पण न
शोभत इतिचेत् तत्राहु ॥ श्रीनिकेतनम् ॥ नखचन्द्रादिशोभास्प
दत्वात्तेभ्योऽप्यधिकालङ्कृतिकरमिति भावः । ननु युष्मद्धृदयस्थता
पजन्यदाह' कथ सोढु शक्य इतिचेत् तत्राहु ॥ फणीति ॥ भत्र
तु किं तत इति चेत्तत्राहु ॥ हृच्छय काम कृन्धि, पश्चाद्यथा
कामोपशमः स्यात्तथा कुरुष्वेति भाव ॥ मानिनीपक्षे, ननु युष्म
द्दर्शनमात्रस्य कामोद्दीपनत्वान्मानवतीना युष्माकमालिङ्गनादेर्दुर्घट
त्वात् कामबाधाभयान्नाहमाविर्भवामीतिचेत् तत्राहु ॥ प्रणतेति ॥
अहो सत्यमिद, तथाप्याग तव्यमागत्य च न. कुचेषु यथाकथ.श्चि
त् पदाऽम्बुज कृणु । एतावन्मात्रमस्माभिरनुज्ञायत इति भाव. ।
नन्वेतावता मम प्रयोजन कथ भवतीतिचेत् तत्राहु' ॥ कृ धीति ॥
अस्माक लोकोत्तरसौन्दर्यत्वादेतावतैव तव च्युतिर्भविष्यतीति व्य
ङ्ग्य । ननु सर्वोत्तमाना युष्माक प देन स्पर्शे कृते पाप भविष्य
तीति नाह तथा कर्तु शक्नोमीति चेत्तत्राहु. ॥ प्रणतेति ॥ ननु प
रमकोमलस्य पदाऽम्बुजस्यातिकठोरयुष्मत्कुचस्पर्शेन पीडा भविष्य
ति, तथाच तया व्याप्तहृदयस्य मम रसाविर्भावो दुर्लभस्तत. करा

ऽम्बुजार्पणमनुज्ञायतामितिचेत्तत्राहु' ॥ तृणेति ॥ अहो प्रत्यक्षाप लापपरायण धूर्तशिरोमणे तृणशकराद्यपेक्षयाऽप्यस्मत्कुचा. किं कठोरा इति भाव । ननु भवतु, यथाकथञ्चित्स्थापयिष्यामि, तथा ऽपि तेन कुचाना शोभा नङ्क्ष्यतीतिचेत्तत्राहु ॥ श्रीति ॥ शोभा निवृत्तिभय न काय, तव चरणस्य शोभास्पदत्व त्वस्माभिर्ज्ञायत इति भाव.। ननु मदीयेन तिरोधानरूपापराधेन भवतीनामन्त करणे म हाक्रोधो वर्तते । तथाच क्रोधानलज्वालया तद्दाहावश्यम्भावात् क थ रसानुभव इतिचेत्तत्राहु ॥ फणीति ॥ अहो किमिसेवमनु- भूताद्भुतसामर्थ्यानामग्रतो बहुविधचातुर्य प्रकाश्यते त्वया, न हि कालियविषाऽदग्धस्यान्येन केनचिद्दाह सम्भवतीति भाव ।तस्मा त्क्षय विहायागन्तव्यमिति भाव ॥

निवृत्तिपक्षे, नन्वन्त करणशुद्धिं विनद कथ भविष्यतीति चेत् साऽपि त्वदधीनेत्याशयेनाहु ॥ प्रणतेति ॥ तव पदाऽम्बु- जोपासनन हि तस्य शुद्धिर्भवत्यतस्तन्न: कुचेषु कर्मोपासनप्रतिपा दनभागेषु कुरु भगवत्पदाऽम्बुजाराधनमेव कर्मोपासनाकाण्डयोरर्थ इत्यधिकारिचेतसि प्रकाशयेत्यर्थ. । यतस्तव पदाऽम्बुज फणिन शेषस्य फणास्वर्पितम् । तथाच नारायणपरा वेदा नारायणपरा मखाः * नारायणपरा योगा नारायणपरा क्रिया इत्युक्तत्वाच्छेप शायिनो नारायणस्य भगवतस्तत्र पदाऽम्बुजमेवनमेव काण्डद्वयार्थ इति भाव, । यतश्च श्रीनिकेतन भोगमोक्षश्रीप्रदम् । यतश्च साध कानुग्रहार्थ रामकृष्णाद्यात्मनाऽवतीर्णस्य तव तृणचराऽनुगम् । गो.मृगाद्यनुगमनपरम् । तृणचरैस्त्यक्तसर्वभोगैस्तपस्विभिरनुगम्यत आराध्यत इति तदिति वा । यतश्च प्रकर्षेण नतिमात्रमपि कृतवता देहिना समस्ततापोच्छेदकम् । तदुक्तम् । एकोऽपि कृष्णस्य कृत. प्रणामो दशाश्वमेधाऽवभृथेन तुल्य. * दशाश्वमेधी पुनरेति ज म

कृष्णपणामी न पुनर्भवायेति।एवम्भूतेन काण्डद्वयप्रतिपादितेन सम्यगुपासितेन निजजनस्य हृच्छय काम कृधि विनाशयेत्यर्थ ॥७॥

अपरा एतावता तु स्वनिष्टनिवृत्तिपर्यन्तमेव प्रार्थनाना किं दारिद्र्यमिति विचिन्त्य परमोत्कृष्ट वस्तु प्रार्थयन्त ।

> मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया
> बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण ॥
> विधिकरीरिमा वीर मुह्यती-
> रधरसीधुनाऽऽप्याययस्व न ॥ ८ ॥

मधुरयेति ॥ मा हि पार्थव्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनय: * स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् । कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्त: प्रणश्यति । सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरण व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इत्यादिरूपया मधुरया अर्थतोऽत्यन्तमिष्टया वल्गूनि मनोज्ञानि वाक्यानि यस्या तया शब्दतोऽप्यत्यर्थं मधुरया । अत एव, बुधमनोज्ञया बुधानां विदुषा हृद्यया विधिकरी: किङ्करीरस्मान् ।तथाच नास्माकमविचारतो प्रवृत्तिरिति भाव । सम्प्रति तिरोधानलक्षणया लीलया मुह्यतीर्मूर्छा मरणपूर्वावस्था लभमाना इमा दृष्टिगोचरत्व दृष्टव्याः । हे पुष्करेक्षण पुष्करे हृदयकमले ईक्षणं यस्य स: । तथाचान्तर्यामिणा त्वया सर्व ज्ञायत एव, नास्ति विज्ञापनकृत्यमिति भाव । विशालनेत्रेण त्वयेदमागत्य प्रत्यक्षेणोपलब्धव्यमिति वा । दृष्ट्वा च स्वाधरामृतेन नोऽस्मानाप्यायस्व सञ्जीवय । यतो हे वीर, निजजनार्तिनिराकरणमेव शौर्यकृत्यमिति भाव । या स्वभावत एव किङ्करीः सम्प्रति विरहदु खेन मुह्यतीरस्मान् नोऽत्याप्याययस्व । कथ

मिति चेद्यादो गिरा । ननु वाणीमात्रेण कथं मोहनिवृत्तिरिति चे
त्तत्राहुः ॥ मधुरयेति ॥ मायामयस्य मोहस्य सच्चिदानन्दरूपस्य
तव मुखाब्जि स्रुतया माधुर्यव्याप्तया तापनिवृत्तिरवश्यं भविष्य
तीति भावः । तत्रापि सत्यप्रियहितार्थकत्वाद्वल्गूनि वाक्यानि यस्यां
सा । तत्रापि बुधमनोज्ञया ज्ञानरूपया । यच्च तन्निवृत्तौ प्रतिबन्ध-
कं तद्व्याग यांति कुर्विति याशयेनाहुः ॥ पुष्करेक्षण । तथाच लो
कान्तरसौन्दर्याद्यलङ्कृतविग्रहं दर्शयित्वा तद्दर्शनाभिलाषं निव-
र्तय तथाऽधराऽमृतपानेच्छामपि तत्प्रदानेन पूरयेत्याशयेनाहुः ॥
अमरेति ॥ सर्वमपि कर्तुं प्रदातुं च समर्थोऽसीति द्योतयन्त्य स
म्बोधयन्ति ॥ हे वीरेति ॥ अनभिज्ञापक्षे, न केवल बहिर्हृदि लेप
मात्रेणास्य तापस्य शान्तिं कर्तुं शक्या किं त्वत्रोपायबाहुल्यम-
पेक्षितमित्याहुः ॥ मधुरयेति ॥ नोऽस्मानाप्याययस्वाऽऽह्लादय
यतो मुह्यतीस्त्वया दशा प्राप्ता कथमिति चेत् तत्राहुः ॥ गिरा
तत्रापि, न प्रतिघात व्रजमिति वज्रवत्कठोरया, किं तु मधुरया ।
नापि, स्वागतमितिवत् प्रतारणरूपयेत्याहुः ॥ वल्गुवाक्यया ॥ य
द्यपि मुग्धानामस्माकं नास्ति विवेकस्तथापि त्वया बुधजनमनो-
ज्ञैव सा प्रयोक्तव्येत्याशयेनाहुः ॥ बुधेति ॥ तथाचैवंविधया गिरा
वयं वक्तव्या इत्येका मूर्च्छानिवृत्त्युपायः । द्वितीयमाहुः ॥ हे
पुष्करेक्षण । तथाच कमलवद्विशालनेत्राभ्यां वयं सम्यग् द्रष्टव्या
इति भावः । तृतीयमाहुः ॥ अमरेति ॥ तथाभूतम् । अमृतरूपमोष
धं मृतानामप्युज्जीवनकरं पाययितव्यमिति भावः । तत्रापि विल
म्बो नोचित इत्याहुः ॥ इमाः क्षणमात्रमपि विलम्बामहा । ननु
मम का भवत्यो यदर्थमेवंविधपरिश्रमो मया कर्तव्य इत्याशङ्क्या
हुः ॥ विधिकरीरिति ॥ तथाप्यनल्पमिदमौषधं दातुं न शक्नोमी-
तिचेत् तत्राहुः ॥ वीर ॥ परमोदारत्वाद् दानशूर सर्वस्वमपि दातुं

समर्थ। यद्वा यथोक्तोपायेन गतमूर्च्छा भवत्यो यथोक्तोपायकर्त्रे स र्वदाय मह्यं किं प्रदास्यथेति चेत्तत्राहुः ॥ विधिकरीरिति ॥ जन्म जन्मान्तरेषु तव किङ्कर्यो भविष्यामो, न वाऽन्यत् किञ्चित् तुभ्यं दातुं वयं योग्यास्तस्मादेतन्मातनिधिभूतस्यैतरवस्तुनोऽभावा च्छरीरमेवार्पयिष्याम इति भाव. । तावतापि नास्ति ऋणपरिहारो यद्यपि तथापि दानशूरेण त्वया न किमपि विचार्य्यं, प्रत्युपकारान पेक्षदानस्यैव सात्त्विकत्वाभिधानात् ॥ मानिनीपक्षे, ननु नैतावता मम हृच्छयस्य शान्तिर्भविष्यति, तदुपशामकमस्त्येक युष्मत्सन्निधौ वस्तु तथापि भयान्न तत्प्रार्थयामीति सदैन्यप्रार्थनामालक्ष्याहु. ॥ मधुरयेति ॥ कठोरा भव मृद्वी वा प्राणस्त्वमसि राधिके * अस्ति नान्या चकोरस्य चन्द्रलेखा विना गतिरित्यादिरूपया मधुरया व ल्गुवाक्यया प्रतारणरूपया अत एवाऽबुधमनोज्ञया गिरा पूर्वं तव वचनकर्य्यो वयं जाता, अत एव सम्प्रति प्रतारणफलभोगसमये मु ह्यन्त्य मरणोपान्त्यदशां प्राप्ता यद्यप्येव तथापि सज्जनैरपकर्तर्य्युप कर्त्तव्य इति न्यायमनुसृत्यास्माभिरनुज्ञायतेऽस्माकमधराऽमृतेन स्वात्मानमाप्याययस्वागत्याह्लादय भयात्तिरोहितो मा तिष्ठेति भा व. । भ्रूलक्षणधनुर्द्वयेक्षणलक्षणाऽक्षयबाणधीरो वीरशिरोमणिस्त्वं किमर्थं बिभेषीति सबोधनद्वयाशयः ॥

निवृत्तिपक्षे, तस्मात्साधकानुग्रहार्थं लीलाविग्रहमादाय, न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते * उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत, अना दिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते, यदा भूतपृथग्भावमेकस्थम नुपश्यति, तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदेत्यादिरूपया मधु रया यथाभूतार्थप्रतिपादकत्वाद्वल्गुवाक्यया। अत एव बुधजनमनो ज्ञया तवौष्ठपुटनिःसृताऽमृतरूपया नाऽस्मान् आप्याययस्व । य

तस्त्वत्तद्वायुद्धावितमिथ्याभूताऽतिकर्कशतर्काऽतिपुष्टवादान्धकारेण, मुह्यतीर्नचोपेक्ष्या, यतो विधिकरीभवदाज्ञारूपाविधिप्रतिपादिका स्तत्र किङ्करीभूता । अतस्तथाभूतया गिराऽवश्यमस्मान् पालय । अनेन धर्मसंस्थापनरूप स्वपालनहेतुरुक्त । साधुपरित्राणरूप द्यो न्त्य सबोधयति ॥ पुष्करेक्षण ॥ सौन्दर्यादिगुणालङ्कृतविग्रहे ण स्वस्मिन्नासक्तिसपादनेनास्मान् परिपालयेति भाव । अस्मत्पा लनाय दुष्कृतिनोऽपि नाशयत्याशयेनाहु ॥ वीरेति ॥ ८ ॥

तव कथाऽमृत तप्तजीवन

कविभिरीडित कल्मषापहम् ॥

श्रवणमङ्गल श्रीमदातत

भुवि गृणन्ति य भूरिदा जना ॥ ९ ॥

ननु युष्माक प्रेमातिरेकपरीक्षार्थम तर्हितोऽहं, ततश्च सम्प्रति ज्ञातवानहं नाद्यापि भवत्यो मत्प्रेमातिरेकभूमिमारूढा, मद्विरहेऽपि जीवनधारणादित्याशङ्क्य,नास्माकमपराधस्तव कथा त्वत्सदृशगुणाऽस्माञ्जीवयति, वय किं कुर्म इत्याशयेनाहुस्तवेति ॥ तव कथाऽमृत म्, अत एव तप्तानामस्म क जीवनम् । तत्र प्रमाणमाहु ॥ कविभि क्रान्तदर्शिभि सर्वज्ञैर्नारदादिभिरीडित स्तुतम् । एतेन प्रसिद्धाऽमृतादुत्कृष्टत्व सूचितम् । ताद्धि विषयार्थिभि स्तूयते, न तु कविभि । किञ्च कल्मषापहम् । न हि प्रसिद्ध तत् कल्मष निवर्तयति, किं तु निवृत्तकल्मषप्राप्यमिद तु तन्नाशार्थं साधनान्तर नापेक्षत इति भावः । किञ्च, श्रवणमङ्गलम् ॥ न हि तच्छ्रवणमात्रेण मङ्गलमदमिद श्रवणमात्रेण मङ्गलरूपम् । किञ्च, श्रीमत् ॥ प्रसिद्ध तु तद् न श्रीमदम्, इद मोक्षश्रीपर्यन्त समस्तश्रीमदम् । यद्वा श्रीमत्सु शान्त, तत्तु मादकम् । तत्राप्यातत चतुर्दशभुवनेषु व्या

मं समिद्धन्तु तन्नैनम् । अतो ये भुवि गृणन्ति तेऽस्माकं बहुमदाः परमोपकारकास्तस्मादेव षड्गुणयुक्तेन भवत्तुल्येन जीवनहेतुत्वा दतिरोहितत्वाच्च किञ्चिल्लभिकेन च तव कथाऽमृतेन त्वत्प्राप्त्यर्थं जीवामोऽतो न वयं परीक्षायोग्या, किं त्वनुकम्प्या इति भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे अहो महति सङ्कटे निमग्नाना मरणमप्यस्माकं न भवति, किं कुर्म इत्याशयेनाहुः ॥ तव कथालक्षणममृतं प्राप्तानां मरणयोग्यानामप्यस्माकं जीवनसाधनं जातम् । ननु कुतस्तल्लभ्यत इतिचेत् तत्राहुः ॥ कविभिः पूतनाघातादिकाना भवच्चरिताना गीतविशेषरचनायां कुशलैरीडितं स्तुतम् । उत्तमश्लोकनलादिचरितवत् कल्मषनिवर्तकम् । श्रवणमात्रेण मङ्गलकरं च यत् श्रीमत् शोभायुक्तम् । न चैवंविधं किञ्चित् स्थानमस्ति यत्र तन्नास्तीत्याहुः ॥ आततं व्याप्तं, यतो ये भूरिदा महान्तो दातारस्त उत्तमश्लोकाश्च न भुवि सर्वस्यामपि भूमौ तत्र तत्र स्थिता गृणन्ति । तस्मात् किमर्थं स्वविरहमनोऽपि भोजयितुं स्वकथाऽमृतेन जीवयसि । यदि सर्वथा तवानागमननिश्चयः स्यात्तर्हि किञ्चिदस्मन्मरणोपायं रचयित्वा निश्चिन्तं तथा पलायस्वेति भावः । यद्वा, ननु मत्कथया क्षणमात्रजीवनं धार्ष्ट्यतामितिचेत् तत्राहुस्तव कथैव मूर्तिरुद्दीपनविधया मरणसाधनं यतस्तप्ते तैलादौ जीवनं जलमिव । अन कविभिरननुभूतं थकल्पनाकुशलैरेव कल्मषापहत्वेनेडितं स्तुतम् । दुःखभागेन कल्मषनिवर्तकमिति वा । तथा श्रवणमङ्गलमापातरम्यमतो व्यर्थमेव श्रीमदेन सौन्दर्यादिगर्वेण सर्वत्र प्रसृतम् । तस्मादस्मदग्रे ये गृणन्ति ते भूरिदा महाघातुका । दाऽवखण्डन इति स्मरणात् । तस्मादलं तव कथयेति भावः ॥ मानिनीपक्षे नानानेकगुणवत्त्वेन यत्कथाऽमृतं कविभिरीडितं तस्मिन्नोप मयि भवत्यो नानुरज्यन्त इत्याशङ्क्याहुः ॥ तव कथेति ॥

कविभिरतिशयोक्तिपरैस्तप्तजीवनत्वादिरूपेणेडितम् पितत्कथाऽमृत भूरिदा उदारा अस्मत्तुल्या जना श्रीमदेन तत व्याप्त गृणन्ति । अतो नास्माभिस्त्वय्यनुरज्यत इति भाव ॥

निवृत्तिपक्षे, किञ्च, तव चरित्रकथाऽमृतपानेनानेकेषा मुक्ता रो भविष्यतीत्याहु ॥ तव कथाऽमृत, यत , तप्ताना त्रिविधतापतप्ता- नां जीवन तापनिवर्तकम् । यद्वा, पीता गाव इतिवत्तप्तानां ज्ञानिना जीवनरूपम् । तप आलोचन इति स्मरणात् । यत कविभिर्ब्रह्म विद्भिः सनकादिभिरीडितम् । किञ्च, न तव कथाऽमृतमविना कृ च्छ्रचान्द्रायणादिकर्मापेक्षेत्याहु ॥ कल्मषापहम् ॥ कथान्तरायभू तनिरयप्रदपापकर्मनिवर्तकम् । तत्रापि श्रवणमङ्गलम् ॥ कृच्छ्रा दि घोररूपत्वाच्छ्रवणेऽप्यमङ्गलम्, तवोदारचरिताऽमृत तु श्रवण- मात्रेणाप्यानन्दप्रदम् । नचापातरम्यमपि तु श्रीमद् वाल्मसम- स्तोद्धारशोभालंकृतम् । अत एवाततं सर्वत्र व्याप्त, न त्वेकदेशि तस्मात्ते भुवि अधिकारभूमौ गृणन्ति ते भूरिदा महान्तो दातार सर्वयज्ञानुष्ठानसर्वस्वदाक्षिणादिफलवन्त । यद्वा ये जन्मान्तरेषु भू रिदास्त एवास्मिञ्जन्मनि गृणन्ति । यद्वा मुमुक्षूणामनुग्रहार्थं ये गृणन्ति ते भूरिदा जना, अभयदानसमं दानं नास्तीत्युक्तत्वाद् अभयदातृत्वेनानल्पदा । यद्वा, ये गृणन्ति ते, भूरिदाश्च ते अजा विष्णुस्वरूपाश्च । हे भूरिदेति वा । तस्माल्लीलाविग्रहमादायास्मदु द्धारो लोकोद्धारश्चावश्य सम्पाद्य इति भाव ॥ ९ ॥

ननु यावद्रमण जात तावतैव सन्तोषो विधय, इत पर च म त्कथाऽमृतपानेन जीवतीभिर्मद्ध्यानमेव सपाद्यमिति चेत् तत्राहु,

> प्रहसित प्रिय प्रेमवीक्षण
> विहरण च ते ध्यानमङ्गलम् ॥

रहसि संविदो या हृदिस्पृश
कुहक नो मन क्षोभयन्ति हि ॥ १० ॥

प्रहसितमिति ॥ हे प्रिय, हे कुहक, यद्यपि परमात्मा त्वं कपटलीलयाऽस्मत्प्रियविग्रह प्रकटितवाँस्तथापि त्वद्विषयकरमणेच्छाऽस्माकं न निवर्तते । तादृशदोषवशादेव मन स्थिरं न भवति । तत्र भगवतस्तव प्रहसितं प्रेमपूर्वकवीक्षणं विहरणं क्रीडनं च एतत्त्रितयं ध्यानेऽपि मङ्गलं, तथा रहसि याः संविदः क्रीडासंकेता हृदिस्पृशः अन्तःकरणे प्रविष्टास्तेऽस्माकं मनः क्षोभयन्ति क्षणमात्रं तदनुसंधानपरायणमपि मन इदं संप्रति भगवत्प्रहसितादिकं नोपलभ्यत इति दृष्ट्युदये क्षुब्धं भवति । प्रहसितादयो यद्यपि गुणास्तथाप्यस्यां विरहदशायां दोषा जाता, अतो वयं किं कुर्म इति । बहुवचनेन बहीनामनुभवं प्रमाणयन्ति । हिशब्देन प्रसिद्धिं द्योतयन्ति ॥

अभिज्ञापक्षे, तत्र कथायां क्रियमाणायां तत्र नान्तरीयकतया स्मृतानि प्रहसितादीनि मारकाणि बहूनि स्मृतिपथमारुह्य तीव्रा हु' ॥ प्रहसितं प्रकर्षेणोच्चैर्हसितम् । अस्मान् दृष्ट्वैवात्यन्तप्रसन्नताविष्करणरूपं तव प्रहसितं संप्रति स्मृतं सदस्मन्मन क्षोभकरं भवति । यतो हे प्रिय प्रियेण समक्षे कृतं यदानन्दावहं प्रहसितं तस्य विरहदशायां मरणावहमेव भवतीति भावः । तथा प्रहासानन्तरं यत् प्रेमपूर्वकं वीक्षणं विशिष्टं शोभनमीक्षणं कटाक्षद्वारा च केवलं वा तत् । तथा विहरणं सखिभि सखीभिर्विहारः विशेषेण वेणुनादादीनां हरणमाकारणमिति वा । एतत्त्रितयम् अन्यानमङ्गलं ध्याने स्मरणे मङ्गलस्वरूपं न भवति, किन्तु दर्शन एव । तथा रहस्येकान्ते या संविदस्ता अपि यतो हृदिस्पृशः फलपर्यवसायिन्यः सत्यो हृदयविलोकस' । तदेतत्परमसुखकरमपि सर्वं तवानया

कपटप्रदृश्या परमदु खावह सम्पन्नमित्याशयेन सबोधयन्ति ॥ हे कुहकेति ॥ हि निश्चित क्षोभयन्ति । अत्र सशय विहाय स्वकुहकतानिरामायास्मन्मन क्षोभ निवर्तयेति भाव ॥ मानिनीपक्षे, अहोऽस्माभिरदीर्घदर्शित्वादबुद्ध्यैव यदनुष्ठित तस्य फलमिदानीमुपस्थितमित्याशयेनाहु ॥ प्रहसितेति ॥ त्वया सह यदस्माक प्रहसित यच्च प्रियस्य तव प्रमपूर्वक वीक्षणम् । हे प्रियेति वा । प्रिय मत्वेति भाव । विहरणम् एतत्त्रय ते याने अहो एतानि कदा प्रहसितादिक द्रक्ष्यामीति चि तने मङ्गलम् । यावत्तादृश तव चिन्तन स्थित तावदेव त्वत्कर्तृकप्रार्थनादिरूपमस्माकममङ्गल स्थितम् । स प्रति तव चिन्तनासिद्धावसरेऽस्माक परममङ्गल जातमिति भाव । तथा रहसि यास्तत्र हृदिस्पृश सविदस्ताश्च नो मन क्षोभयन्ति । अहो नाय प्रहसितादिपात्रभूत स्थितोऽतो वृथैवानभिज्ञस्याकृतज्ञशिरोमणिभूतस्याग्रे प्रहसितादिकमनुष्ठित कु टलभ्रूविजृम्भैश्चरणाय तयोरवस्थितस्तस्मा मौर्ख्येण विपरीतमनुष्ठितमत किं कुर्म इत्येव स्मृतानि प्रहसितादीनि नो मन पुन पुनर्व्याकुलयन्ति । हि निश्चितम् । यथा कश्चिद्वञ्चक सेवको भूत्वा दैन्यसेवनादिना मनो रञ्जयित्वा स्वामिन् विश्वासमुत्पाद्य मादकवस्तु प्रदाय सर्वस्वमादाय पलायते तथा त्वमपि कृतवानसि । अहो कष्ट, किं कुर्म इति कार्यविशेन सबोधयन्ति ॥ हे कुहकेति ॥

निवृत्तिपक्षे, एव रूपोऽपि त्व जीवरूपेण स्वस्यैव वञ्चको जातस्तस्य वञ्चनाहेतुभूतानि चेष्टितानि नो दु खकराणीत्याशयेनाहु ॥ प्रेति ॥ दु खे सुखत्वभ्रमस्तथा, हे प्रिय अनित्यासत्येषु नित्यत्वसत्यत्वभ्रम । तद्विषयाणा प्रेमपूर्वकमीक्षण तथाऽशुचौ शुचित्वभ्रमाद्विहरण तदेतत्त्रय ध्यानेऽपि न मङ्गलम् । तथा रहसि विषयसभोगसङ्केतास्तत्रापि हृदयप्रविष्टा । सम्यगुत्पादिताभिनिवे

क्षा एतानि कुहकत्व प्राप्तस्य तव चेष्टितानि नो मन क्षोभयन्ति अहो किमिति नित्यमुक्तपरमात्मना स्वबन्धचेष्टितान्याश्रितानीति क्षोभ जनयन्ति हि निश्चितम् ॥ १० ॥

चलसि यद्व्रजाच्चारयन् पशू-
न्नलिनसुन्दर नाथ ते पदम् ॥
शिलतृणाङ्कुरै सीदतीति न
कलिलता मन कान्त गच्छति ॥ ११ ॥

अहो रात्रौ परमकोमलपदपद्मकृतपलायनस्यास्मत्स्वामिनः का वा पीडा जाता स्यादित्यनुसन्धाय तु मूर्छावस्थामत्रानुभावत्पस्मन्मनो यतो दिनेऽपि यदा त्व व्रजाच्चलसि तदाऽपि मूर्छावस्थामेव गच्छतीत्याशयेनाहु ॥ चलसीति ॥ यत्यदा व्रजात् पशून् चारयन् चलसि तदा हे नाथ नलिनात् स्थलकमलादपि सुन्दर कोमल ते पद शिलैः सशूकत्वन्यथा यत्कणिशे तणकुशकाशादितीक्ष्णाग्रतृणैरङ्कुरैश्च सद्यो भूमि निर्भिद्य नि सृतैः सीदति क्लिश्यतीति नो मनः कलिलतामस्वास्थ्य गच्छति प्राप्नोति । तत्र व्रजादिति प्रातरारभ्य खेद । चलसीति चलनात् खेद । त्व चलसीत्युक्त्या तव पद त्वत्स्मान् विहाय न गच्छति, त्वमेव बलात् तच्चालयसीति सूचितम् । तत्रापि पशून् चारयन् पशवश्च पर्वतारण्यकृच्छ्ररूपाया भूमौ चरन्ति, तदनुगमन च नग्नपद्भ्या भूम्याद्यनुग्रहार्थं पादत्राणा चर्मणाऽपरिधेयताबुद्ध्या पादुकाग्रहण त । नलिनरूपत्वाच्च कोमले स्थाने अस्माक वा अङ्के स्थातु योग्यम् । नाथेति सम्बोधनाद् बहव एतादृशार्थे नियोज्याः सन्ति तथापि स्वय चलसीत्यत्य ताश्चर्याम त भवनितम् । कान्तेति सम्बोधनात्त्वदतदस्मद्दुःखावहमिति सूचितम् ॥ अनभिज्ञापक्षे, किञ्च,स्वास्मिन्नत्यन्तासक्तास्वस्मासु कपटाचरण न न्याय्यमित्या

हु ॥ चलसीति ॥ यद्वा, न केवलमहमेवास्मद्दुःखाय स्वात्मान दुःखयस्यपि तु सर्वदैव तवेय रीतिरित्याहु ॥ चलसीति ॥ कठिना व्याकुलताम् । यद्वा कलि कलह लाति गृह्णातीति कलिल तस्य भाव कलिलता कलहकर्तृता, ता गच्छति प्राप्नोति । वाक्कलह करोतीति यावत् । तथाहि अहो वने भ्रमत कृष्णस्य परम कोमल पद सीदति, अत मन खेद, तथा चेद् प्रत्यह तत्र न गच्छेत् । तस्मात् किमर्थ वृथा खिद्यसि । अयि निर्बुद्धिगोपालिका मदीय पादयुगल स्थलपद्मादपि कोमलतर किं न पश्यत । अरे मुग्धमन वालुकामय सुकोमले पाथ पद स्थापयत्यतो न सीदति । तथापि विचारवि धुरा पशव किं तथाभूते स्थले चर त्यतस्तान् चारयस्तदनुगच्छ ति तदा मदीय पद शिलादिभि कथ न सीदति । अरे प्रेमाध विशालनत्वाऽसौ त्वदुपरि पद कथमथ स्थापयति । अयि प्रेमलेशेनापि विधुरा तदनुभ्रमणकाले तदुपर्य्यवश्य पद पतत्येव, तेन च पीडा भवत्येव । अहो भो भ्रान्तश्चेत सत्यमुक्त त्वया, नास्त्यस्मा कमस्मदधीनो येन वय त चारयामोऽत परविधदुःख सहन्त्यो जीवेम । अस्मद्दुःखस्य विधात्रा सृष्टत्वात् । भो दुःखियो जीवन्तु भवत्योऽह तु युष्मत्कान्तपददुःख द्रष्टु नालमतो युष्मद्देहेभ्य प्राणैः सार्द्धमधुनैव यामीति ॥ मानिनीपक्षे, अहो दृथव वय त्वामुपालब्धु प्रवृत्ता । स्वाङ्गेषु दयालेशरहितस्यान्यत्र तत्प्रसक्त्यभावादि त्याशयेनाहु ॥ चलसीति ॥ हे नाथ शोभनवस्तुपालनोपतापनस्व भाव । यदा पशून् चारयन् चलसि तदा शिलादिभि परमकोमल पद सीदति, नो मन कलिलता दयया आर्द्रीभाव गच्छति परम कठोरान्त करणस्य तव तु तत्र करुणालेशोऽपि नोत्पद्यते । अन कान्त कस्य स्वकीयस्य परकीयस्य च सुखस्यान्त नाशक । तथाचैवाव नकठिनचित्तस्तु विधातृसृष्टो कोऽपि नासीन्नास्ति न

भ्यगदृश्यमान, तत्रापि, धन गोधनविस्तयोरितिकोशाद्गोरजोव्याप्तम्। इतस्तत प्रेक्षणेन पुन पुनर्दर्शयन्नपि नो मनसि स्मर काममव यच्छसि, न त्वङ्गमङ्गम्। तत्रापि कामबाणैर्वर्धयन् वीरत्वमेव मकटय सीति सबोधनाशय ॥ अनभिज्ञापक्षे, त्व तु सयोगसमयेऽप्यस्मद्-दुःखायैव यतस इत्याशयेनाहु ॥ दिनस्य विरहनिमित्तत्वाद् परम शत्रो॰ परिक्षये सम्यग्नाशे सायकाले। अनेनोद्दीपनकाल उक्तः। भ्रमरकुलमालावृतजलजवन्नीलकु तलावृत मुखम् इत्यालम्बनस्य सौन्दर्यातिशयो व्यज्यते। तत्रापि धनरजस्वलमिति गोपोचितवेषेणोद्दीपनम्। तादृश मुख सर्वतो व्यावर्तनेन पुन॰ पुनर्दर्शयन्। तेन स्वापेक्षा सूचयन् ना मनसि स्मर स्मरणमात्रेणापि क्षोभक र बलाद्यच्छसि अर्पयसि। हे वीर अत्रैव त्व वीरो, न तु काम युद्धेऽत एव सर्वदा स्मरमेव यच्छसि, न त्वङ्गसङ्गमिति तव सर्वं सकपटमेव चेष्टितमस्माक तु तत्सकल प्रेममयमिति भाव॰ ॥ मानिनीपक्षे, यथा दया विहाय स्वाङ्गेषु त्वया चेष्टित तथाऽस्मास्वपीत्याहु॰ ॥ दिनेति ॥ तथाभूत मुख मुहुर्दर्शयन्नो मनसि स्मर यच्छसि। तथाचास्मान् कामयुद्धाय बलात्कारणोद्योज्य सम्प्रति तद्युद्धावसरे पलाय्य गतोऽसीति दृष्ट तव वीरत्वमित्याशयेन सबोधयन्ति ॥ हे वीरेति ॥

निवृत्तिपक्षे, तथा दिनस्य तत्स्थानीयस्य विवेकस्य परिक्षये वनरुहस्य यथोक्तपद्मस्यानन सत्तास्फूर्तिमद्चैत य नीलकु तल स्थानीयै घटपटादिमत्ययैरावृत बिभ्रत्। तथा धनरजस्वल चित्तार्थं विक्षेपोत्पादकेन रजोगुणेनावृत पुन पुनस्तत्तज्जन्मसु दर्शयन्नोऽस्माक मनसि स्मरमपि यच्छसि। स्मेत्याश्चर्ये। यतस्त्व वीर॰ अविवेकादिसमस्तशत्रुपराजये समर्थ इत्याशयेन सबोधयन्ति ॥ हे वीरेति ॥ १२ ॥

ननु यद्यह करुणारहितस्तर्हि ल मया युष्माकमिति तत्कोपमा शङ्क्य, हे भगवन्न वय त्वयि दोषमारोपयाम , किन्तु स्वम दभाग्य वर्णयाम । इतस्तत्र सगममतिबन्धकदोषनिरासायेत्थ मार्थयाम इत्याशयेनाहु. ।

प्रणतकामद पद्मजार्चित

धरणिमण्डन ध्येयमापदि ॥

चरणपङ्कज शतम च ते

रमण न स्तनष्वर्पयाधिहन् ॥ १३ ॥

प्रणतेति ॥ ते तव चरणकमल न. स्तनष्वर्पय । यद्यपि त्वदीय चरणसरोजमन्तर्हृदयेऽस्माभिः स्थापयिषित, तथापि तत् तत्र स्थापयितुमशक्यमतस्तत्र त्वमेव स्थापय । चरणस्यापि पड्विधैश्वर्यसपन्नत्वात्तत्स्थापनेनास्माक सर्वप्रयोजन सेत्स्यतीत्याशयेन तत्त्वप्रतिपादकानि विशेषणानि । तत्र प्रकर्षेण नतानामनन्यशरणाना कामप्रदमभिलषितमसमस्तैश्वर्यप्रद पदपद्म तत् स्तनयोर्ग्रहीतुमशक्यमत प्रणतेत्युक्तम् । पद्मजेन ब्रह्मणा पद्मजया लक्ष्म्या च अर्चितमिति धर्माधारतोक्ता । तथा धरण्या मण्डनमलङ्करणरूपमनेन यशोऽधिकरणता निरूपिता । तथा आपदि ध्येय श्रीमद्दानेनापन्नार्त्तकमिति श्रियोऽधिकरणता कथिता । शतम कल्याणतममिति वैराग्यज्ञानाश्रयता दर्शिता । ततश्च हृदयस्थ कामाधि नाशयति वनयन्त्य. सम्बोधयति ॥ हृ आधिहन्निति ॥ तन्निवृत्तिरपि नैतावता, कि तु रमणे कृत इत्याशयेनाहु ॥ हे रमणेति ॥ एवञ्चान्येषा तत्तत्फलप्रदमप्यस्माक यथोक्तफलमात्रप्रदमस्त्विति भाव । यद्वा, चरणपङ्कजमस्माक स्तनेषु अपर्य । एतावतैवास्माक मनोरथपूर्तिर्भविष्यति । तस्य सर्वफलप्रदत्वादिसाशयेन

आहु ॥ प्रणतेति ॥ एव ब्रह्मरुद्रान्यादिभिरपि नदेवार्चितम् । किञ्च धरणिमण्डनमतोऽस्मत्स्तनमण्डन कथ न भविष्यतीति भाव । किञ्च ध्यानमात्रेणावाभिवर्तक, स्पर्शेन त्वापक्लेशोऽपि न तिष्ठन्ति भाव । किञ्च, शतम मोक्षपर्य्य तथाऽतिसम्पादकम् । ततश्च तत्स्प र्शेनास्माक मोक्षोऽपि नालभ्य इति भाव । नचास्त भगवतोऽस्मा क चानन कश्चिद्दोष इत्याशयेनाहु ॥ हे रमणेति ॥ किञ्च सम स्ताधिनाशाय कृतावतारस्य तवावश्य स्वीयानामस्माकमाधिनाश कर्तव्य इत्याशयेनाहु ॥ हे आधिहन्निति ॥

अनभिज्ञापक्षे, अत सम्प्रति कपट विहायैव कुर्विति प्रार्थ नामावेदयन्ति ॥ मेति ॥ प्रणताना नाग–तत्पत्न्यादीना कामप्रद सर्वार्थप्रदम् । अत एव वत्साहरणा ते पद्मजेनार्चितम् । धरणि ध्वजादिचिह्नैर्मण्डयतीति तथा । अनेन कृपालुत्व सौन्दर्यातिशयत्व च दर्शितम् । तथाऽऽपदि ध्येय मह द्रूक्रमवातवर्षाद्यापन्निवृ त्तिकत्वेनानुभूतम् । एव सुखसाधनत्वमभिधाय सुखरूपत्वमाहु ॥ शतममिति ॥ एतावताप्यस्मदाधिनाशो तव किं छिद्यत इत्याशयेन आहु ॥ हे आधिहन् ॥ तत्र तर्पणयोग्यश्च त्वमित्याशयेनाहु ॥ हे रमणेति ॥ यद्वा तेन तत्रापि सुखमेव भविष्यत्यतो न वयम् । आयासकरे कर्मणि त्वा प्रेरयाम , त्व तु स्वार्थाविरुद्धमप्यस्मत्प्रयोजन न सम्पादयस्यत्यन्तमाश्चर्यमिति भ्रनयन्त्य सम्बोधयन्ति ॥ हे रमणेति ॥ मानिनीपक्षे, ननु युष्मद्दर्शना मम मनसि कामोद्दीपने तच्छान्त्युपाय को वा भवतीभिर्विचार्य्याङ्गीकृत इतिचेत् तत्राहु ॥ चरणपङ्कज स्वीय नस्तनेष्वर्पय । तेन च स्वकीयाधि नाशयेत्याश येनाहु ॥ हे आर्तिहन् ॥ यत एतावतैव रतिसुखमवाप्स्यसीत्याश येनाहु ॥ हे रमणेति ॥ नचैतावताऽस्माक मानहानिस्तव पादपद्म- स्य सर्वकामप्रदत्वात् सर्वैरादृतत्वाच्चेत्याशयेनाहु ॥ प्रणतेत्यादि ॥

निवृत्तिपक्षे, तस्मात्स्वात्मत्वेनाभिमतस्य जीवात्मनो यथोक्त-सस्मृतिप्रवाहोपशमार्थ स्वचरणसरोज नस्तनेषु कर्मोपासनापरभागेषु अर्पय । ते तादृशत्वेदभागा भगवच्चरणारविन्दार्चनध्यानपरा इत्यधिकारिचेतस्याविर्भावय । ततश्च तदर्चनध्यानपरस्य तस्य सर्वं सेत्स्यतीत्याशयेनाहु' ॥ प्रणतेति ॥ अत एव ब्रह्मादिभिरर्चितम् । भक्तपारवश्यमाह ॥ धरणीति ॥ स्वीकृतरामकृष्णाद्यवतारस्य तत् आपदि गजे द्रादिभिर्ध्येय शातमम आराधित ज्ञानोदय-द्वारा मोक्षसुख प्रद जीवरूपेण ससरणमीश्वररूपेण नित्यमुक्ततयाऽवस्थानमाराधकभावश्चेत्येतत्सर्वं तव लीलामात्र, न तु वस्तुत इत्याशयेनाहुः ॥ हे रमणेति ॥ १३ ॥

इद तु स्वदोपनिटत्त्यर्थमस्माभिः प्रार्थित, त्व प्रसन्नश्चेत्तर्हि मुख्यमस्मदीय प्रार्थनीय शृण्वित्याशयेनाहु. ॥

सुरतवर्द्धन शोकनाशन
स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बितम् ॥
इतररागविस्मारण नृणा
वितर वीर नस्तेऽधराऽमृतम् ॥ १४ ॥

सुरतेति ॥ हे वीर, स्वस्याधरामृत वितर देहि । नन्वनेन किं भविष्यतीतिचेत्तत्राहु' ॥ सुरतेति ॥ यथा वल्लभभोजनानुकूला क्षुव तत्करेण रमनोद्बोध्यते तथाऽपरिच्छिन्नकामेन त्वया सभोगयोग्यतासिद्ध्यर्थ परिच्छिन्नस्यास्मत्कामस्य वर्द्धनम् । तत्रापि न लौकिक साम्यमित्याशयेनाहु ॥ शोकस्य नाशन मोक्षप्रदमपि । लौकिक नैव, तस्य प्रत्युत शोकोत्पादकत्वात् । किञ्च स्वरितेन नादितेन वेणुना सुष्ठु चुम्बित परमभक्तेन वेणुना लोकोत्तरमाहात्म्य

षश्वेन गीत, ब्रह्मलोकपर्य्यन्त ख्यातकीर्तीति यावत् । अत एव नृणामपि इतरेषु सार्वभौमादिसुखेषु रागमिच्छां विस्मारयति वि-लाययति तथा तत् । किमुत वक्तव्यमस्माकमतो तदेवास्माकमपेक्षितत्वादवश्य देहीत्यर्थः । यद्यपीदमनल्प वस्तु तथापि दानशूराणां किमप्यदेय न भवतीत्याशयेन सबोधयन्ति ॥ वीरेति ॥ यद्वा नृणां स्वरितवेणुना चुम्बित सत् तच्छिद्रद्वाराऽऽनन्दरूपेण नि सृत्य स्वस्य कर्णद्वारा हृये प्रविष्ट सत् इतररागविस्मारणे स्वरित-वेणुरूपेण परिणतेनान्त.करणेन चुम्बित सदिति वाऽस्माक तु साक्षात्तद्ग्रहणेऽधिकारात् साक्षादेव हि । यत. साक्षादेव पीत सद् अस्माक सुरतवर्द्धन शोकनाशन च भविष्यतीत्यर्थ. ॥ अनभिज्ञापक्षे, हे वीर, यदि त्व स्मरयुद्धकातरस्तर्हि स्तनेषु चरणाम्बुजमर्पय । य-दि च सुरतसमरप्रतिभटप्रियजनविजयसमर्थस्तर्ह्यधराऽमृत देहीति भाव । ननु दत्तमेव पूर्व, किमिति पुनस्तदेव प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्योक्त– सुरतस्य प्रेममयस्य भोगेच्छा वर्द्धयतीति तत् अनेन तस्य मध्वादिव मादकता, तत्र तस्य भावश्च दर्शित' । अत एव त्वद्विरहादिजनितशोकस्य नाशन, तत्रापि स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बित नादाऽमृतवासितमिति भावः । ननु लोकयशोनाश-निबन्धनशोकोत्पादकत्वात् कथ सर्वथा शोकनाशनमित्युक्तमित्याशङ्क्योक्तम्– इतरेषु लोकद्वयभोग्येषु राग विस्मारयतीति । एवञ्च निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति भाव' । तत्रापि नृणाम् । अनधिकारिणामपि यथा राहो सुरादिरागविस्मारकम् अमृत जात तद्वत् । किमुत नारीणा तत्राप्यस्माकामिति भावः । यद्वा नृणां मध्ये तव यदेवविधमधराऽमृत तन्नो देहीत्यर्थ. ॥ मानिनीपक्षे, ननु नैतावता ममा त करणनिग्रदाहस्य निवृत्तिर्भविष्य-तीत्यतोऽ यदपि किञ्चित् तदुपशामक कर्म ज्ञायतामिति प्रार्थयन्त

मिवालक्ष्य विरहव्याकुलत्वादीषत्तिरोहितस्वभावाः सर्वमप्यनुजानन्ति ॥ सुरतेति ॥ नोऽस्माकमधराऽमृत ते तुभ्य स्वस्मै वितर देहि तेन तव मनोरथपूर्तिर्भविष्यति । यत सुरतवर्द्धन शोकस्याऽस्मदप्राप्तिहेतुकस्य नाशनम् । अनुभूतपूर्वत्वादत्र सशयो न कर्तव्य इत्याशयेनाहुः ॥ स्वरितो वेणुर्यस्य तेन त्वया पूर्व सुष्ठुचुम्बितम् । किञ्चेदममृत वागगोचरमात्रानुभूतमाहात्म्यमित्याहु' ॥ इतरेषा सर्वेषामपि नृणा योषिदधरामृतमितरागविस्मारकत्वेन प्रसिद्धम् । अस्मु-राणा मोहि यधराऽमृतपानाऽऽशया क्षीरोदमथनोत्थाऽमृतविषयकरागस्य त्यक्तत्वादिति भावः । तथापि यथोक्ताऽमृतास्वादनसमये प्रायो नायकस्य पराजयो भवत्यतस्त्वया तदा नो वीरता विधे-या, नो चेदुपहास्यो भविष्यसीति हितैषित्वात प्रथममेव त्वा सूचयाम इत्याशयेन सबोधयन्ति ॥ हे वीरेति ॥

निवृत्तिपक्षे, ततश्च भवद्दर्शनध्यानाभ्या येषामन्तःकरणशुद्धिमैकाग्र्य च प्राप्त तेषा विवेकवैराग्यादिसाधनसपन्नानामधिकारिणा नृणा धारयत्यज्ञानादिक सर्वमिति धरः सर्वाधिष्ठानभूतपरमात्मा तस्य सम्बोधन, हे धर । ते नः, यथोक्तस्य तव प्रतिपादिकानामस्माकमुपनिषदाममृतम् । अस्मच्छ्रवणजन्य ज्ञानाऽमृत वितर करुणया देहि । यतस्त्वमेव वीर', न हि ज्ञानेन सदृश पवित्रमिह विद्यते * इत्युक्तत्वात सर्वोत्तमज्ञानाऽमृतदातृत्वात्तद्दानशूरस्तदन्त'करणवृत्त्यारूढः सन्, तज्ज्ञानादिसमस्तशत्रुध्वसकरत्वाद्युद्धशूरश्चेद, ददामि बुद्धियोग त येन मामुपयान्ति ते, तेषामेवानुकम्पार्थमित्यादि ध्वनयन्त्यः, हे वीरेति ॥ न च स्वस्य त्वदभिन्नज्ञानवतस्त्वत्प्रतिनिवृत्ति शङ्क्या । मियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमित्याशयेनाहु ॥ सुरतस्य परस्परप्रीतेर्वर्द्धनम् । न चैतदमृत विना जीवस्य शोकानिवृत्ति सम्भवतीत्याशयेनाहुः ॥ शोकस्य तदुप

लक्षितबन्धस्य नाशनम् । तरति शोकमात्मवित्, ब्रह्मविदाप्नोति पर, तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्य पन्था विद्यते इति श्रुतेः । नचैतदस्मद्विचारम तरा लभ्यमित्याशयेनाहुः ॥ स्वरितो ध्वनि व्यञ्जिनो वेणुस्थानीय उपनिषत्कदम्बो येन तेन वेदान्ताभ्यासवता पुरुषेण सुष्ठु चुम्बित सम्यगास्वादितम् । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्यादिश्रुते । अनात्मपदार्थेषु राग एवानर्थकर. । स च मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्तत्त्वज्ञानाऽमृतेन मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या निवर्त्तते इत्याहुरितरत्रानात्मपदार्थेषु यो रागस्तस्य नाशकम् । य लब्ध्वा चापर लाभमित्युक्तत्वात् ॥ १४ ॥

अटति यद्भवानह्नि कानन
त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ॥
कुटिलकुन्तल श्रीमुख च ते
जड उदीक्षता पक्ष्मकृद् दृशाम् ॥ १५ ॥

अहो अधराऽमृतायोग्यकालेऽपि त्वद्विरहोऽस्माकमसह्यः, किमु वक्तव्यमस्या रात्रावित्याशयेनाहु ॥ अटतीति ॥ भवान् स्वत वो वारयितुमशक्यो यदा दिने दिने कानन वृन्दावन प्रति अटति गच्छति तदा त्रुटि क्षणस्य कश्चिदशोऽपि त्वामपश्यतां व्रजस्थाना सर्वप्राणिना युगवत् प्रतीयते, किमु वक्तव्यमस्माकम् । पुनश्च कथञ्चिद्दिनस्य परिक्षये व्रज प्रत्यागतस्य तव कुटिलकुन्तला नन श्रीमुखमुच्चैरीक्षमाणाना प्राणिना दृशा पक्ष्मकृद् ब्रह्मा जडो मन्दः । भवच्छ्रीमुखापेक्षयातिक्षुद्रसुखविषयदर्शनाथ देवाना पक्ष्म न कृतवान् । अलौकिकविषयदर्शनपराणामस्मदादीना तु तत् कृतवान् । काल च महान्त कृतवानतस्तस्य जडत्व स्पष्टमेवेति भावः

तथाच निमेषप्रतिबन्धोऽपि यत्रासह्यदुःखप्रदस्तत्रैतद्विधसमये बहु कालं त्वद्विरहं कथं सहामस्तस्मात् कृपा कुर्वित्याशयः॥ अनभिज्ञा पक्षे, किञ्च मत्यह क्षणमपि त्वददर्शने दुःखं, दर्शने च सुखमनुभूय सर्वसङ्गपरित्यागेन यतय इव त्वामुपगताः, त्वं त्वेवंविधा अप्य स्मान् परित्यज्य गत इत्यहो कष्टमिति सकरुणमाहुः॥ अटतीति॥ त्वामपश्यतां त्रुटिरपि युगायते, त्वं तु सूर्योदयादारभ्य तदस्तप र्यन्तं वनमटति। तत्रापि तत्र गमनं यदा सार्थकं भवेत्तर्हि स्याद्यथा कथञ्चित्सन्तोषः। परं तु दिनमात्रं वृथा काननमेवाटति, अस्माकं तु तद्दुःखमसह्यमिति भावः। दर्शनसमये निमेषमात्रमप्यन्तरमसह्य मिति दर्शनसुखमुक्तम्। उदीक्षतां मध्ये यः पक्ष्मच्छेदकः स एव जडः प्रतिबन्धकनिर्वर्तकत्वात् कुशल इति वा। तथाच तत्प्रति बन्धकस्याङ्गस्यापि छेदनीयत्वात् तत्सुखस्योत्कर्ष इति भावः। प द्वा अस्माकमयं सुखजनक इति भ्रमाद्वयं दुःखसमुद्रे पतिताः, विचारे कृते दुःखजनकत्वमेव सिद्ध्यति। सर्वदा तथैव तव मद्वृत्तिदर्शना दित्याशयेनाहुः॥ अटतीति॥ तथाच प्रयोजनं विना चिरकालं वने भ्रमणं दर्शनकाले कुटिलकुन्तलैर्मुखस्याच्छादनं चेत्येतत्सर्वं केवलमस्मद्दुःखायेत्यर्थः। किञ्च तवैव कोऽपराधो, दैवमप्यस्मद् दुःखाय बद्धपरिकरमित्याहुः॥ पक्ष्मकृदिति॥ तस्माद् बहु जा तमितः परं करुणा विधेयेति भावः॥ मानिनीपक्षे, ननु सम्प्रतीषद् गर्वशैथिल्यं जातं वर्तते, प्रकटिते तु मयि पुनर्गर्वगिरिशृङ्गारूढा भ विष्यथ इति चेदस्मदर्थं नागम्यतां, यामां तु त्वद्दर्शनादर्शनयोः सुखदुःखनागरप्रवेशस्तदर्थमेवागम्यतामित्याशयेनाहुः॥ अटतीति॥

निवृत्तिपक्षे, यथोक्तज्ञानाऽमृतरहितानां क्षणमात्रमपि कालो दुःखकालत्वान्महानित्याहुः॥ अटतीति॥ त्वामपश्यतामहि अविद्या लक्षणं दिने सत्यतिलक्षणं यत् काननं तुद्भवान् यदटति तत्र त्र०

ष्टिरपि कालो युगवद् भवति । मुखं निःसरणे वक्त्र इति कोशात् श्रियो धर्मादिसम्पत्तेर्निःसरण यस्मात् तथाभूतं चेतन, कुटिलः कुन्तलो जनो विषयाभिमुखो वेगो यस्य तादृशमुदीक्षतां मध्ये यस्तुभ्य त्वत्प्राप्त्यर्थं दृशा चक्षुराधाना पक्ष्मकृन्निरोधक. स एव अजडश्चेतनस्त्वत्स्वरूप इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवा
नतिविलङ्घ्यतेऽन्त्यच्युताऽऽगताः ॥
गतिविदस्तवोद्गीतमोहिता.
कितव योषित कस्त्यजेन्निशि ॥ १६ ॥

किञ्च, सर्वथा अत्याज्या अस्मान् किमर्थं त्यक्तवानसीति न विद्म इत्याशयेनाहुः ॥ पतीति ॥ हे अच्युत भगवतोऽप्यच्युतस्वरूप यत् कदापि तेन वियोगो न भविष्यतीति विचार्य पतय' सुताः अन्वयो वंशः भ्रातर बान्धवा' संबन्धिन एते सर्वथाऽप्यलङ्घ्यास्ता नप्यतिलङ्घ्य नवान्ति समीप आगता । यतस्त्वं गतिवित् कर्मोपा सनज्ञानफलज्ञाता तत्प्रदानाय साक्षाद्द्रष्टा । सर्वा अपि गतयो भगवत एव भवन्तीति । वय वा गतिविद । पत्यादिभजने भगवद्भजने च गतितारतम्यविद इति वा । किञ्च, त्वयाप्याकृष्टा इत्याहुः ॥ त वोद्गीतेनोच्चैर्गीतेन मोहिता। पत्यादिवैमुख्यापादकेन गिताऽमृतेन त्वयैव स्वस्मिन्नासक्तचित्ता. संपादिताः कस्त्यजेत् । यस्त्वं स्व स्मिन्नासक्ता स्वयमाहूय फलमदत्वा त्यक्तवान् स भगवान् क इति न विद्म इत्यर्थः । ननु स्वपत्यादिसन्निधावेवैत' पर गन्तव्यमिति चेत् तत्राहु ॥ कितवानां त्वत्स्वरूपानभिज्ञत्वात् स्वपरवञ्चका नां सबन्धिन्य स्त्रिय । अतस्तदाभिमुख्य कदापि मास्तु, त्वदेक

शरणा वय त्वयैव रक्षणीया इति भाव' । अनभिज्ञापक्षे, आस्तां तत्, अत्र तु अत्यन्तमनुचित कृतमित्याहु ॥ पत्यादीनतिक्रम्य तव समीपमागता, यतस्तवोत्कृष्टेनोच्चैर्गीतेन मोहिता. । यतस्तव गतिविद । अस्मन्मोहकान् गीतगतिविशेषाञ्जानतः । उद्गीतेन मोहिता अवश्यमागमिष्य तीत्यस्माक गतिविद इति वा । यद्वा तव गतिं स्वभाव जानन्त्यो विदग्धा अपि वय मोहनमन्त्रात्मकेन त्वद्गानेन मोहिता एव स्वयमेवाहूता योषितो निशि अरण्ये त्वाम् ऋत कस्त्यजत् । कापि स्त्रियो न त्याज्यास्तत्रापि निर्जनवन, तत्रा पि निशि, तत्रापि यदर्थमाहूतास्तदददत्वैवेति तवैव शठस्यैवविध चे ष्टित सम्भवति, ना यस्येति कितवेति सबोधनाशय । यद्वा, हे कितव एवविध कितवोऽपि कश्चिन्नास्ति । स हि कैतवाल्लब्ध वस्तु स्वी करोति, न तु तिरस्करोतीति भाव । तथाच नास्त्यस्मत्त्यागे किम पि कारणम् । अच्युतिलक्षण तु तव त्वयि नास्त्यवेत्यच्युतेति स बोधनाशय ॥ मानिनीपक्षे, तिष्ठत्वस्मदर्थ गमनागमनविचारः एतास्तु पत्यादीनातिलङ्घ्य तव समीपमुपागता किमर्थं त्यक्तवा नसीत्याहु ॥ पतीति ॥ च्युतिरहित मत्वा समागतास्त्व तु स्वय- मेव पलायित इत्याश्चर्य्यामति अच्युतेति सबोधनाशय. । शठ प्र ति शठ कुर्यादिति न्यायमजानन् वृथैव कितवः सपन्नाऽसि । स- रला प्रति कैतव्याचरणादित्याशयेनाहु ॥ हे कितवेति ॥

निवृत्तिपक्षे, एवविधाधिकारिणमपक्ष्येव पत्यादिस्थानीयान र्थान् त्वादिना वाऽतिविलङ्घय, हे अच्युत, स्वरूपावबोधिका या स्तवोद्गीतेन—समन्वयात्, स विजिज्ञासितव्य , सोऽन्वेष्टव्य इत्यादि रूपेण, मायै= विवेकज्ञानाय तत्पदत्वेनोाहता., कितवेन कैतव्येन व्याजेन योषित. स्वाभीष्टपतिपरायणा योषित इव परब्रह्मणि तात्पर्येण सगता अस्मान् को वा विद्वान्निशि कर्मादिरूपेण परि

णतायामविद्यायां निशि त्यजेत् क्षिपेद्, ब्रह्माति ऽभिक्तपरत्वमनि पादनेनान्धगर्ते क्षपयेत् पातयेत् सजेत् स विद्वानित्यर्थ ॥ १६ ॥

रहसि सविद हृच्छ योदय
प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ॥
बृहदुर श्रियो वीक्ष्य धाम ते
मुहुरातिस्पृहा मुह्यते मन ॥ १७ ॥

ननु किमर्थं परमेश्वरबुद्धिमाच्छाद्य रमणबुद्धिं कृतवत्यो य येदानीं दुःखसागरे निमग्ना. । अत्यस्त्यज्यता सा बुद्धिरित्याशङ्क्य तव स्वरूपमेव तादृशबुद्धिमुत्पादितवान्, सा चदानीमस्माभिर्निर्वर्तयितुमशक्येत्याशयेनाहु ॥

रहसीति । रहसि सविद सङ्केता यस्मात् । अनुगार्थः । हृच्छयस्य कामस्योदयो येन । प्रहासितमाननं यस्य, प्रेमपूर्वक वीक्षण यस्य तथाभूत त्वा श्रियः स्थान तव बृहद्वक्ष स्थल च पुनः पुन र्वीक्ष्यास्थितानामस्माकम् । अतिस्पृहा जाता तया चास्म मनस्त त्साप्त्यभवान मुह्यते पुन. पुनर्वाञ्छा माप्नोतीत्यर्थ । यद्वा भाव किं त स्पृहिस्तथाचाऽस्म मनो वीक्ष्य तया मुह्यतीत्यर्थ. । अतिस्पृहमिति क्वचित् पाठ. । यद्वा स्पृहोत्पत्तौ कारणत्रय— रहसि सविद्रूपमेकं, कामोदयकर प्रेमपूर्वकवीक्षणविशिष्ट प्रहसिताननमिति द्वितीय, श्रियो धाम विशालमुरश्च तृतीयम् । तथाच त्वदीय मोहिनीविग्रहमालोक्य दग्धकामो महारुद्रोऽपि यत्र मोहितस्तत्र ततोऽपि कोटिगुणितसौन्दर्यादिविशिष्ट त्वयि सति वराकीणामस्माक व्यामोहे किं चित्रमिति भाव. ॥ अनभिज्ञापक्षे, त्वद्दर्शन जन्यत्वदङ्गसङ्गस्पृहा त्वद्वियुक्तानामस्माक रोगरूपा सपत्नाऽतः

स्वाङ्गसङ्गेन तच्चिकित्सा त्वयाऽवश्य विधेयेत्याहुर्द्वाभ्याम् । पूर्वं-पस्माक कामो न स्थित । तव महसितयुक्तस्य मुखस्य दर्शनेन उदय प्राप्तः, प्रेमपूर्वक वीक्षणेन स्थिरतां गत , ततो रहसि स-विदा सम्भोगचातुर्यसूचनेनातिसौ दर्य्यविशिष्टस्य विशालस्योर-सो दर्शनाज्जातेन स्वयोग्यताज्ञानेन चोत्कण्ठा तच्छान्तिस्पृहो-त्पन्ना।तद्विषयालाभात्तद्युक्त मन केवल मुहर्मुहुर्मुह्यते, मृत्युरपि ना यात्यत उभयभ्रष्टानां जीवनमरणान्यतररहितानाम् अस्माक धिग् जीवनमित्यर्थः ॥ मानिनीपक्षे, यद्यपि भवान् सम्प्रति परोक्ष स्तिष्ठति तथापि त्वदीयमनसोऽवस्था वय सम्यगवगच्छाम इत्या शयेनाहुः ॥ अस्मत्कृत त्वत्तोषार्थ सङ्केत तथा कामोदये हेतुभूत प्रेमवीक्षण, महसितयुक्तमस्मदीय मुख, श्रियः स्थानमुरःस्थल च वीक्ष्य तत्प्राप्तिस्पृहया तव मनो मुह्यति तथाप्यस्मद्दु'खार्थं तादृश दुःखमपि सहसे, न त्वागच्छस्यत. किं वक्तव्यमाश्चर्यं तव हृदयस्य माहात्म्यमिति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, यद्यप्येव तथापि कामिनोऽस्मदभिप्राय ना-शयन्तीत्याहु' ॥ ममदाकृता रहसि सविद, तथा तदीय यथोक्तमा नन यथोक्तमुरश्च वीक्ष्य कामरूपेण स्थितस्य तत्र जातया स्पृहया अस्माक मनो मुह्यते तात्पर्य्येणपसास भजत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स्वदु.खनिवृत्तेरनायासमसाध्यतामावेदयन्ति ॥

व्रजवनौकसा व्यक्तिरङ्ग ते
वृजिनहन्त्र्यल विश्वमङ्गलम् ॥
त्यज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मना
स्वजनहृद्रुजा यन्निषूदनम् ॥ १८ ॥

व्रजेति ॥ हे करुणानिधे तवाभिव्यक्ति सर्वेषां व्रजौकसां वनौकसां च विशेषेणात्यर्थं वृजिनहन्त्री दुःखनिरसनी । अतो दुःखप्रदानार्था तदर्धानमनुचितमिति भावः । यद्वा वृजिनस्य पापस्य नाशिका । तथाच त्वत्सङ्गप्रतिबन्धकं पापमभिनाशयितुं समर्थस्यान्तर्धाने प्रयोजनं न पश्याम इति भावः । किञ्च, विश्वस्य सर्वस्यात्यर्थं मङ्गलरूपा । तथाच विशेषसम्बन्धवतीनामस्माकं सम्प्रति विपरीता सम्पन्नेत्यहोऽस्मदभाग्यमहिमेति भावः । अतः स्वाभिव्यक्त्यनुरूपैव चेष्टा न्याय्येत्याशयेनाहुः ॥ नोऽस्माकं मनागीषदायाससरहितत्यागं किञ्चित् त्यज । अस्मभ्यं हि अनादरेणापि त्वया कृतेऽस्मत्कार्यं भविष्यतीति ज्ञापयितुं त्यजेत्युक्तम् । यतस्त्वय्येव स्पृहायुक्त आत्मा अन्तःकरणं यासाम् । तथाचोत्कटस्पृहायुक्तान्तःकरणानामादरानादरविचारः कुतस्त्य इति भावः । किं त्याज्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ स्वजनानां गोपीनां हृद्रोगाणां यदेव नितरां सूदनं नाशनं भवति तदेव तदभिज्ञस्त्वं देहि, तन्नाम न वक्तव्यमिति भावः ॥ मनागिति याचकरीत्या । यस्तु तस्तु हृद्रुजामिति बहुवचनेन, निषूदनमित्यत्र निशब्देन च चिरकालं निरन्तरं च लोकोत्तराङ्गसङ्गसुखं प्रार्थनीयत्वेनाभिमेतं ध्वनितम् ॥

अनभिज्ञापक्षे, स्वरोगोपशामकौषधप्रदानोत्साहम् उत्पादयितुं याचकरीतिमनुसरन्त्यः स्तुवन्ति ॥ तव व्यक्तिर्व्रजे प्रवृजिनस्य दुःखस्य पापस्य च हन्त्री । अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथेति गर्गाचार्येणोक्तत्वात् पूतनादिसंहारेण नलकूबराद्युद्धारेण च तत्त्वस्यानुभूतत्वाच्च । किञ्च, नैतावदपि तु सर्वस्यापि मङ्गलरूपा । तव जन्मप्रभृति कस्याप्यमङ्गलस्यादर्शनात् । एवं स्तुत्या स्वाभिमुखं प्रियमालक्ष्याहुः ॥ मनागीषत्, न तु बहु, तच्चावश्यं त्यक्तव्यमेव

देहि त्यज। किं तदित्यपेक्षावन्तमित्रालक्ष्य भिक्षुपादप्रसारन्यायमाश्रित्याहु' ॥ स्वजनेति॥ तथाच केषाञ्चिद् दुःखस्य नाशक', केषाञ्चि मङ्गलरूपफलविशेषस्य प्रदाता, अस्माक तु रोगस्य निवर्तको भवान्न तत्र कार्पण्य तवोचितमिति भावः॥ मानिनीपक्षे, ज ममभृति यादृशस्तव स्वभावः स्थितः सम्प्रत्यपि तथाभूत एवास्माकमपेक्षित इत्याशयेनाहुः ॥ व्रजेति॥ तथाच यथास्माकमपि दुःखं न भवे मङ्गल च स्यात् तथात्वयानुष्ठेयमिति भावः। तर्हि कथमेव भवेदितिचेत् तत्राहु ॥ त्यजेति ॥ हे स्वजन, नोऽस्माक यत् हृदयकान्तीना निषूदनमीषदौदासीन्य तत् त्यज यतस्त्वत्कर्तृका या स्पृहा तस्यामात्मा मनो यासा त्वत्कृतमानासक्तचेतसा तथा च सप्रति स्वीकृतमीषदौदासीन्य विहायाऽऽगत्य पूर्ववत् प्रार्थनादिक कुर्वित्याशय ॥

निवृत्तिपक्षे, तस्माद् यथाऽस्मत्सरक्षण जीवानां समुद्धारश्च भवेत् तथा त्वया कृपा विधेयेति प्रार्थयन्ते ॥ व्रजेति ॥ व्रजस्य वेदस्य प्रसाराराण्यपातिताना जीवाना चात्, वृजिनहन्त्री सर्वाऽनर्थनिवृत्तिकरी। तथा विश्वस्याल मङ्गलरूपा परमानन्दाविर्भावकरी हे परमात्मँस्तव व्यक्ति' साक्षात्कार' । तस्मात् स्वजनाना स्वभक्तानामज्ञानाहङ्कारादिलक्षणरोगाणां यन्निषूदन तदस्मत्सबाधिविज्ञानलक्षण किंचित् स्वजनेभ्यो देहि। यतस्त्वद्विषयाऽस्मज्जिज्ञासा तत्कर्तव्यतायामात्माभिप्रायो यासाम्। तथाचौपनिषदेन स्वविज्ञानेन स्वजनानुद्धरेति भाव ॥ १८ ॥

एव बहूक्ते' परविरहव्याकुलस्वान्ता गतधैर्या रुद त्य आहुः।

यत्ते सुजातचरणाऽम्बुरुह स्तनेषु
भीता शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु॥

तेनाटवीटमसि तद्व्यथते न किंस्वित्
कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां न ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे रासपञ्चाध्याय्या-
मेकत्रिंशोऽध्याय ॥ ३१ ॥ (३) ॥

यदिति ॥ यत्तव सुजात चरणकमल स्तनेषु भीता' सत्य शनैः दधीमहि भयेन शनैर्धारण हेतु -कर्कशेषु । न चेत्र तर्हि किमर्थं धारयथेति चेत्तत्राहु ॥ हे प्रिय, स्वसुखार्थं धार्ष्ट्येन धारयाम॰ तत्रापि सुजाताम्बुरुहरूपत्वात सुगन्धि शीतल हृदयस्थतापप्रशामकम् । प्रियपदमितस्तद्धारणमिति सूचनार्थमुक्तम्- सुजातेति ॥ त्व तु तादृशकोमलेनास्मान् पारत्यज्यास्मदुद्वेगेण समति रात्रौ अटवी शर्करादिव्याप्तमरण्यमटसि भ्रमसि । किं स्वित् तत्पादपद्म तत्रत्य शर्करादिभिर्न व्यथत । यद्यपि तेन तादृशवने भ्रमणेन तद् व्यथते, न वेति सदेहो भवति, तथा नास्माक सदेहोऽस्मद्दोषवशात् पलायितेन त्वया तद्व्यथामगणयित्वा भ्रमणाश्रितत्वाद् व्यथत एवेति निश्चयात । तथाच स्वसुखहेतुत्वात्तत्पीडापि यद्यस्माक मसह्या, तदा परमदुःखकारणभूता वनभ्रमणजनितव्यथा त्वस-ह्यतमाऽतोऽस्माक बुद्धिस्तामनुस धाय भ्रमति घूर्णत इत्यर्थ । यतो भवदायुषां भवदेकप्राणानामस्माक तादृशभवत्पादपीडानुसधानेन मरणमेवोपस्थितमहो कष्टमिति भाव॰ ॥ अनभिज्ञापक्ष, अहो यत् प्रार्थ्यते त-मयाऽवगत, तथापि मदीय पादसरोज युष्मत्स्तनेषु स्थापित व्यथामवाप्नोति, तेषा कठोरत्वादतो भवतीना प राक्ष वन एव भ्रमामीत्याशङ्क्य सरोदनमतिचित्रमाहु ॥ यदिति॥ तथाचातिसुकुमारत्वात् पीडाशङ्कयाऽस्माभि॰ कठारेषु स्तनेषु

शनै' शनै. स्थाप्यते, तेन त्वमटवीमटसीत्यतिचित्ररूपोऽन्यायस्तवै व शोभत इति भाव. । स्तनस्पर्शजनितदु खासहन, कूर्पादिस्पर्शे व्यथासहन च किञ्चिन्धनामिति तु वय न विद्म इत्यप्यनेन ध्वनितम् । तत्र मनसोऽवस्था को वेद कीदृशो वर्ततेऽस्माक बुद्धिस्तु सशयचक्रारूढा स्थैर्य न लभते, किं कुर्म इत्याहु ॥ तद्व्यथने परमसुकुमारत्वादाहो स्वित्र व्यथते, भ्रमणे प्रवृत्तत्वादिति द्वयो' पक्षयोरेकस्यानिर्धारणादस्मद्बुद्धिर्भ्रमति । तथाहि । अहो तस्य पद तु व्यथते, तथाप्यसावस्मास्विव स्वाङ्गेष्वपि निर्दय । किंवाऽस्मद्दु खार्थं स्वाङ्ग दु खमुत्पाद्य सहते, किं वाऽस्मद्दु.खज य सुखन दु खमपि सुखमेव मन्यते, किं वा दैववशाद्विरह प्राप्ता प्रेमभराक्रान्तस्वान्तत्वादुन्मादमदशां प्रविष्टस्तत्पीडा नानुस धत्त इत्यादिप्रथमपक्षानुकूलतर्कान् प्रति धावति । किं ससर्गजा दोषगुणा भव तीति न्यायाद्यथा हृदयमतिकोमलमप्यस्मत्कठोरकुचसङ्गेनातिकठोरमभूत् तथा त्वत्पदाऽम्बुजमप्यतो न व्यथते । किं वा सुकुमारसङ्गेन कूर्पादय. कोमलता गता., किं वा भूमिरेव कारण्या माधुर्यरसास्वादनाय वा तदधः स्वजिह्वां स्थापयति, किं वा कयाचिदि द्रजालविद्यया भूमिं स्पृशतीत्यादिद्वितीयपक्षे तर्कान् प्रति धावति । ननु मिथ्येद, प्राणधारणादिति चेत्तत्राहुः ॥ भवत्स्येव समर्पितप्रायुर्यासामत सुखिनि त्वयि स्थितत्वान्न नश्यतीति भाव ॥ मानिनीपक्षे, अतिकोमलचित्तस्य परमसुकुमारावयवस्य स्वभावविपर्ययमालक्ष्य वयमतिव्याकुलाः सपन्नाः, किं कुर्म इत्याशयेनाहु. ॥ यदिति ॥ कुचानां कठोरत्वाच्चरणस्यातिसुकुमारत्वाद्धारणे भीयसे इति कृत्वा तद्धारणम् । यतो हि प्रिय । तथाच तव सयोगोऽप्यस्माक दुःखहेतुरेव, यत' कुचाना कठारत्वे तव पादयो दामयुक्त दु ख, प्रनादिना तत्कोमल

त्वत्प्रार्थनाया तव तु स्वानुसन्धानेन तु स्वमिति भावः । तादृशेनापि त्वमटवीमटसि । तत्तु निश्चयेन व्यथत एव, तव तु तस्मिन्नपि दया नोत्पद्यतेऽतस्तवस्वभावविपर्ययमालक्ष्यास्मद्धीर्भ्रमतिमरणमूर्छा गन्तु प्रवृत्ता, त्व त्वस्मद्भिरहितोऽवशिष्टास्मदायुर्भिरपि चिर सुखेन न विहरसीत्याशयेनाहु ॥ भवत्यर्पिताऽऽयुषामिति ॥

निवृत्तिपक्षे, जीवरूपेण ससरण तु नास्मभ्य रोचतेऽतः पुनरपि वदाम इत्याशयेनाहु. ॥ यदिति ॥ तव परब्रह्मणो यत् साधकानुग्रहार्थं प्रकटित सगुण स्वरूप सुजाते चरणाऽम्बुरुहे यस्य तदपि कठिनानुष्ठानप्रतिपादकेषु स्तनस्थानीयेषु कर्मोपासना प्रतिपादकयागेषु, अहो निर्गुणस्य निरवयवस्य कथमर्चनादिक प्रतिपादयाम इति भीता सत्य शनै' साधकचित्तशुद्ध्यादिक्रमेण तस्य ज्ञानोदयार्थं दधीमहि । तेनैव जीवत्व प्राप्तेन रूपेण ससाराटवीमटसि तत् किस्विन्न व्यथते ? किन्तु व्यथत एव । तत्रत्यै कूर्पादिस्थानीयैराध्यात्मिकादिदु खै । यद्वा किं व्यथते न वेति अस्माक धीर्भ्रमति । अनेन ससारस्यानिर्वचनीयत्व बोधितम् । यतो भवद्बोधनार्थमेवास्माक प्रादुर्भावोऽत एव वदाम इत्याहु. ॥ भवदिति ॥ १९ ॥

इति श्रीधनपतिसूरिविनिर्मिताया गूढार्थदीपिकाया
एकत्रिंशोऽध्याय ॥ ३१ ॥ (३) ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

द्वात्रिंशे गोपिकाऽऽलापविक्लिन्नहृदयोऽच्युतः ॥
तासामाविर्हितस्ताश्च पूजितः प्रत्यपूजयत् ॥ १ ॥

इत्थं विरहव्याकुलचेतसां चेष्टावर्णनमुपसंहरति ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ॥
रुरुदुः सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १ ॥

इतीति ॥ इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वा एव गोप्यः प्रकर्षेण उच्चैः परमप्रेम्णा गायन्त्यः, तथा चित्रधा अनेकप्रकारेण प्रलपन्त्यः विरहव्याकुलत्वादनर्थकान्यपि वचांसि प्रयुञ्जन्त्यः । एवं कृतेऽपि यदा प्रेष्ठदर्शनं न जातं तदा सुस्वरं करुणोत्पादकदीर्घस्वरेण रोदनं कृतवत्यः । एतत् सर्वं न स्वदेहरक्षाद्यर्थं, किं तु कृष्णदर्शने लालसा उत्कटोत्कण्ठा यासां ताः । यथा दुःखिता दुःखनिवृत्त्यर्थं राजाग्रे रोदनेन तन्निवेदयन्ति तद्वदिति सम्बोधनाशयः ॥

निवृत्तिपक्षे, गोप्यः श्रुतयो मुख्याधिकारिणं प्रति प्रकर्षेण मुख्यतात्पर्येण परमात्मानमेव गायन्त्यः कर्म प्रति प्रलपन्त्यः, अनर्थकवचनत्वेन प्रतिपद्यमानाः परमजडं प्रति रुरुदुः हा महामूर्खोऽयं सर्वथास्मद्विमुख इति रोदनमेव कुर्वन्त्यः । अधिकार्यभाव उपदेशव्याख्याना रोदनरूपत्वाभिधानात् । यतः कृष्णस्य सदानन्दरूपस्य परमात्मनो दर्शनं जीवानां मोक्षार्थं भवत्विति लालसा यासां ताः । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

ततः परं भगवानप्यन्तर्धानतया स्थातुं नाशकत्, किं त्वति

मबलेन तत्प्रेम्णा समाकृष्टचेता आविर्भूत इत्याह ॥

तासामाविरभूच्छौरि स्मयमानमुखाऽम्बुज ॥
पीताऽम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ २ ॥

तासामिति ॥ मया ततामद सर्व जगदव्यक्तमूर्तिनेत्युक्तस्व रूपेण तावत्काल स्थित पुनस्तदभीष्टो वासुदेवात्मना आविर्भूत । एव दु खनिवृत्त्यनुकूल शौर्य्य मकटनीय, सर्वदु खनिरासाय यदु- वंशेऽवतीर्णत्वात् । स्वापराधशङ्कया ग्लायमानमानसाङ्गनास्तोषयितु स्मयमान स्मितयुक्त मुखपद्म यस्य स । तथाच भवतीना विरह वैक्लव्यदर्शनार्थमह तिरोहिता, न तु किञ्चिद्दोष मनसि निधा यातो यथोक्तवैक्लव्यमवलोक्यातिप्रसन्नोऽहमिति सूचयन्निवेत्यर्थः तत्तोषोत्पादक तत्स्वरूप चाह ॥ पीताम्बरधर, लक्ष्म्या सह रम णयोग्येन वैकुण्ठस्वरूपेण । अत एव स्रग्वी ब्रह्मणा लक्ष्म्या वा समर्पितया मालया अलङ्कृत' । तत्रापि केवलकरुणयैवाऽऽविर्भू तो, न तु कामकृताऽऽकर्षणेनेति बोधनायाह ॥ साक्षाद् यो म मथमन्मथस्तस्य चैवम्भूतस्य नास्ति कामवश्यतासम्भावने ति भाव' ॥ अनभिज्ञापक्षे, दु खित शुक , क्षत्रियजातित्वात्तासु प्रेमभराक्रान्तासु शौर्य्य प्रकटितवानिति द्योतयितु शौरिरित्युक्त वान् । अत एव दु खितास्वपि तासु स्मयमानमुखाम्बुजस्तत्रापि यः कामाधिष्ठातृदेवस्तस्यापि मन्मथ' स्वस्मि मन'सक्तिकर । त- द्दशासु हासानौचित्यमभिप्रेत्य हाससङ्कोचार्थ मुखाग्रे हस्तेन पी ताम्बरधर स्रग्वी वनमालया शोभमान साक्षान्मन्मथम मथ इति ॥ तासां तादृशस्यापि विरहदु'खस्य विस्मरणार्थ तादृश इति भा- वः ॥ मानिनीपक्षे, शौरिरपि तत्प्रेमपराधीनत्वादाविरभूत् । स्मय मानमुखाम्बुजः । अहो हासार्थ मयेदमनुष्ठितमतः कामो न

विधेय इति सूचनार्थं तथाभूतः । अन्तस्तुष्यद्बहिर्विरहाद् सतप्त एवेति भावः । अत एवापराधक्षपापनार्थं स्कन्धाभ्यां पुरोलम्बिनीकृत्य बद्धहस्ताभ्यां पीताऽम्बरधरः । युष्मत्परिधापितामेव मालां धारयन् । युष्मान् स्मरन्नेव क्वचिदेकान्ते विकलितचित्त एवाहं स्थितो, न तु कयाचिद्रममाण इत्यम्लानपुष्पां मालामवलोक्य प्रतीयतामिति सूचयन्निवेति भावः । ननु तथापि तासां कोपनिवृत्तिः कथं जातेत्याशङ्क्याह ॥ साक्षादिति ॥ २ ॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह ।

तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबला. ॥
उत्तस्थुर्युगपत् सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥ ३ ॥

तथाभूतमागतं विलोक्य तासां विह्वलतादशायामाविर्भूतत्वात् तच्छरीरसुगन्धाघ्राणादिना ससंज्ञाः सत्य, अहो आगतोऽयं प्रेष्ठ इत्यमन्यन्तेति सूचयितुमागतमित्युक्तम् । प्रीत्या विकसितनेत्रपद्माः प्रीतिप्राबल्यात् कोपनिवृत्त्या तादृशा जाता इति भावः । तत्राप्यऽबलास्तत्प्रतीकारबलरहिता यदा विरहेण कृषतां गताः । बलरहिता अपि । यतः, प्रेष्ठम् ॥ तद्दर्शनमात्रेणागतबला इति भावः । सर्वा अपि युगपदेवोत्तस्थुः । आगतं प्राणं प्राप्य तन्वः करचरणादयः शरीरावयवा यथा । यद्वा, त्यक्तान्यनेकानि योगिशरीराणि प्राणं प्राप्य यथा युगपदुत्तिष्ठन्ति तद्वत् । एक एव कृष्णस्तासां प्राण इति बोधनाय, प्राणमित्येकवचनम् ॥ ३ ॥

तत्र युगपदुत्थितानां सर्वासां मध्ये मुख्यानां पृथक्चेष्टितान्याह ।

काचित् कराऽम्बुजं शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा ॥

काचिद्दधार तद्बाहुमंसे चन्दनभूषितम् ॥ ४ ॥

काचिदिति ॥ चन्द्रावली श्यामा शैव्या पद्मा राधा ललिता विशाखा भद्रेत्यष्टौ मुख्यमख्य । तत्राद्याश्चतस्रः सरलस्वभावत्वा दक्षिणाः । उत्तराश्चतस्र वामस्वभावत्वान्मानिन्य । अत एव मुनिनाऽपि सरलानां मध्य एकैकस्याश्चेष्टितमर्द्धेनोक्तम् । वामाना मध्ये त्वेकैकस्या एकैकवृत्तेनोक्तम् । तत्रादौ कान्तपराधीनाया दक्षिणाया वृत्तमाह ॥ काचिच्छौरेर्दक्षिण करकमलम् अञ्जलिना सहतहस्तद्वयेन जग्राह । तत्रापि मुदा परमहर्षेण भ्रमणप्राप्तश्रम म त्वा स्पर्शोत्कण्ठ्यात् करावलम्बनव्याजेन प्रेम्णा तद्गृहीतवतीत्यर्थ । इय तु राधाप्रतिस्पर्द्धिनी चन्द्रावलीसञ्ज्ञा । तथाचोक्त बिल्वमङ्गल, राधामोहनमन्दिरादुपगतश्चन्द्रावलीमूचिवान् राधे क्षेममिहेति तस्य वचन श्रुत्वाऽऽह चन्द्रावली * क सक्षेममये विमुग्धहृदये कंस' क दृष्टस्त्वया राधा केति विलाज्जितो नतमुख स्मेरो हरि पातु व इति अथ द्वितीयाया' स्वाधीनका ताया दक्षिणायाश्चेष्टितमाह ॥ काचिच्च दनलिप्त विरहतापोपशामक तस्य प्रेष्ठस्य बाहु स्क धे मुदा दधार । इय राधासुहृद्भूता श्यामलाख्या सखी ॥ ४ ॥

काचिदञ्जलिना गृह्णात् तन्वी ताम्बूलचर्वितम् ॥
एका तदङ्घ्रिकमल सतप्ता स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥

अथ तृतीयायाः कान्ताधीनाया दक्षिणाया वृत्तमाह ॥ काचिच्छौरेस्ताम्बूलचर्वित परमादरादञ्जलिना गृहीतवती, न त्वेकेन हस्तेन, यतस्तन्वी कोमलाङ्गी तथा तद्ग्रहणयोग्या इय चन्द्रावली सुहृद्भूता शैव्याभिधा सखी । अथैवंविधाया एव चतुर्थ्या वृत्तमाह ॥ एका तस्य वामभुजेन श्यामलाख्या सखीमवलम्ब्य तिष्ठत प्रेष्ठस्य

दक्षिणमङ्घ्रिसरोरुहं स्वयमुपविष्टा सती स्तनयोरधारयत् सतप्ता । इयमपि चन्द्रावलीसुहृद्भूता पद्माख्या सखी ॥ ५ ॥

अथ वामासु प्रथमाया आतवामाया, प्रखराया, स्वाधीनकान्ताया वृत्तमाह ।

> एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ॥
> घ्नतीवैक्षत् कटाक्षेपैः सन्दष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥

एका भ्रुकुटिमाबद्ध्य भ्रुवौ कुटिलीकृत्य प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपावशेन विह्वला सती सदष्टाधरोष्ठा भूत्वा, कटा, कटाक्षास्तैर्य आक्षेपाः परिभावास्तैस्ताडयन्तीवैक्षत । इष्टेऽपि गर्वमानाभ्यां बिब्बोकः स्यादनादरः *इत्युक्तलक्षणो बिब्बोकाख्योऽयमनुभावः । सर्वाः परित्यज्य या नीता पश्चात् त्यक्ता च । सेयं श्रीराधाख्या मुख्या सखी गोपालतापिनी या गान्धर्वीति नाम्ना ख्याता ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयाया प्रखराया स्वाधीनकान्ताया वामाया वृत्तमाह ।

> अपराऽनिमिषद्दृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखाऽम्बुजम् ॥
> आपीतमपि नातृप्यत् सन्तस्तच्चरणं यथा ॥ ७ ॥

अपरा अनिमिषद्दृग्भ्याम् अनिमीलिताभ्यां दृग्भ्याम् अलिस्थानापन्नाभ्यां तत्रापि क्षरणशङ्कया अनिमिषिताभ्यां तस्य प्रेष्ठस्य मुखाऽम्बुजं तत्रत्यलावण्यामृतम् आसमन्तात् पीतमपि जुषाणा अत्रैवागमनं करिष्यतीति मानरशात् स्वस्थान एव स्थित्वा सेवमाना नातृप्यत् उत्कण्ठातिशयादलबुद्धिं न कृतवती । तत्रानुरूपदृष्टान्तमाह ॥ यथा ॥ ७ ॥

अथ तृतीयाया मृद्व्याः स्वाधीनकान्ताया वामायाश्चरितमाह ।

त काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च ॥
पुलकाङ्ग्युपगूह्यास्ते योगीवानन्दसम्प्लुता॥८॥

त प्रेष्ठ नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य हृदय नीत्वा प्रवेशनीयरूपस्यै कत्वाद्रन्ध्रेणत्येकवचनम् । तस्मि सरणभयान्नेत्र निमील्य च त म तत्रैवालिङ्ग्य तज्ज यान दमग्ना पुलकाङ्गी रोमाञ्चिततनुरास्ते । अत्रैवागत्यालिङ्गन विधास्यतीति मानैवम्भूता सती स्वस्थान एव स्थिता । यथाऽऽविभूतान दे निमग्नो योगी समाधावास्ते तद्वदित्यर्थः । इयमपि राधासुहृद्भूता विशाखाऽभिधा सखी । एव सत्याऽत्राभिहिता, अप्रमी तु मरला भद्राख्या विष्णुपुराणेऽभि ता । काचिदायातमालोक्य गोविन्दमतिहर्षिता * कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति प्राह ना यदुन्नैरयदिति । च द्रावल्यादिनामानि तु स्का द प्रह्लादसंहिताद्वारकामाहात्म्यादावुक्तानि ॥ ८ ॥

अथा यासा वृत्तमाह ।

सर्वास्ता केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृता ॥
जहुर्विरहज ताप प्राज्ञ प्राप्य यथा जना ॥ ९ ॥

सर्वास्ता गोप्य केशवस्य ब्रह्माद्यनुकम्पकस्य तेजोनिधेरव लोकनाद् य परमोत्सवस्तेन निर्वृता आनन्दिता, विरहज य ताप जहुः । यथा प्राज्ञ परमेश्वर प्राप्य तदीया जना । यद्वा प्रा ज्ञ ब्रह्मज्ञ प्राप्य मोक्षविरहज ताप मुमुक्षवस्त्यजन्ति । यद्वा प्राज्ञ सौषुप्त पुरुष प्राप्य विश्वतैज सस्था जीवा ॥ ९ ॥

एवम्भूताभिस्ताभिर्भगवानपि विशेषेण शुशुभ इत्याह ।

ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृत ॥
व्यरोचताधिक तात पुरुष शक्तिभिर्यथा ॥ १० ॥

ताभिरिति ॥ भगवान् षड्विधैश्वर्यसम्पन्नोऽपि अच्युतः स्व स्वरूपादान दघनादमच्युतोऽपि विधूतशोकाभिस्ताभिरधिक तत्रापि विशेषणारोचित पुरुष स्वयमेव परमात्मा सत्त्वादिभि' शक्तिभिर्यथा । यद्वा उपासको ज्ञानबलवीर्यादिभिर्यथा। अथवा पुरुष सङ्घाताभिमानी सर्वेन्द्रियशक्तिभिर्यथा तथा स्वस्वरूपानतिरिक्ताभिः स्वशक्तिरूपाभि । याभिर्गोपाङ्गनाभिर्भगवत. क्रीडानुकरण सद्दत्तमिति भाव । पुत्रवदनुकम्प्यत्वात् तत्राग्रे मगेद रहस्य प्रकाशितमिति तात्सबोधनाशय । प्रमदाशतकोटिभिराकुलित इत्यागमोक्तेरसख्याता गोप्यस्तासा मध्ये, षोडशैव सहस्राणि गोप्यस्तत्र समागता ॥ चन्द्ररूपी मतः कृष्णः कलारूपास्तु ता मताः ॥ एकैकशस्ता' सभिन्ना. सहस्रेण पृथक् पृथगिति स्क दोक्ता षोडशसहस्राणि मुख्यास्तासामपि म ये सहस्रसख्याका मुख्यास्तत्राप्युक्ता अष्टौ मुख्यतरास्तत्रापि श्रीराधाचन्द्रावल्यौ मुख्ये । तत्रापि श्रीराधा परममुख्यतमेति विवेक ॥

तासामित्यत आरभ्य निवृत्तिपक्षे, तासां श्रुतीनां सब धी शौरि शूर. ससारविजय कर्त्तु प्रवृत्तोऽधिकारिदेहस्तत्र स्थित वसुदेवशब्दाभिधेयमन्त करण, तत्रैवोपलब्धियोग्यत्वाद्वासुदेव औपनिषद परमात्मा । तत्रैव सर्वसाधनसम्पन्नाधिकार्यन्त.करणलक्षणे वन एवाविरभूत् । अह ब्रह्मास्मीति साक्षात्प्रकाशित' । आत्मन्येवात्मान पश्येदित्यादिश्रुते । तत्रापि सगुण' स्मयमानमुखा म्बुजत्वान्निरूपणानिश ध्यान. । स एव साक्षान्मन्मथश्चासौ म मथश्च सर्ववृत्तिसाक्षिरूप । प्रतिबोधविदित मतमिति श्रुते' । त तथाभूतमागतमधिकारिचेतसि आविर्भूतमवलोक्याबला साक्षात्त त्मकाशनबलरहिता श्रुतय स्वानुकूलाऽधिकारिणि प्रीत्योत्फुल्ला विकास प्राप्ता दृग् ज्ञान यासाम् । अधिकारिणे प्रकाशिततत्त्वार्थ

ज्ञाताः सर्वाः काण्डत्रयात्मिका, युगपदुत्तस्थुः । यथाभूतस्वार्थाभिमुखा जाता इत्यर्थः । काचिदित्यादौ जातावेकवचनम् । काश्चिद् भगवदवयवभूततद्देवयजनप्रतिपादिका इति कर्मकाण्डश्रुतीनां तात्पर्य्यं सूचितवान् । काश्चित्तदुपभुक्तैर्नैवेद्यादिग्रहणपरास्तदङ्घ्रिध्यानप्रतिपादिकाश्चेत्युपासनाकाण्डश्रुतीना तात्पर्य्यं ध्वनितवान् । काश्चि मुख्या, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्याद्या भेददर्शनपरिक्रुद्धाः । काश्चित्तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्याद्या पदार्थद्वयाऽभेदपरा , काश्चिदात्मानमेव लोकमुपासीतेत्याद्या निर्गुणोपासनपरा इति ज्ञानकाण्डश्रुतीनां तात्पर्य्यं सूचितवान् । सर्वा अपि ताः केशवस्य परमात्मनो योऽधिकारिण आलोक, साक्षात्कारस्तत्र परमोत्सवस्तेन निर्वृता अहो अयं स्वात्मभूतपरमात्मानं न जानातीति तदीयविरहाज्जातो यस्तापस्तज्जहुः । ततश्च विधूतः शोको याभिः प्रसन्नाभिरिति वा, ताभिः श्रुतिभिर्वृतः सगुणो निर्गुणश्चाधिकं व्यरोचत सच्चिदानन्दस्वरूपतया प्रतिपाद्य सन् सम्यगशोभतेत्यर्थः ॥ १० ॥

ताः समादाय कालिन्द्या निर्विश्य पुलिनं विभुः ॥
विकसत्कुन्दमन्दारसुरभ्यनिलषट्पदम् ॥ ११ ॥
शरच्चन्द्रांशुसन्दोहध्वस्तदोषातमः शिवम् ॥
कृष्णाया हस्ततरलाञ्चितकोमलवालुकम् ॥ १२ ॥
तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजा
मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः ॥
स्वैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितै-
रचीक्लृपन्नासनमात्मबन्धवे ॥ १३ ॥

ततः काश्चित् प्रियालापैः काश्चिद् भ्रूभङ्गवीक्षितैः * निन्येऽनुनयम् याश्च करस्पर्शेन माधव इति विष्णुपुराणोक्तहेतुभिर्विधूतशोकास्ताः सम्यग् हस्तधारणप्रियालापादिसमीचीनप्रकारेणादाय सह गृहीत्वा रासक्रीडायोग्यं कालिन्द्याः पुलिनं निविश्य ताभिर्व्यरोचतेत्यनुसन्धानीयम् । कलिं कलहं द्यति खण्डयतीति कालिन्दस्तस्य कन्या कालिन्दी । तथाच तत्पुलिने गोपीनां परस्परं मया च कलहो न भविष्यतीति तत्र नयनस्याशयः । विशुद्धपक्षत्वात् सर्वासामैकमत्यसम्पादकं । तत्र नयने समर्थ इति वा । पुलिनस्य रासयोग्यतामाविष्करोति ॥ विकसत्कुन्दमन्दारैः सुरभिर्या वायुस्तस्माद् षट्पदा यत्र ॥

पुनश्च शरत्कालीनचन्द्रकिरणानां समूहैर्ध्वस्तं दोषाया रात्र्यास्तमो यत्र तेन दिवसतुल्यकालत्वादत्यन्तशोभनम् । पुनश्च कृष्णसदृशवर्णनामधेयाया भगवत्सख्या यमुनाया भगवद्रमणार्थं पुलिनभूमिं सत्कृत्य स्थिताया हस्तरूपैस्तरङ्गैराचिता आस्तृता कोमलवालुका यत्र । तरङ्गैः पुलिनभूमेः समतासम्पादनात्तेषां हस्तत्वनिरूपणम् । तथाच जलसुगन्धपुष्पवायुनादैः परितो वेष्टितं सुप्रकाशवत् शीतलं मम चेति बोधितम् ॥ अथ गोपीनां कृत्यमाह ।

तस्य क्रीडोत्सुकस्य विभोर्दर्शनेन यो ह्लादस्तेन नाशिताः सर्वाधयो यासां ता मनोरथस्यान्तं पूर्णकामतां ययुः । यथा श्रुतयः परमात्मनि समन्वयं प्राप्य कृतकृत्या भवन्ति तद्वत् । ततः सुस्थिरचित्ताः सत्यः कुचकुङ्कुमेन स्वेदार्द्रेणाङ्कितैः स्वीयैरुत्तरीयैरासनं कृतवत्यः । यतः आत्मबन्धोः, अभिज्ञपक्षे, अन्तर्यामिणे, तदुत्तरपक्षे स्वप्रेष्ठाय । तथाच ईदृशोत्तरीयैस्तदासननिर्माणमुचितमेवेति भावः । एतेनाहो पूर्वमुपदेशं कर्त्तुं प्रवृत्तोऽस्माभिर्निवारित आसीत् कदाचिद् दुःखादेव तिरोहितः स्यादतोऽधुना प्रथमं व्यासासनो

पर्युपेत्रयैतन्मुखारविन्दादुपदेश एव ग्राह्य इत्याशयेनैव कर्तुं प्रवृत्ता इति ध्वनितम् ॥

निवृत्तिपक्षे,ता श्रुती. स्वप्रतिपादकत्वेन समादाय कालिन्द्या मायायास्तीरं शुद्धान्तःकरणं निर्विश्य, विभुर्व्यरोचत विकास प्राप्तः । कुन्दमन्दारादिस्थानीयैर्यमनियमादिभि. सुरभिर्योऽनिलो निरुद्धः प्राणवायुस्तेन निरुद्धं पट्पदं षड्वर्गो यत्र। पुनश्च शरत्कालस्थानीयेन निष्कामभगवदाराधनलक्षणेन कर्मणोदितो यो विवेकाख्यश्च द्रस्तस्य विचारलक्षणानामंशूनां स दोहेन समूहेन ध्वस्तं रागद्वेषादिदोषलक्षणमासमन्तात् तमो यस्मिन् । अत एव शिवं कल्याणरूपं पुनश्च कृष्णाया अविद्याया हस्तैर्हस्तलक्षणैस्तरङ्गैरात्मानात्मज्ञानभेदैरचिता असंस्पृष्टा कोमला वालुकास्थानीया वृत्तयो यस्मिँस्तस्य प्रत्यगभिन्नस्य परमात्मनो दर्शनेन य आह्लादस्तेन विधूतास्तद्वादिकल्पिता विपरीताभिप्रायरूपा हृदयरोगा यासां ता श्रुतयो मनोरथस्याखण्डैकरसरूपपरमात्मप्रतिपादनाभिलाषस्यान्तं समाप्तिं ययुः । कुचकुङ्कुमेन कर्मोपासनाकाण्डबोधितकर्मोपासनाद्यनुष्ठानामादितपरमात्मानुरागेणाङ्कितै । स्वीयैरुत्तरीयैः स्वजन्यप्रत्ययैरात्मबन्धवे औपनिषदाय परब्रह्मणे आसनमभिव्यक्तिस्थानं कृतवत्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो
योगीश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ॥
चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चित-
स्त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥ १४ ॥

स भगवानपि ईश्वरः स्वतन्त्रोऽपि तत्र ताभिरुत्तरीयैर्निर्मित

आसने उपविष्टः, किञ्च, योगीश्वरैर्ब्रह्मादिभिरन्तर्हृदि एकाग्रे मनसि कल्पितमासनं यस्य तथाभूतोऽपि, यद्यप्येवं तथापि गोपी परिषद्गतः तत्सभापातिस्ताभिस्ताम्बूलनर्मस्मितादिना अर्चितः सन् अधिकं शुशुभे । यतस्त्रैलोक्यस्य चतुर्दशभुवनस्य या सौन्दर्य लक्ष्मी तस्या एव मुख्यं पदमायतनं पुनर्विग्रहं दधत् प्रकटयन् सन् यद्वा गोपीपरिषद्गतत्वादिरूपेण योगीश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः । अत्रोत्तरीयैरासनस्य निर्माणेऽपि तदन्तस्तादृशवस्त्रान्तरस्य स त्त्वात्, तत्क्षण एव भगवत्कृपया दिव्योत्तरीयोद्भवसम्भवाच्च न तासां रसाभासकरी नग्नता शङ्का ॥

निवृत्तिपक्षे, तत्र योगीश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनो भगवानीश्वरः स परमात्मा गोपीनां गोपस्य स्वसत्तास्फूर्तिप्रदानेन सर्वपालकस्य देवस्यावबोधनपराणां श्रुतीनां समवायस्तत्प्रतिपाद्यतया अर्चितः निखिलप्रपञ्चशोभाया एकमधिष्ठानभूतं वपुर्दधत् ॥१४॥

एवं यथोक्तासनोपर्य्युपविष्टं भगवन्तं किञ्चित् पप्रच्छुरित्याह ।

> सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं
> सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा ॥
> संस्पर्शनेनाङ्ककृताङ्घ्रिहस्तयो
> संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषिरे ॥ १५ ॥

सभाजयित्वेति ॥ तं सम्मान्य ईषत्कुपितास्ता बभाषिरे । यतः कामं नानाविलासैर्दीपयतीति अनङ्गदीपनम् । केन सम्मान्येत्यपेक्षायामाह ॥ हासलीलापूर्वकं यदीक्षणं तेन विभ्रमो विलासो यस्याः, तया भ्रुवा । पुनश्चाङ्कीकृतयोः स्वस्वाङ्के गृहीतयो रङ्घ्रिहस्तयोः संस्पर्शनेन । ततश्च संस्तुत्य भवानेवास्माकं गतिः

परमानन्दप्रद इत्येवमादिवचनैः स्तुत्वा बभाषिरे ॥

मानिनीपक्षे, स्वहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा अनङ्गस्य दीपनं यस्य तं, तेनैव स्वाङ्के कृतयोरङ्घ्रिहस्तयोः संस्पर्शनेन संस्तुत्याहो तव करचरणकमलयोरपूर्वं शैत्यं यत्संस्पर्शादस्मत्तापोऽपि निवृत्ते । तस्मात् सम्प्रति तापानभिज्ञश्च द्रववत् सर्वदा सख्येवासीति व्याजेन स्तुत्वा तद्दर्शनादिना कोपस्य कुण्ठितत्वादीषत्कुपिता बभाषिरे ॥

निवृत्तिपक्षे, अनङ्गस्य सवासनस्य सकारणस्य कामादेर्दीपनम् । तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति । सहासलीलापूर्वकेणेक्षणेनासंख्यातजगदुत्पादकेन तत्सहितेन विभ्रमवत्या भ्रुवा तत्प्रलयहेतुभूतया उपलक्षितम् । अङ्घ्रिहस्तयोरित्युपलक्षणम् । स्वस्मिन् प्रतिपाद्यानामसंख्याताव्यवानां संस्पर्शेन दूरतः सहस्रशीर्षा इत्यादिना प्रतिपादनेन संस्तुत्य । अहो अस्माकमप्यगम्य इत्येवमीषत्कुपिता बभाषिरे । तथाचैवविधानां श्रुतीनां कथमगम्यः परमात्मेत्यधिकारिचेतसि शङ्का समुत्थितेति भावः ॥ १५ ॥

अहो विज्ञातमस्माभिर्भवत उपदेशकरणे महत्युत्कण्ठा वर्तते ऽतः सम्प्रत्यस्मत्प्रश्नानुसारेण यथेष्टमुपदिश्य तेन च प्रसन्नो भवेति द्योतयन्त्यस्तस्याकृतज्ञतां तन्मुखेनैवोद्घाटयितुकामा गूढाऽभिप्राया लोकवृत्तान्तमिव पृच्छन्ति ॥

गोप्य ऊचुः ॥

भजतोऽनुभजन्त्येक एक एतद्विपर्ययम् ॥
नोभयांश्च भजन्त्येक एतन्नो ब्रूहि साधु भो ॥ १६ ॥

भजत इति ॥ भजतः प्राणिनः, अनु पश्चात् केचिद् भजना-

ऽनुसारेण भजन्ति । एके त्वेतद्विपर्यय यथा भवति तथा । अ भजतोऽपि तद्भजनानपेक्षा भजन्ति । एके तु उभयान् भजतो ऽभजतश्च न भजन्ति । एतत्पक्षत्रयमपि सोदाहरण साधु सम्यक् नो ब्रूहि । सावधानतयैवोत्तर वक्तव्यमिति द्योतयितु, भो इति सम्बोधनम् ॥ १६ ॥

तासामभिप्रायमवगत्य क्रमेणोत्तरमाह ।

श्रीभगवानुवाच ॥

मिथो भजन्ति ये सख्य स्वार्थैकान्तोद्यमा हि ते ॥
न तत्र सौहृद धर्म. स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥ १७ ॥

मिथ इति ॥ ये मिथोऽ याऽ य परस्परोपकाराकाङ्क्षया भजन्ति ते स्वार्थ एवैकान्तत उद्यमो येषा तथाभूता । न त कश्चिद यं भजति किन्तु स्वात्मानमेव दृष्टफलर्थित्वात् प्रसिद्ध चेदम् । बहवश्चैतदुदाहरणभूता, अतो नाधिकमत्र वक्तव्यमिति द्योतनाय हिशब्द: । तत्र सत्कीर्तिकर सौहृदम्, निर्व्याजेन हितैषित्व नास्ति । नापि धर्मो दृष्टोद्देशात् । यद्वा, नात्रैवविधे भजने सौहृद धर्मः, किन्तु मित्रतालक्षणो धर्म । हि यतस्तद्भजन स्वार्थ पशूनां परस्परकण्डूयनसदृश नान्यथा । स्वार्थाभावे निवर्तते । हे सख्य इति सबोधयन् युष्माक मम च नैवविध मित्रत्वमपि तु निरुपाधिकं सख्यमिति द्योतयति ॥ १७ ॥

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह ।

भजन्त्यभजतो ये वै करुणा पितरौ यथा ॥
धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृद च सुमध्यमा ॥ १८ ॥

भजन्तीति ॥ ये अभजतोऽपि भजन्ति ते द्विधा–सदन्धराहि

तावन्तद्वन्तश्च । तत्राद्या, करुणा दयालवो यथा, द्वितीया पितरौ यथा । अत्र प्रथमपक्षे निरपवादो धर्मो, निरुपाधिकत्वादनश्वर । द्वितीयपक्षे निरपवाद सौहृदम् । यद्वा पक्षद्वये निरपवादो धर्म, सौहृद च । यद्वा अत्र सौहृदरूपो धर्मो निरपवाद । सुमध्यमा इति सबोधयन् करुणाया सम्बन्धस्य च विषयभूता भवत्य इति सूचयति । श्लेषेण शोभनो मध्यमप्रश्नो यासा ता । सुष्ठुमध्यमपक्षोदाहरणभूता भवत्य इति वा ज्ञापयति ॥ १८ ॥

तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह ।

भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभजत कुत ॥
आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुह ॥ १९ ॥

भजत इति ॥ ते चतुर्विधा केचिदात्मारामा अन्तर्मुखा, केचिद्बहिर्मुखा अपि पूर्णत्वादाप्तकामा उपकारापेक्षारहिता । केचिदकृतज्ञा उपकारानपकारज्ञानविधुरा अत्यन्तमूढा । केचिद् उपकर्ता गुरु स्मृत इत्युक्ता गुर्वादय उपकारिणस्तान् द्रुह्यन्तीति ते । तथाच तदुपकार न जानन्ति प्रत्युतापकार प्रकुर्वन्ति ते अतिकठिना इत्यर्थ ॥

निवृत्तिपक्षे समानार्थकम् ॥ १९ ॥

एतेषु मध्ये भवान् क इत्यभिज्ञानापेक्षायाम्, अहो स्वमुखेनैव चरमकोटिप्रविष्ट इति सतुष्टा अक्षिपक्ष्मकोचै परस्पर गूढस्मितमुखीर्मानिनीश्चालक्ष्याह ।

नाहन्तु सख्यो भजतोऽपि जन्तून्
भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये ॥

यथाऽधनो लब्धधने विनष्टे
तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेद ॥ २० ॥
एवं मदर्थोज्झितलोकवेद-
स्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽबला ॥
मया परोक्षं भजता तिरोहितं
मासूयितुं मार्हथ तत्प्रियं प्रियाः ॥ २१ ॥
न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां
स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः ॥
या माभजन् दुर्जरगेहशृङ्खलाः
संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना ॥ २२ ॥

नेति ॥ हे सख्य, अहं तु भजतोऽपि न भजामि । तुशब्देन पक्षा तरव्यावृत्तिः । तच्चाभजनं नाकृतज्ञत्वादिनिव धनं, किन्तु तदनुवृत्तिधारेच्छानिव धनमित्याशयेनाह॥अमीषां भजतां जन्तूनाम् अनुवृत्तये निरन्तरध्यानप्रवृत्त्यर्थं तान्न भजामि । जन्तुमात्रं प्रति यदैवं तदा सखीर्युष्माकं प्रति किं वक्तव्यमिति सम्बोधनाशयः । तथाच कारुणिकं परमसुहृदहं, न त्वकृतज्ञ इति भावः । एतत् सदृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ यथा अधनो दरिद्रो दैववशाल्लब्धधनो जातः पुनश्च तस्मिँल्लब्धे धने विनष्टे सति तस्य धनस्यैव चिन्तया निभृतं पूर्णं, अन्यत् क्षुत्पिपासादिकमपि न वेद ॥

एवं वो युष्माकं मय्यनुवृत्तये परोक्षमदर्शनं यथा लोकादित्यागे दुर्बला इति तदाशयः । मया तिरोहितं तिरोधाय स्थितम् ।यतो मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां मदर्थमेव त्यक्तो लोको युक्तायुक्ताप्रतीक्षणाद्, वेदश्च धर्म्माधर्मानादरात्, स्वज्ञातयश्च स्नेहत्यागाद् याभिस्तासाम् ।

न तु भवतीष्ववज्ञास्तु बल प्रकटयितु मया तिरोहितमिति सूचनाय सबोधनम् । हे अबला । भवस , तथा भजता युष्मत्प्रेमाकुलेन, अत एव तत् तस्मात् । प्रयं मामसूयितु दोपरोपेण द्रष्टु युय मा अर्हथ, न यो ग्याः स्थ । यथाह युष्माक प्रियस्तथैव यूयमपि प्रिया. । अत्रार्थे सशयो न कर्तव्य इत्याशयेन सबोधयति ॥ हे प्रिया इति ॥ मानिनी पक्षे, यद्यप्येव तथापि तादृश प्रिय मां प्रिया यूयमसूयितु मार्हथे ति मा, प्रियस्य प्रियासु तथा प्रवृत्तेरनुचितत्वादिति भाव. ॥

आस्तामिद परमार्थ तु शृणुतेत्याह ।

नेति ॥ काममयत्वेन प्रतीयमानाऽपि वस्तुतो निर्मलप्रेम मयत्वेन निरवद्या निर्दोषा सयुग् मद्विषयकचित्तैकाग्रता अङ्ग सङ्गमो वा यासां तासा व स्वीयसमीचीनप्रत्युपकारकृत्य विबु धायुषा देवायुषा ब्रह्मायुषा वा विबुधानां ज्ञानिना मतेनायुषा ऽपि न पारये, प्रत्युत हेतुर्लोकवेदमर्यादा विहृश्च्य नि शेष छित्वा या मामभजन् शरीराद्यर्पण कृतवत्य । तथाचाभिज्ञापक्षे, भजनस्य जीवधर्मत्वात्तादृशभजनस्य मयि दुर्लभत्वान्न पारये । अनभिज्ञा पक्षे मम चित्तस्य पितृभ्रातृब न्धवादिष्वपि स्निग्धत्वात् न पारये ॥ मानिनीपक्षे, मम चित बह्वीषु प्रेमयुक्त, न त्वत्र यतां गतमतो न पारये । तत्तस्माद्युष्माकमेव साधुना साधुत्वेन प्रतियातु प्रत्युपकृत भवतु । तथाच युष्म सौशील्येनैव ममाऽऽनृण्य, न तु मत्कृतेन प्र त्युपकारेणेति भाव ॥

निवृत्तिपक्ष, भजतोऽपि ज तूनह न भजामि, विषयतया तेषां प्रकटो न भवामि । किमर्थमिति चेत्तत्राह अनुवृत्तये, प्रातबाधाबादि तत्त्वसिद्धये । एतत् सदृष्टा तमाह ॥ यथेति ॥ एव ना युष्माक मध्यनु वृत्तये मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां विवेकिना परोक्ष भजता वर्तमा नेन मया परोक्षतया लब्धेनापि मया तिरोहितम् अ तर्द्धानेन स्थितम्।

तथाच यावद् ब्रह्मसाक्षात्कारो न भवति तावच्छ्रवणाद्यावृत्तिः कर्त्तव्या परोक्षतया भातस्य तिरोहितत्वात् । तथाच भगवतो बादरायणस्य सूत्रम्—आवृत्तिरसकृदुपदेशादितीति भावः । तस्मात् प्रियाः, प्रतिपादकत्वेनाभिप्रेता यूयं प्रिय प्रतिपादकत्वेन समतं माम् । अहो अस्मद्विचारपरस्य झटिति प्रत्यक्षतया कुतो न भातीत्यसूयितुं मार्हथेत्यर्थः ॥

आस्तामिदं जीवरूपेण बद्धस्य मम बन्धननिवारकाणां युष्माकमुपकारस्य प्रत्युपकारं त्विह न पश्यामीत्याह ॥ नेति ॥ निरवद्ये कर्तृत्वादिदोषासंस्पृष्टे मयि संयुजा तात्पर्येण सङ्गतानां वः स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषाऽपि न पारये, यतो भवत्यो दुर्जरा देहगेहादिशृङ्खला मदीयाः संवृश्च्य माभजन् तत्तस्मात् युष्मत्साधुकृत्यं व साधुत्वेन प्रतियातु, श्रुतिकृतोपकारस्य प्रत्युपकारः केनापि कर्त्तुमशक्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीधनपतिमिश्रकृतौ गूढार्थदीपिकायां द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्याय' ॥ ३३ ॥

त्रयस्त्रिंशे ततोऽध्याये हरेर्लीला निरूप्यते ॥
वने जले च बहुधा राजभवनान्तर तथा ॥ १ ॥

अथ रासोऽत्र वर्णयिष्यन्नादौ भगवतोक्तानुनयवाक्येन ताः सम्यक् प्रसन्नाः सम्पन्ना इत्याह ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इत्थ भगवतो गोप्य श्रुत्वा वाच सुपेशला ॥
जहुर्विरहज ताप तदङ्गापचिताशिष ॥ १ ॥

इत्थ पूर्वोक्तप्रकारेण भगवतः पूर्णस्याह भवतीनामधमर्ण इत्येवरूपा., गोप्यः–भगवता स्वीयत्वेन स्वीकृता वय न तु त्यक्ता इति निश्चयवत्यः, तादृशाधिकाराऽयोग्या अपि वय भगवतैवमनुनीता इति मनसि विचारयन्त्य इति वा, वाच' श्रुत्वा विरहज ताप जहु.। यतो भगवद्वाच सुपेशला अतिमनोहरा' । आपातर रूयतानिरासाय सुपद प्रयुक्तम् । यतश्चोपचिताशिष. लब्धमनोरथाः । यद्वा तस्य भगवतोऽङ्गेन वपुषा करणाङ्गैर्वा उपचिता. समृद्धा आशिषो यासां ताः । यद्यपि पूर्व तापत्याग उक्तस्तथापि तादृशवाक्श्रवणादिना पुनर्विरहशङ्कानवगमाद्विरहजन्यतापत्याग पुनरुक्त' । तासा गोपीनामङ्गस्पर्शादिना लब्धसुखा इति वा । एतेन प्रश्नोत्तरसमाप्तौ मानशान्त्या तदा आलिङ्गनचुम्बनादिविलासा आसन्निति सूचितम् ॥

निवृत्तिपक्षे, अथ विद्वत्ता सि परमात्मन श्रुतिभि. रमणं वक्तुमुपक्रमते ॥ इत्थमिति ॥ भगवद्भाव प्राप्तस्य प्रत्यगात्मनो य

थोक्ता' सुगेशला वाच श्रुत्वा लब्धमनोरथास्तदा, हे राजन्, त
च्छद्वादिभि. श्रुतिषु प्रत्यगभिन्नपरमात्मप्रतिपादन नास्तीत्यादिना
प्रतिपादिततद्विरहाज्जात ताप जहु ॥ १ ॥

तत्रारभत गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः ॥
स्त्रीरत्नैरन्वित प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभि ॥ २ ॥

तत्र ताभि सहैकमत्ये सति, तस्मिन् प्रदेश इति वा गोवि
न्दः स्त्रीरत्नै समन्वितो रासक्रीडामारभत । नटैर्गृहीतकण्ठानाम यो
न्यान्त कराश्रियाम् ॥ नर्त्तकीनां भवेद्रासो मण्डलीभूय नर्तनमित्यु
क्त रासलक्षणम् । रसानां समूहो रासस्तन्मयी क्रीडेति तद्व्यु
त्पत्तिः । एतदर्थमेव स्वीकृतगवेन्द्राभिषेक इति सूचयितु गोविन्द
इत्युक्तम् । भगवता सार्द्धं रासक्रीडायोग्यता तासामेवासीदिति
सूचनाय रत्नैरित्युक्तम् । तत्राप्यनुव्रतैस्तत्रापि ना यानुरोधेन, कि
न्तु प्रीतै. प्रीतिपूर्वकमुत्कटोत्कण्ठावद्भिः । कथमित्यपेक्षायाम"पो
न्य वा बद्धाः सङ्ग्रथिता बाहवो याभिस्तै' । तथाचान्योन्याबद्धबा-
हूनां भगवता गृहीतकण्ठानां नर्तन सम्प्रवृत्तमित्यर्थ. ॥

निवृत्तिपक्षे, तत्र श्रुतीनामैकमत्ये सति विद्वदन्तःकरण इति
वा । गोविन्दः श्रुत्यैकगम्यः परमात्मा श्रुतिलक्षणस्त्रीरत्नै श्रुति
मस्तकैरन्वित. प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धवान् । रसो वै स इति
श्रुत्या रस आनन्दरूप परमात्मा तदीयां तदाविर्भावकरी क्रीडा
श्रुतिप्रतिपाद्यतालक्षणां लीलामारभत । तत्र कापि श्रुतिरद्वितीयब्र
ह्मानुसृता न स्थिता इत्याशयेनाह ॥ अनुव्रतै ॥ तत्रापि न क्लिष्ट
कल्पनया तत्र नीता इत्याशयेनाह ॥ प्रीतैरिति ॥ तत्रापि परस्पर
विरोधराहित्येनेत्याशयेनाह ॥अ योन्येति ॥ परस्परमाबद्धा अविरोधं
प्राप्ता बाहुस्थानीया वाक्यार्था येषां तैः ॥ २ ॥

चतुर्वर्णाधिकेन सार्द्धेन तत्साहित्य दर्शयति ।

रासोत्सव सम्प्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डित ॥
योगेश्वरेण कृष्णेन तासा मध्ये द्वयोर्द्वयोः ॥ ३ ॥

रासेति ॥ तासा रासक्रीडालक्षण उत्सवो मनोविस्मापकाह्लाद रूपः सम्यक् प्रवृत्त । यथा उत्सवोऽनेकविधैर्ब्राह्मणादिभिर्मण्डितो भवति तथाऽयमुत्सवो गोपीना बहुविधैर्मण्डलैर्मण्डित । कथम्भूताना तासा, कृष्णेन कण्ठे गृहीतानाम् । कथम्भूतेन कृष्णेन द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन । कृष्णपदेनानवच्छिन्नानन्दसमुद्रे तासा निमग्नता सूचिता । न त्वेकस्य कथमेककालमेवविध प्रवेश इत्याशङ्कानिरासायोक्त योगेश्वरेण ॥ योग अघटितघटनापटीयसी महामायाशक्तिस्तस्या ईश्वरेण । तथाच तादृशशक्त्या तस्य तथा प्रतीतिरित्याशयेनाह ॥ य श्रीकृष्ण स्त्रिय. स्वनिकट म न्येरन् । अत्र गोपीद्वयान्तरितः कृष्ण इत्युक्त्या गोप्यर्द्धसख्यक कृष्णमूर्तिसयुक्तो रासोत्सव । तेन गोपीसमसख्याकथन्मूर्तियुक्तेन वक्ष्यमाणेन तेन न पौनरुक्त्यम् । किञ्चात्र न तावत्सख्याकमूर्तिस्वीकार., कि त्वेक एवातिलाघवेन तथा नृत्यति स्मात एव, य म ये रन्नित्युक्तम् । न तु तथा दृष्टवस इति । इय च भगवल्लीला परमोत्कृष्टा लक्ष्म्यादीनामपि प्रार्थनीया परमदुर्लभा चेति बोध्यम् । रासोत्सव इत्यारभ्य, कथालङ्कारार्थ पुरञ्जनोपाख्याने नगरीवर्णनवद्रासवर्णनमतो निवृत्तिपक्षविवरणप्रयत्नादुपरम्यते ॥ ३ ॥

प्रविष्टेन गृहीताना कण्ठे स्वनिकट स्त्रियः ॥
य मन्येरन्नभस्तावद्विमानशतसकुलम् ॥ ४ ॥

तावत् क्षणमेवौत्सुक्याकृष्टचेतसा सस्त्रीकाणा देवानां विमान

शतैः सव्याप्तं नभ आसीदिति शेषः । स्वर्गसम्बन्धिनृत्तगीतादिकं तेषां तदानीं तुच्छमभूदिति सूचनाय दिवौकसामित्युक्तम् । रसान्तरव्यग्रतानिरासाय, सदाराणामित्युक्तम् । ननु भगवल्लीलां द्रष्टुमधिकाराभावात् कथं तत्र प्रवृत्ता इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तमौत्सुक्येति । तत्रापि यावत् तेषां दर्शनीयं स्थितं तावदेव तेषां दर्शयामास भगवानिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

देवा अपि न केवलं कौतुकद्रष्टार एव बभूवुरपि तु रासक्रीडापरिकरतां ययुरित्याशयेनाह ॥

दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ॥
ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥
जगुर्गन्धर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलम् ॥ ५ ॥

ततस्तदनन्तरं देवैर्वादिता दुन्दुभयो नेदुस्तथा तैरेव क्रियमाणा रङ्गाधिष्ठानदेवतापूजार्थं स्तरणार्थं च पुष्पवृष्टयो निपेतुः । नानाविधानां पुष्पाणां भिन्ना वृष्टय इति द्योतनाय बहुवचनम् । ततो गन्धर्वपतयो गानाधिकारिमुख्या विश्वावसुप्रमुखा जगुः । भगवान् श्रोष्यतीति मत्वा तत्पतयो जगुरित्याशयः । तत्रापि सस्त्रीकाः प्रेमाविष्टत्वात् तत्त्वादव्यग्रचित्ता इति भावः । तत्रापि तां भगवल्लीलामवलोक्य न तेषां भगवति विषयित्वबुद्धिरासीदित्याशयेनाह ॥ तस्य तादृशक्रीडायां निष्ठस्य भगवतो निर्मलं यश इति तथा च तद्दर्शनं शुद्धबुद्धीनां तेषां मलनिवर्तकमभूदिति भावः ॥ ५ ॥

एवं बाह्यवाद्यादिकमुक्त्वा नृत्यमध्ये रसोपयोगीनि वादित्राण्याह ।

वलयानां नूपुराणां किङ्किणीनां च योषिताम् ॥
सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥ ६ ॥

वलयानामिति ॥ तत्राप्युपरि योषितां वलयानां मध्ये नूपुराणां मध्ये किङ्किणीनां शब्दो रासमण्डले तुमुलः सङ्कीर्णोऽभूत् तत्रापि प्रियेण श्रीकृष्णेन सह वर्तमानानाम् । तथाच तत्क्रियाया न कस्या अपि कृष्णविश्लेष आसीदिति भाव । चकारेण सङ्गृहीतस्य करतालादिशब्दस्याप्याधा य व्यज्यते । ननु महामायानटीनर्तकस्य भगवतस्तत्र नृत्यत का शोभेत्याशङ्क्याह ॥

तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः ॥
मध्ये मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ॥ ७ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन् रासमण्डले भगवानपि देवकीसुतोऽपि अत्यर्थं शुशुभे । तत्र दृष्टा त । सौवर्णानां मणीनां मध्ये मध्ये महामरकतो नीलमणिर्यथा शोभते तद्वत् गोपीदृष्ट्यभिप्रायेणैव विनैव मध्यपदावृत्तिमेकवचनम् । यद्वा कदाचिन्मण्डलमध्यगतो वेणु वादयन् शुशुभे । तदुक्तं विल्वमङ्गले । अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवो माधवं माधवं चान्तरे चाङ्गना * इत्थमाकल्पिते मण्डले मध्यग' सञ्जगौ वेणुना देवकीनन्दन इति ॥ ७ ॥

स यथा ताभि शुशुभे तथा ता अपि तेन विरेजुरित्याह ।

पादन्यासैर्भुजविधुतिभि सस्मितैर्भ्रूविलासै
र्भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटै कुण्डलैर्गण्डलोलै ॥
स्विद्यन्मुख्य कवरसनाग्रन्थय कृष्णवध्वो
गायन्त्यस्त तडित इव ता मेघचक्रे विरेजु ॥ ८ ॥

पादन्यासै सङ्गीतशास्त्रोक्तनृत्तानुकूलपादगतभेदै' । भुजविधुतिभिरन्योन्याबद्धभुजानामपि यथोक्तक्रीडानुकूलै कम्पनविशेषै । यद्वा कदाचिदन्यो पारब्धबाहुभुज्यपाभिनयार्थं कृतैश्चालनै

सस्मितैर्भ्रूविलासैः, काश्यर्यात् कुण्डलीभवन्मध्यभागैः, चलद्भिः कुचैस्तत्पटैश्च, गण्डेषु चञ्चलैः कुण्डलैः, स्विन्नानि स्वेदबिन्दुकृतानि मुखानि यासां, कबरेषु रशनासु च दृढा ग्रन्थयो यासां ताः। अग्रन्थयः शिथिलग्रन्थय इति वा, ताः कृष्णं गायन्त्यो विरेजुः। तत्रानेक मूर्तिः श्रीकृष्णो मेघचक्रमिव, गोप्यस्तडित इव, स्वेदबिन्दवस्तुषार इव गीतं गर्जितमिवेत्यर्थात् सूचितम्। कृष्णवध्वः कृष्णभोग्यस्त्रियः वधूपदेन तस्यैव वस्तुतः स्वाभाविकाः स्त्रिय इति सूचितम्। स्व वधूपदेन चष्टा कृतनृत्य इति वा। तडित इवेत्यनेन तथाभूता अपि ता देवादिभिर्मेघचक्रे तडित इव कदाचन शोभमाना दृष्टा इत्यपि ध्वनितम् ॥ ८ ॥

केवलनृत्यमुक्त्वा सङ्गीतं तदाह ।

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठ्यो रतिप्रियाः ।

कृष्णाभिमर्षमुदिता यद्गीतेनेदमावृतम् ॥ ९ ॥

नृत्यमाना नृत्यन्त्योऽप्युच्चैर्जगुः। शानजार्षः। नृत्ये मानो गर्व आदरो वा यासामिति वा। रक्तकण्ठ्यः। नानारागैरनुरञ्जितकण्ठाः, स्निग्ध कण्ठा इति वा। तथापि रतिरव प्रिया यासाम्। यद्वा गानफलमाह॥ रतिः कृष्णकर्तृका प्रीतिः प्रिया यासाम्। ननु तादृशचिर कालीननृत्य श्रमापनोदस्तासां केन जात इत्याशङ्क्याह॥ कृष्णेन सदानन्दरूपेण प्रेष्ठेन कृतः अभितो मर्षः प्रोञ्छनादिरूपस्तेन मुदिता मोदसागरे निमग्नाः। किञ्च तद्गीतेन सर्वैरपि सर्वं विस्मृतं, तासां श्रमादिस्मरणे किं चित्रमित्याह॥ यासामुच्चैर्गीतेनेदं विश्व माच्छन्नमासीत्। यद्वा यासां स्वयं कल्पितेन षोडशसहस्रभेदभिन्नेन गीतेनेदमाकाशं व्याप्तम्। यद्वा तद्विषयकेण लोकैः स्वोद्धारार्थं क्रियमाणेन गीतेनेदमावृतम् ॥ ९ ॥

अथ पञ्चभिस्तासां प्रेमचेष्टितान्याह ॥

काचित्सह मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिता ॥
उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधुसाध्विति ॥ १० ॥

काचिदिति ॥

षड्जर्षभौ च गान्धारो मध्यम पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्च निषादश्च सर्वे स्यु. श्रुतिसम्भवा. ॥
मयूरचातकच्छागक्रौञ्चकोकिलदर्दुरा: ।
मातङ्गाश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ॥
रागस्तु जायते यस्या. सा जातिरभिधीयते ।
शुद्धा चाविकृता चेति सा द्विधा परिकीर्तिता ॥
शुद्धा' स्युर्जातयः सप्त ता. षड्जादिस्वराभिधाः ।
ता एव विकृता. सत्यो जाता विकृतसञ्ज्ञया ॥
षड्जर्षभा च गान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा ।
धैवती चाथ नैषदी शुद्धा एतास्तु जातय.—

इत्युक्तजातीरमिश्रिता जात्यन्तरासंसृष्टा मुकुन्देन सह उन्निन्ये उत्कृष्टा कल्पयामास । यद्वा कृष्णोन्नीताभिरसङ्कीर्णा. स्वरजाती षड्जादिस्वरालापगतीरुन्निन्ये । सहशब्देन सख्यप्राधान्यमुच्यते । ततश्च प्रीयमाणेन तेन साधुसाध्विति पूजिता सम्मानिता । वीप्सा हर्षेण । इय ललितानाम्नी श्रीराधासखी ॥ १० ॥

तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मान च बह्वदात् ॥
काचिद्रासपरिश्रान्ता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः ॥
जग्राह बाहुना स्कन्ध श्लथद्वलयमल्लिका ॥ ११ ॥

काचित्तु तदेव जात्युक्षपनमेव ध्रुव ध्रुवाख्य तालविशेष कुर्वोक्षि ये उन्नीतवती । तस्यै तथा गानपरायै बहु यथा स्यात्तथा मानम् अदात् । वक्षालिङ्गनादिदानपूर्वक साधुवाद श्रीमुकुन्दः कृतवान् । विशाखाख्यैषा श्रीराधासखी ॥ एवं नृत्यगीतादिपराणां भगवता समानितानां मध्ये कस्याश्चिदतिप्रीतिविलसितवृत्तमाह ॥ काचित् पार्श्वस्थस्य, गदा नटवृन्दाधिपत्युचितां गदाकारां यष्टिं बिभर्त्ति, गदति वर्णानिति गदां वंशीमिति वा । तथाचानायासग्रहणस्य स्वानिरोधपरस्य मध्यशङ्कुस्थानीयमूर्तेः मेष्टस्य स्कन्ध बाहुना जग्राह । यतो रासपरिश्रान्ता । यतः सौकुमार्यात् श्रमकार्श्येन श्लथन्तो वलया गलन्त्यो मल्लिकाश्च कबरस्था यस्या. । तथाच विश्रमाय तथा मत्र्क्षिपरा मध्यस्थमेष्टसन्निहिता स्वाधीनभर्तृका प्रियापदप्रतिपाद्या सर्वाधिका श्रीराधिकाऽभिधालङ्कृतेयमिति ध्वनितम् ॥ ११ ॥

तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ॥
चन्दनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥ १२ ॥

तासु मध्ये एका रासपरिश्रान्तस्येषद्भाराक्रान्तस्य च कृष्णस्य स्वांसगतं बाहुं स्वभावत एव उत्पलतोऽप्यधिकं सौरभं यस्य तम् । तत्रापि चन्दनेनालिप्तं चुचुम्ब । यतो हृष्टरोमा अन्तर्मातुमशक्यत्वाद्रोमद्वारा बहिर्निःसृतेन हर्षेण युक्ता । प्रागल्भ्याख्योऽनुभावोऽयम् । निःशङ्कत्वं सम्प्रयोगे बुधैरुक्ता प्रगल्भतेत्युक्तेः । श्यामलाऽऽख्यैषा सखी ॥ १२ ॥

कस्याश्चित्नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्विषमण्डितम् ॥
गण्डं गण्डे सन्दधत्या अदात्ताम्बूलचर्वितम् ॥ १३ ॥

कस्याश्चित्तु नाट्येन नृत्येन विक्षिप्ते चञ्चले कुण्डले च स्वाभाविकी गण्डत्विट् तत्समाहार । नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्विष तेन मण्डित स्वगण्ड श्रीकृष्णगण्डे श्रमनिरासमनोरथेन सन्दधत्या. स योजयन्त्याः स्वसमुख कृत्वा ताम्बूलचर्वित मादात् शैवाख्याय सखी ॥ १३ ॥

नृत्यन्ती गायती काचित् कूजन्नूपुरमेखला ॥
पार्श्वस्थाऽच्युतहस्ताब्ज श्रान्ताधात् स्तनयोः शिवम्॥ १४॥

अत्र काचित्पदाऽऽहृत्या द्वे सख्यौ प्रोक्ते इति ज्ञातव्यम् । तथाच कूजन्ती नूपुरे मेखला च यस्या. सा नृत्यन्ती काचित् पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्ज श्रमजनिततापनिवर्तकम् । अत शिव श्रम निवृत्त्यर्थमञ्जलिना अधात् गृहीतवती । पूर्ववद्धस्तग्रहणाऽनुसारात् चन्द्रावलीसञ्ज्ञैव सखी । काचित्तु गायन्ती तद्धस्ताब्ज शिव श्रान्ता सती श्रमनिवृत्त्यर्थं स्तनयोरधात् । चन्द्रावलीसाहचर्यात् स्तनयो धारणस्य पूर्वसाम्याच्च पद्मारुया चन्द्रावलीसुहृदभूता सखीयम् । भद्रासञ्ज्ञाऽष्टमी तु पूर्ववद्विष्णुपुराणादवगन्तव्या ।

काचित् परिलसद्बाहु परिरभ्य चुचुम्ब तम ।
गोपीगीतस्तुतिव्याजनिपुणा मधुसूदनम्—
इति तत्रोक्ते ॥ १४ ॥

एव मुख्यानामष्टानां वृत्तमभिधाय सर्वासां तदाह ।

गोप्यो लब्ध्वाऽच्युत कान्त श्रिय एकान्तवल्लभम् ॥
गृहीतकण्ठ्यस्तद्दोर्भ्यां गायन्त्यस्त विजह्रिरे ॥ १५ ॥

गोप्य इति ॥ अच्युत स्वस्वरूपात् कदाप्यऽप्रच्युत श्रिय एकान्तवल्लभम् अव्यभिचारितप्रेमविषय, न तु तथात्वेन लब्ध का

न्त लब्ध्वा, तत्रापि तद्दोर्भ्यां गृहीतकण्ठ्यो गायन्त्यः सत्यो विज
ह्रिरे । यद्वा श्रियः कान्तमात्र, स्वस्य त्वेका तत्रलुभम् । एतेन
श्रियोऽप्यधिकसौभाग्यमासामुक्तम् । वक्ष्यते च, नाऽय श्रियोऽङ्ग
उ विनान्तरतेः प्रसाद इति ॥ १५ ॥

तत्र गायकेषु वादकेषु च सखीकेषु गन्धर्वादिषु सविशेषेण
मुह्यत्सु नृत्यत्सु चा यामेव वाद्यादिसम्पत्तिं दर्शयन्नुक्तसौभाग्य
स्फोरयति ।

कर्णोत्पलालकविटङ्ककपोलघर्म्म-
वक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यै ॥
गोप्यः सम भगवता ननृतुः स्वकेश-
स्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्याम् ॥ १६ ॥

कर्णेति, द्वाभ्याम् ॥ कर्णोत्पलैश्च अलकविटङ्कै कुटिलकुन्त
लाऽलङ्कृतैः कपोलैश्च, घर्मैः स्वेदबिन्दुभिश्च वक्त्रेषु श्रीः शोभा
यासामिति रासश्रमेऽपि शोभोक्ता । ननु श्रमेऽपि कुतो नृत्यप्र-
वृत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ भगवता सममिति ॥ तथाच तत्साहित्या
च्छ्रमोऽपि ताभिर्न गणित इति भावः । यतश्च गोप्यः ॥ गोपस्य
भगवतः सबन्धिन्यः । तथाच भगवति नृत्यति तदनुयायिनीनां
तासां विरामो नोचित इति भावः ॥ भगवता सममित्यनेन भ
गवन्नृत्यसम तासा नृत्यमिति कथितम् । वलयाना नूपुराणां च
घोषाः शब्दायमानाः किङ्किण्यस्तद्रूपैर्वाद्यैर्वादित्रैः । पुनश्च भ्रमरा
एव गायका यस्यां तस्यां राससभाया ननृतुः । अनेन लोकवि
लक्षणता ध्वनिता । तदानीं स्वकेशेभ्यः स्रस्ता विगलिताः स्रजो
याभ्यस्ताः । एतेन नृत्यगतिसन्तुष्टाः स्वकेशाः सशिरःकम्प पादेषु
पुष्पवृष्टिमिव चक्रुरित्युत्प्रेक्षा दर्शिता ॥ १६ ॥

यथा गोप्यो नानाविभ्रमैर्भगवता सह विजह्रुरेव भगवानपि स्वविलासैस्ताभि॰ सह रेम इत्याह ।

एव परिष्वङ्गकराभिमर्ष-
स्निग्धक्षणोद्दामविलासहासै ॥
रेमे रेमेशो व्रजसुन्दरीभि
यथार्भक स्वप्रतिबिम्बविभ्रम ॥ १७ ॥

एवमिति ॥ रमाया ईश॰ पतिरपि व्रजसुन्दरीभिरेव रेमे, न तये-ति स्यात्तोऽपि तासा प्रेमाधिक्य सूचितम् । यद्वा, ननु प्राकृताभि स्ताभिरप्राकृतो भगवान् कथ रेम इत्याशङ्क्याक्त,रमश इति ॥ तथाच तासु भगवदाज्ञया रमा प्रविष्टाऽतस्तयैव भगवान् रेमे इति भाव । तास्तस्या॰ प्रवेशयोग्या इत्याशयेनाह ॥ व्रजसुन्दरीभिरिति ॥ यद्वा रमेशो व्रजसुन्दरीभिरिति पदद्वयेन रमया परास्त्रीरूपमादाय रम-माणे भगवति द्वयोर्विलक्षणो रस उद्भूत इति ध्वनितम् । एव पदार्थमाह ॥ परिष्वङ्गेति ॥ आश्लेषश्च तासा करालम्भन च त न्मुखादीना सप्रेमावलोकनम् उद्दामविलासः स्तनस्पर्शादिश्च भावव्यजक स्मित च तैस्तद्विलासानभिभूतस्यैव रतौ दृष्टान्त॰, यथाऽर्भक इति ॥ स्वप्रतिबिम्बे विभ्रम क्रीडा यस्यैवम् । एतेन स्वीयमेव कलाकौशल सौभाग्यलावण्यमाधुर्यादिक च तासु सञ्चार्य ताभि सह रेम इति दर्शितम् । यद्वा तासा रमणयोग्यतायां दृष्टान्त॰ । तथाच गुणलावण्यादिना स्वतुल्याभि॰ स्वबन्धुत्वयो-ग्याभिस्ताभिः रेमे । अत एव पूर्व कृष्णवध्व इत्युक्तम् । यद्वा य-था कश्चित् प्रतिबिम्बद्वारैव स्वमुखमाधुर्यमनुभवति तथा भगवा-नपि तादृशस्वप्रेयसीद्वारैवेत्यनेन व्यज्यते । यद्वा यथाऽर्भको मुग्ध-

स्तद्वत् । तथाच तासु प्रेमाधीनत्वान्मौग्ध्यमवाश्रितवान्न तु रमायामिव वैदग्ध्यमिति भाव. । न वसख्याताभिः कथमेकस्य रमण मित्याशङ्क्याह ॥ स्वप्रतिबिम्ब प्रतिस्वरूपमेव विभ्रमो विलासो यस्य स' । तथाचैकैकया प्रियया सहैकैकस्वरूप. सन् रेमे इत्यर्थः। यद्वा परमेश्वरस्य नैवविधा लीला घटत इत्याशङ्कानिरुक्यर्थमुक्त यथार्भक इति ॥ तथाच यथा बाललीला कृतवाँस्तथेमामपीति भावः॥ यद्वा यथोक्तक्रीडादिना भगवति दोषापत्तिर्न शङ्क्या इत्याशयेनाह॥ स्वेति ॥ तथाच स्वप्रतिबिम्बभुताभिस्ताभिर्बिम्बभूतस्य परमेश्वरस्य क्रीडां कुर्वत का दोषप्रसक्तिम्भावनेति भावः । ननु तथापि किमर्थं तथा कृतवानिति चेत् तत्राह ॥ अर्भक इव ॥

तथाच बालकस्य कामक्रोधादिविनिर्मुक्तस्य विहारो यथा लीलामात्र, तथा भगवतोऽपि सृष्ट्यादिवदिदमपि विहरण लीलामात्रमिति भाव ॥ १७ ॥

अथ रासक्रीडाविरामहेतु तासा भगवद्विलासैराकुलेन्द्रियत्वमाह ।

> तदङ्गसङ्गप्रमुदाकुलेन्द्रिया
> केशान् दुकूल कुचपट्टिका वा ॥
> नाञ्ज प्रतिव्योढुमल व्रजस्त्रियो
> विस्रस्तमालाभरणा कुरूद्वह ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तस्याङ्गसङ्गे प्रकृष्टा या मुत् हर्षस्तया विवशेन्द्रियाः । यत एवमतः केशान् दुकूल कञ्चुकीं च शिथिलतां गतान्येतानि अञ्जसा प्रतिव्योढु यथापूर्वं धर्तुं नाल, समर्था न बभूवुः। विस्रस्तानि मालाभरणानि यासा ता. । ननु केशादिशैथिल्ये हेतुभूतां क्रीडा लज्जा विहाय किमिति कर्तुं प्रवृत्ता इत्याशङ्क्याह

व्रजस्त्रियः ॥ नगरस्त्रीणां तादृशः स्वभाव इति भावः । तत्रापि राज
वंशोद्भवानां स्त्रीणां तथा प्रवृत्तिर्नोचितेति संबोधनाशयः ॥ १८ ॥

कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः ॥
कामार्दिताः शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोऽभवत् ॥ १९ ॥

साक्षाद्भगवता विक्रीडतीनां तासां व्याकुलेन्द्रियत्वे किं
चित्रं, देवाद्यङ्गनानां तु दर्शनमात्रादेव व्याकुलता सञ्जातेत्याश
येनाह ॥ कृष्णस्य सदानन्दरूपस्य परमात्मनः विक्रीडितमलौकिक
क्रीडनं वीक्ष्य विशेषेणोपलभ्य कामार्दिताः सत्यो देवाद्यो मु
मुहुः, विकलचित्ता बभुवुः ॥ खेचरस्त्रिय इत्यनेन तत्पत्नीनां पुरुष
त्वाद् गुह्यलीलादर्शनाभावो योगमायया संपादित इति सूचितम् ।
तत्सर्वमवलोक्य शशाङ्कश्चन्द्रः सगणः ज्योतिश्चक्रेण सर्वेण सहितः
विस्मितश्चकितहृदयोऽभवत् । अनेन चन्द्रादिग्रहाणां गतिविस्मृतत्वात्
कालदैर्घ्यं सूचितम् । तत्रापि योगमायया सर्वापेक्षया याम-
चतुष्टयात्मिका या रजनी तस्यामेव क्रीडानुकूलदैर्घ्यं संजात
मिति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

अथ रासानन्तरं विश्रम्य रहस्यकृतां लीलामाह ।

कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः ॥
रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया ॥ २० ॥

कृत्वेति, द्वाभ्याम् ॥ यावत्यो गोपाङ्गनाः तावन्तम् आत्मानं
प्रकटीकृत्य ताभिः सह भगवान् शृङ्गाररसलीलया रेमे । रमणं
चेद् पृथक् कुञ्जेषु, तत्रैव वा योगमायया विरचितेषु नवीनेषु पर
स्परमदृश्येषु तदनुकूलप्रदेशेष्विति ज्ञेयम् । अनेन, कात्यायनि
महामाये महायोगिन्यधीश्वरि * नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते

नम', इति प्रत्येक तासां प्रार्थनाया, याताऽबला व्रज सिद्धा मयेमा रस्यथ क्षपाः * इति भगवता दत्तस्य वरस्य च चरिता ऽर्थकता बोधिता ॥ २० ॥

अथ तासु भगवत. कृपातिशयमाह ।

तासामतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः ॥
प्रामृजत् करुणः प्रेम्णा शंतमेनाङ्गपाणिना ॥२१॥

तासामिति ॥ अत्यर्थं रमणात्मकेन विहारेण, रतिविहारेणेति क्वचित् पाठ. । श्रा ताना वदनानि स. भगवान् प्रामृजत् । त त्रापि स्वहस्तकमलेन । तत्रापि शंतमेन । स्पर्शमात्रेण स्वभावतः सुखकरेण । तत्रापि कान्तोचितप्रेमविशेषेण । यत. करुणस्तत्प रिश्रम द्रष्टुमक्षम. ' पाणिनेति वीजनोपलेपनादेरुपलक्षणम् । त थाच तासा परिश्रममालक्ष्य तद्विहारान्निवृत्त. सन् तथा कृतवा नित्यर्थ ॥ २१ ॥

तत. पूर्णाऽखिलमनोरथानां पुनर्मिलिताना तासा प्रहृष्टानां कृत्यमाह ।

गोप्य स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्विड्-
गण्डश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ॥
मानं दधत्य ऋषभस्य जगु कृतानि
पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदा ॥ २२ ॥

गोप्य इति ॥ स्फुरता कनककुण्डलाना कुन्तलानां च त्विषा या गण्डश्रीस्तया सुधितेनाऽमृतायितेन सहासावलोक नेन च गाप्य, ऋषभस्य पत्युर्भगवतो मान पूजां कुर्वत्य तस्य कृतानि जगुर्यत ॥ पुण्यानि ॥ स्फुरदिति तन्वा, सुधितेति मनसा,

जगुरिति वाचेति त्रिविध प्रहर्षणमुक्तम् । पुनश्च तस्य भगवतो नखस्पर्शेन प्रमोदो यासां ता ॥ २२ ॥

ततो रासोत्सवान्ते जातमवभृथस्नानमिव जलविहारमाह ।

ताभिर्युत श्रममपोहितुमङ्गसङ्ग
घृष्टस्रज स कुचकुङ्कुमरञ्जिताया ॥
गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः
श्रान्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतु ॥ २३ ॥

ताभिर्युत ॥ तासामङ्गसङ्गेन घृष्टाया मर्दिताया कुसुमस्रजः, अत एव तासां कुचकुङ्कुमेन रञ्जिताया सम्बन्धिभि गन्धर्वपालिभि. । ग धर्वो मृगभेदे स्याद्गायने खचरेऽपि चेति विश्वप्रकाशाद् गायनश्रेष्ठैर्भ्रमरैरनुद्रुत स कृष्ण. । भगवदङ्गसङ्गेन घृष्टस्रजः । अत एव स्वकुचकुङ्कुमेन रत्यावेशाद् मस्तेन रञ्जिताखिलदेहा स्ताभिर्युतस्तासा श्रम निराकर्तुं स्वयमपि श्रा त. सन्, वा' या मुन जलमाविशत् । श्रान्ततायां हेतु'–भिन्नसेतु । भिन्न सेतुर्लोकमर्यादा येन कृतलीलौद्धत्य इत्यर्थ' । गजोऽपि विदारितवप्रत्वात्, श्रान्त' । गजस्यैव वेद विशेषणद्वयम् । स्वय चातिक्रान्तलोकवेदमर्याद इति केचित् ॥ २३ ॥

सोऽम्भस्यल युवतिभि परिषिच्यमान
प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग ॥
वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो
रमे स्वय स्वरतिरत्र गजेन्द्रलील ॥ २४ ॥

अङ्ग हे राजन्, स लीलाविलासचतुर युवतिभि जलक्रीडां

कर्तुमनिसमर्थाभि अम्भसि इतस्ततः सर्वतः जलैः परिषिच्यमानः प्रेम्णेक्षितश्च स प्रेक्षणेनान्तरापि सिच्यमान । क्वचित् प्रेम्णोक्षित इति पाठ । परिषिच्यमान प्रेष्ठमवलोक्य प्रकर्षेण हसतीभि स्तदानीमपि पुष्पवर्षापरायणैर्विमानस्थितैर्देवादिभिः स्तूयमानः स्वय साक्षात्पुरुषोत्तमविग्रहो रमे। तत्र दृष्टान्तः। गजेन्द्रस्येव लीला यस्य । अत्रैवम्भूतरमणकालेऽपि वस्तुतः स्वरतिः। स्वस्मिन्नेव रतिर्यस्य, न बहि । तथा तादृशरमण कुर्वतोऽपि भगवता स्वमहिम्न्येवावस्थानमेवापादित भाव । अत्र गोपीमण्डले, अम्भसि चेत्यन्ये ॥ २४ ॥

स्थलजलक्रीडा वर्णयित्वा वनक्रीडां वर्णयति ।

> ततश्च कृष्णोपवने जलस्थल-
> प्रसूनगन्धानिलजुष्टदिक्तटे ॥
> चचार भृङ्गप्रमदागणाऽऽवृतो
> यथामदच्युद् द्विरद करेणुभिः ॥ २५ ॥

ततो यथोक्तक्रीडानन्तर च जलस्थलपुष्पाणां गन्धो यत्र तेन वायुना जुष्टानि दिशा तटानि अ ता यस्मिन् तादृशे यमुनाया उपवने, सौगन्धासक्तानां भृङ्गाणां लावण्यासक्तानां प्रमदानां च गणैरावृत मन् विचचार विहृतवान् । यथा गजः मदच्युत तथा भृङ्गगणावृत करेणुभिश्चावृतस्तद्वत् ॥ २५ ॥

एव प्रथमरात्रिकृतरासक्रीडामभिधायानुक्त ससमरन् अपररात्रिषु तत्प्रकारमतिदिशन्नुपसहरति ।

> एव शशाङ्कांऽशुविराजिता निशा
> स सत्यकामाऽनरताऽबलागण ॥

सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरत

सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः ॥ २६ ॥

एवमिति ॥ सः श्रीकृष्णः अनुरक्तस्त्रीकदम्बस्थः, सर्वा अपि शशाङ्कांशुविराजिताः शरदि भवाः काव्येषु कथ्यमाना ये रसास्तेषामाश्रयभूता निशाः सेवितवान् । यद्वा, निशा इति द्विनीया अत्यन्तसंयोगे । तथाभूतासु निशासु शरदि प्रसिद्धा काव्येषु याः कथास्ताः सिषेवे । सत्यसङ्कल्पस्य भगवतो रमणाधिकरणभूताः सर्वा अपि ता निशाः शशाङ्कांशुविराजिता एव सम्पन्ना इति बोधनाय सत्यकाम इत्युक्तम् । तस्मिन्नभिरमणे तासां नैर्बल्यमेव स्थितमिति सूचनायाऽबलेत्युक्तम् । अत एवात्मन्येवावरुद्धसौरतः चरमधातुर्न तु स्खलितो यस्येति कामविजयोक्तिः । यद्वा, सर्वाः द्वादशमासिकाः । हायनोऽस्त्री शरत् समा इति कोशात् शरदि सवत्सरमध्ये याः श्रीवृन्दावनीयकृष्णक्रीडाऽधिकरणीभूता आश्रित्य भूतभविष्यद्वर्तमानकविकृतकाव्येषु याः कथाः रसाश्च तेषामाश्रयभूता निशाः सिषेवे। रममाणश्च भगवानात्मन्यवरुद्धसौरतः । आत्मनि मनसि अवरुद्धा अवरुध्य स्थापिता सौरता सुरतसम्बन्धिनो भावा बिब्बोककिलकिञ्चितादय सलापप्रलापादयः बाम्यौत्सुक्यहर्षादय स्तम्भस्वेदवैवर्ण्यादयः स्पर्शनस्पर्शनाश्लेषादयश्च येन स । यद्वा, एकस्यामेव रजन्यामसङ्ख्याताः स्वयं कल्पिता निशाः स्वसङ्कल्पितशशाङ्कांशुविराजिता । यत सत्यसङ्कल्पः । समानमन्यत् ॥ २६ ॥

भगवत्कृतां रासलीलाम् आकर्ण्य सर्वसन्देहनिरासाय राजा पृच्छति ।

राजोवाच ।

संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ॥
अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वर ॥ २७ ॥

धर्मेति ॥ परित्राणाय साधूनाम् इत्युक्तत्वाद् धर्मस्य सम्यक् स्थापनायेतरस्याऽधर्मस्य च प्रकर्षेण शमनाय भगवान् जगदीश्वरोंऽशेन बलदेवेन सहावतीर्ण इति प्रसिद्धम्। भगवानिति पदेनाऽन्यथा पूर्णकामस्यावतरणं न घटत इति सूचयति। युक्तं चैव भगवतो जगत्परिपालनमिति द्योतनाय जगदीश्वर इत्युक्तम्। यद्वा, अंशेन जगदीश्वर'। तदुक्तं—विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति ॥ २७ ॥

स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्त्ताऽभिरक्षिता ॥
प्रतीपमाचरद् ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनम् ॥ २८ ॥

एवम्भूतः सः, धर्मसेतूनां तत्प्रतिपादकवेदादीनां वक्ता। तत्रापि, न केवलं वक्ता किन्तु तत्कर्ता तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य निर्माता च। किञ्च तदुक्ताऽऽचरणेन तद्विरुद्धवादिनिराकरणेन तत् प्रतिपक्षबलवधादिना च रक्षिता पालकश्च, कथं प्रतीपं धर्मसेतूनां प्रतिकूलं परदाराभिमर्शनरूपं साहसमधर्ममाचरत्। न केवलं कलञ्जभक्षणादिवदधर्ममात्रमित्यर्थः। न त्वीशचेष्टितं कथं मया ज्ञातुं शक्यमिति चेत् तत्राह ॥ हे ब्रह्मन् वेदमूर्ते सर्वज्ञ, तदभिज्ञेति वा ॥ २८॥
नचाप्तकामस्य भगवतो नाधर्मसंस्पर्श इति चेत् तत्राह।

आप्तकामो यदुपतिः कृतवान् वै जुगुप्सितम् ॥
किमभिप्राय एतन्नः संशयं छिन्धि सुव्रत ॥२९॥

आप्तकाम इति ॥ यद्याप्तकामस्तर्हि सुतरामिदं जुगुप्सितं कर्म

कृतवान् । तथाचाप्तकामस्यावतारावस्थायां यदूनां परमधार्म्मिका-
णां पत्युरेवंविधं कर्म निन्दितमेव । ननु किमेवं परमेश्वरे दोष
मुद्भावयितुं प्रवृत्तोऽसीत्याशङ्क्य, नाहं तस्मिन् दोषमुद्भावयामि,
किन्तु तदाचरणे तस्याभिप्रायं पृच्छामीत्याह ॥ किमिति ॥ कि
मभिप्रायः कृतवान् एतन्नोऽस्माकं सर्वेषां संशयं छिन्धि । न इति
करचालनेन संशयाक्रान्तता दर्शितवान् । यथा ब्रह्मचर्य्यादि
सुव्रतैर्भवद्भिस्तत्प्रतीपाचरणं न क्रियते तद्वत्तस्यापि तदकरणं शो
भनमिति संबोधनाशयः । यद्वा, हे संशयच्छेदनलक्षणसुव्रत ॥२९॥

ईश्वराणामपि दृष्टेन धर्म्मव्यतिक्रमेण साहसेन च दोषाभाव
निश्चयाद् परमेश्वरे कुतस्तच्छङ्कोत्थानमिति कैमुत्यन्यायेन परि
हर्तुं सामान्यत ईश्वराणां वृत्तमाह ।

श्रीशुक उवाच ॥

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ॥
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ॥ ३० ॥

धर्म्मेति ॥ ईश्वराणां प्रजापतीन्द्रचन्द्रविश्वामित्रादीनां धर्म्म-
य व्यतिक्रम उल्लङ्घनं, तथा साहसं सहसा प्रवृत्तिरधर्माचरणं च
'दृष्टं, तत् तेजीयसां न दोषाय, प्रत्यवायाय न भवति । यथा च
ह्नेः सर्वभुजः सर्वभुक्तं दोषावहं न भवति तद्वत् ॥ ३० ॥

नन्वेवं तर्हि यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति न्यायादि-
रस्यापि तदनुष्ठानं दोषावहं न भविष्यतीति, तत्राह ।

नैतत् समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ॥
विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथा रुद्रो ऽब्धिजं विषम् ॥ ३१ ॥

नैतदिति ॥ इतरस्तु एतन्मनसाऽपि कदाचिदपि न समाचरेत् ।

वाचा देहेन समाचरेदिति किमु वक्तव्यम् । हि यतः अनीश्वरः देहादिपरतन्त्रः । विपक्षे बाधकमाह ॥ मौढ्यात् सामर्थ्यासामर्थ्य विवेकराहित्यात्तद्वदाचरन् मनः विशेषेण नायञ्चः । यथा रुद्रव्य तिरिक्तो विषं जुषन् भक्षयन् विनश्यति तद्वत् ॥ ३१ ॥

ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् ॥
तेषां यत् स्ववचो युक्तं बुद्धिमांस्तत् समाचरेत् ॥ ३२॥

तस्मादीश्वराणां वचः सत्यं सर्वथाऽनुल्लङ्घनीयम् । तर्हि स दाचारः प्रमाणमिति घण्टाघोषस्य का गतिरिति चेत् तत्राह ॥ तथैवेति ॥ क्वचित् तेषामाचरितमपि तथैव सत्यम् । तत्किमित्यपेक्षा यामाह ॥ तेषां यदाचरितं तेषां वचसा युक्तं तदेव बुद्धिमान् स म्यगाचरेदन्यथा निर्बुद्धिर्भवेत् । तथाच धर्म्मबुद्ध्या सद्भिर्यदनु ष्ठितं तदेव प्रमाणतयोपादेयं, न सर्वमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ननु तेऽपि स्ववचोऽनुरूपं कुतो नाचरन्ति इत्याशङ्क्य स्व वचसो विधिनिषेधरूपत्वात्, तेषां च तदप्रयोज्यत्वान्न स्ववचनानु सरणमित्याशयेनाह ।

कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ॥
विपर्यये न चानर्थो निरहङ्कारिणां प्रभो ॥ ३३ ॥

कुशलेति ॥ तथाचोक्तं भगवता- नैव तस्य कृतेनाऽर्थो नाकृ तेनेह कश्चन * इति । यतस्ते निरहङ्कारिणः । तदुक्त-यस्य नाहं कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते * इति । तथाच तेषां तथा प्रवृत्ति रेतच्छास्त्रतात्पर्यविषयामति भावः । यथा प्रभोस्तव न नामरूपनियम्यता तद्वत्तेषामपि नास्ति विधिनिषेधनियम्यतेति संबोधनाशयः ॥ ३३ ॥

किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ॥

ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥ ३४ ॥

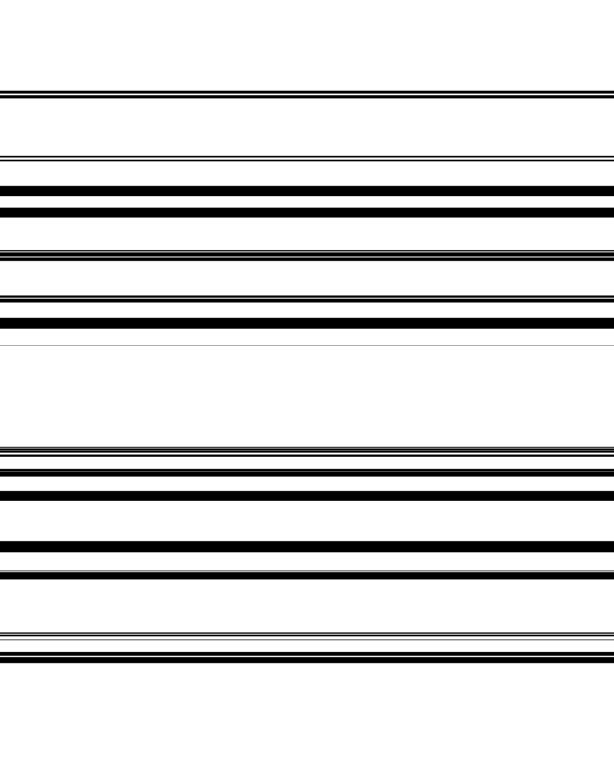
तथाच यथोक्तरीत्या यदैव तदा तिर्य्यगाद्यखिलसत्त्वानां नियम्यानामीशितुर्नियामकस्य सर्वकर्मणां यथायथ फलप्रदस्य स्वतन्त्रस्य परमात्मना नियम्यानां कुशलाकुशलाभ्यामन्वयो नियम्यताङ्कप सत्र य. कुत । सर्वथा न विद्यत इत्यर्थ ॥ ३४ ॥

किञ्च जीवानामपि तदनधिकारिणां नास्ति कर्मबन्धो यदा परमेश्वरस्य कुतस्तत्सभव इत्याह ।

यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ता
योगप्रभावविधुताऽखिलकर्मबन्धाः ॥
स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना-
स्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बन्धः ॥ ३५ ॥

यदिति ॥ यस्य भगवत पादपद्मयोः परागाणां कान्तिलक्षणरेणूनां नितरां सेवनेन ध्यानादिना तृप्ता अन्यत्र जाताऽलम्प्रत्यया यत्पादपङ्कजपरागेषु निषेवो येषां ते च ते तृप्ताश्चेति वा । एवम्भूता भागवतप्रधानास्तथा ज्ञानयोगप्रभावेण विधुता निराकृता अखिलकर्मणां बन्धो येषां ते तत्त्वज्ञा मुनयोऽपि न नह्यमानाः कर्मभिरबध्यमानाः स्वैरं विधिनिषेधककर्म्मविनिर्मुक्ताश्चरन्ति तस्य स्वेच्छया स्वीकृतनरदेहस्य परमेश्वरस्यैव कुतो बन्ध । सर्वथाऽपि तत्र नाऽऽशङ्कनीयमित्यर्थः । यद्वा, यद्भक्ता लब्धज्ञाना मुनयोऽपीति व्याख्येयम् ॥ ३५ ॥

एवं गोपीनां परदारत्वं तदभिमर्शनजन्यदोषं चाङ्गीकृत्य समाहितम् । वस्तुतस्तु नास्ति तासां परदारत्वमतो नास्ति तत्सेवाकृतदोषगन्धोऽपीत्याह ॥

भाव । तस्माद्, न देवचरितं चरेदित्युक्तत्वादेवंविधा प्रवृत्तिर्न कस्यापि मनुष्यस्य भवतीति भाव. ॥ ३८ ॥

इत पर संशयमनुचित मन्यमान' खिन्नचित्त श्रीशुको रासक्रीडावर्णनमुपसंहरति ।

ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवाऽनुमोदिता ॥
अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्य स्वगृहान् भगवत्प्रिया ॥३९॥

ब्रह्मरात्रे इति ॥ ब्रह्मरात्रौ समासान्त आर्ष । सत्यसङ्कल्पस्य भगवत सङ्कल्पवशाद् यामचतुष्टयात्मिकायां रजन्यां सहस्रयुगपरिमिते यथोक्तलीलानिर्वाहके काले उपावृत्ते सम्यग् एकाम् आवृत्तिं गते सति । नचात्र विस्मय कार्य । भगवद्योगमायया सर्वसम्भवात् । तथाच यथा वृन्दावनस्य कस्मिँश्चित् प्रदेशे असख्यातानि ब्रह्माण्डानि प्रतिष्ठितानि ब्रह्मणा दृष्टानि। यथा वा बाल्ये स्थितस्य स्वल्पस्य स्वोदरस्योपर्यपरिमितानि दामानि बद्धान्यऽवलोकितानि व्रजौकोभि । यथा वा भगवन्मुखे चतुर्दशभुवनानि दृष्टानि श्रीयशोदया। तथा स्वल्पदेशे क्रीडायोग्यदेशस्य स्वल्पे काले तद्योग्यकालस्य चानुभवे नास्ति किञ्चिदपि चित्रम । ब्रह्मरात्रेर्ब्राह्मे मुहूर्ते उपावृत्त सती यनेन वासुदेवेनाऽनुमोदिता. । वासुदेवपदेना त्रवस्थितेन तेन तासामन्तरगमनोद्योग स्वयमेवोत्पाद्य बहिरप्यनुमोदिता । अत एवानिच्छ त्योऽपि स्वगृहान् ययु.। भगवानेव प्रियो यासां ता । तथाच गमनागमनाभ्यां भगवत प्रियमेव यासा सम्पाद्यमिति भाव. । यद्वा स्वगृहान् प्रति गता अपि भगवत प्रीतिविषया एवेति भाव ॥ ३९ ॥

अथ भगवत' कामविजयरूपसर्वलीलावतसरासक्रीडाश्रवणादेर्यथायोग्यफलं ॥ — ॥

विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं हि विष्णोः
श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद् यः ॥
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे रासक्रीडा
नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

विक्रीडितमिति ॥ इदं मया वर्णितं व्रजवधूभिर्विष्णोः पूर्णस्य क्रीडानुरूपरूपाणि प्रकटीकृत्य विविधं क्रीडितं श्रद्धान्वितः सर्वलोकोद्धारार्थमाप्तकामेन भगवतेदं विक्रीडनं कृतमिति विश्वासयुक्तः योऽनु निश्चयेन संशयकलङ्करहितः शृणुयात् अनुदिनं वा शृणुयात् । अथ तथा यः कीर्तयेत् स भगवति परां प्रेमलक्षणां भक्तिं प्रतिलभ्य भगवदनुग्रहादचिरेण धीरस्तत्त्ववित् सन् हृद्रोगं सर्वानर्थभूतं काममाशु शीघ्रमपहिनोति परित्यजति । तथाच सर्वानर्थनिवृत्तिपरमानन्दप्राप्तिरूपपरमपुरुषार्थफलकोऽयं पञ्चाध्यायात्मको ग्रन्थः परमादरेण श्रोतव्यो वर्णयितव्यश्चेति भावः ॥४०॥

श्रुतिगोपाङ्गनाभिर्यं क्रीडन्तं मत्सु मानसे ॥
वने तं धनपत्याख्यो नौमि कृष्णं परात् परम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यबालगोपालतीर्थश्रीपाद
शिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिसूरिकृतायां
श्रीमद्भागवतगूढार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्भागवतीय–जन्माद्यस्येत्याद्यश्लोकविवृतिः ।

रसव्याख्या ।

विद्वद्वरश्रीजगन्नाथसुधीविनिर्मिता ।

अथ कलिमलकलुषीकृतचित्तानां कलियुगोत्पन्नानां जनानामञ्जसा श्रेयस्समधिगन्तुकामानां तत्प्राप्तये परमकारुणिको भगवान् बादरायणो भगवद्गुणवर्णनप्राधान्येन परमधर्मप्रतिपादकं श्रीमद्भागवतं पुराणम्प्रारिप्सुस्तत्प्रतिपाद्यं सत्यात्मकं परमधर्मं ध्यायन् ग्रन्थसमाप्तिप्रचयगमनाभ्यामन्यानुपशिक्षयन्नादौ मङ्गलमाचरति ।

ॐ जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञस्स्वराट्
तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ॥
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥१॥

ॐ जन्मेति ॥ अत्रेत्थं व्यवस्था । कृतयुगे साङ्गश्चतुष्पाद्धर्मः त्रेताऽऽदिषु क्रमेण पादशो हीनत्वात् कलौ धर्मपादः सत्यमेवाऽवशिष्यते । पादास्तु– तपः शौचं दया सत्यमिति पादा विभोर्नृपेति । इदानीं धर्मपादस्ते सत्यं निर्वर्तयेद्यत इति चाग्रेऽत्रैव वक्ष्यति । तच्च मुख्यं सत्यं भगवता निर्णीतम् । सत्यञ्च समदर्शनमिति । समशब्दो ब्रह्मवचनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति च भगवद्

वचनात् । तस्य चाऽतिदुष्करत्वात् तत्साधनत्वेन वेदविद्भिः सत्य परिभाषितम् । तथाहि पाद्मे । दृष्टानुभूतमर्थञ्चेदिष्टानिष्टं न गृह्यते * यथा भूतप्रवादो हि इत्येतत् सत्यलक्षणम् । तथा सत्यप्रतिपादकत्वात् सत्यविषयत्वात् सत्यप्रापकत्वाच्च नामसङ्कीर्तनादि भगवद्भजनमेव सत्यम् । अतो द्वापरान्ते पुराणविभागात् कलियुगोत्पन्नानामेवोपकारकत्व मुरूपमभिप्रेत्य सत्यप्रधानत्वमेवास्य पुराणस्य युक्तम् । अन्यथा ज्ञानादीना युगान्तरीयाधिकारविषयत्वेनात्राप्युदाहरणत्वेनेदानीन्तनानां प्रायशोऽनधिकारित्वाच्चानुपादेयत्व सगच्छते । तथा ह्यत्रैव प्रतिज्ञायामनन्तरपद्ये, धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परम इत्यादि । अन्यत्र च, रामेति वर्णद्वय मादरेण सदा स्मरन्मुक्तिमुपैति जन्तुः * कलौ युगे कल्मषमानसानामन्यत्र धर्म्मे खलु नाधिकार ॥ हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः पर व्रजदित्यादि । तथाच मनुः, सत्य ब्रूयात् प्रिय ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यमप्रियम * प्रियञ्च नानृत ब्रूयादेष धर्म्मः सनातनः ॥ इत्यादि च शतश प्रमाणानि सन्ति । तेनेत्थं व्याख्या सम्भवति । यथा— सत्य सत्यात्मक धर्म धीमहि ध्यायेम । तत्रैवोभयविधसत्यात्मके धर्म्मेऽस्माक चित्तवृत्तिरस्तु । सत्यस्य समानाधिकरण विशेषणद्वयम् । यथा, पर सर्वधर्म्मोत्कृष्टम् । तथाच गायत्रीभाष्ये, नास्ति सत्यात् परो धर्म्मो नानृतात् पातक परम् * न गायत्र्याः परो मन्त्रो न दैव केशवात् पर इत्यादि । पुनः धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकम् ॥ स्वेन धाम्ना स्वरूपेण प्रभावेन वा, सदा कालत्रयेऽपि निरस्तकुहकम् । निरस्तः कुहको माया यस्मिन् येन वा तत । एवञ्च सप्तभिर्व्यधिकरणविशेषणै' सत्यस्य परमत्व स्फुटयति ॥ ज माद्यस्य यतोऽन्वयादिति ॥ यतो

यस्य सत्यस्य अन्वयात् सबन्धाद् अस्य श्रीवासुदेवस्याऽपि ज
न्मादि श्रीमूर्तिप्रादुर्भावो, मनुष्यनाट्यञ्च, भवतीति शेष । अनेन
भगवद्वशीकरणत्व भगवत्प्रापकत्वञ्चास्य सत्यस्योक्तम् । वक्ष्य
ति च, सत्यव्रत सत्यपर त्रिसत्यमित्यत्र । च समुच्चये । पुन,
स्वराट् ॥ स्वेन स्वयमेव राजते, न तु द्रव्यदेशादिसाधनै. । अनेन
पूर्णत्व सुसेव्यत्वञ्चोक्तम् । पुनः, य सत्यात्मको धर्म्म कवये
स्वनिपुणाय, ब्रह्महृदा वेदरहस्येन, उपासनया सह, आदि सर्व
कारणकारण ब्रह्म तेने प्रकाशितवान् स्वनिष्ठेभ्य' । एतेन श्रुत
निर्देशेनाऽस्य प्रमाणसिद्धत्वमुक्तम् । नाऽस्त्यत्र प्रमाणाऽन्तरापेक्षा
ऐतिह्यस्यापि प्रमाणत्वात् । कथम्भूतम् ॥ आदि ॥ यत्र आदि
प्रति सूरयो मुह्यन्ति तत् । अनेनाऽलभ्यप्रापकत्वमुक्तम् ।
पुनः, इतरत. । षष्ठीबहुवचने तसिल् । इतरेषा सकामानाम् अर्थेषु
प्रयोजनेषु धर्म्माऽर्थकामेषु अभिज्ञ । तद्दातृत्वेन निपुण । अनेन
चतुर्वर्गप्रदत्वेन सर्वोपकारकत्व सर्वसेव्यत्वञ्च दर्शितम् । पुनः यत्र
यस्मिन् सत्ये सति त्रिसर्गस्त्रयाणां तप शौचदयाना सर्गो विस्तारः
अमृषा सत्यम् । यथा तेजोवारिमृदां सर्गो विस्तारः सत्ये स-
त्येव अविनिमयो भवति व्यावहारिकसत्यतापन्नो भवति तथेति
दृष्टा तः । सत्याभावे तपआदीनां दम्भहेतुत्वनानर्थप्रापकत्वात् ।
एव यत्तदोर्नित्यसबन्धत्वेन त सत्यात्मक धर्म्म धीमहीति योज्य
म् ॥ १ ॥

यद्वाऽनेन पद्येन वर्णनीयस्यास्य महापुराणस्य दशलक्षणत्व
स्मरन्, तेषु च नवभिर्लक्षणैर्लक्षित श्रीवासुदेव समग्रग्रन्थगोचर
ध्यायन् मङ्गलमाचरति ॥ जन्मेति ॥ तानि च द्वितीये वक्ष्य
माणानि । यथा, अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थान पोषणमूतयः
मन्वन्तरेशाऽनुकथा निरोधो मुक्तिराश्रय ॥ दशमस्य विशुद्ध्यर्थ

मन्वानामिह लक्षणम् । वर्णयन्ति महात्मान' श्रुतेनाऽर्थेन चाञ्जसा इति ॥ यतः ॥ चतुर्थीस्थाने तसिल् । यस्मै य श्रीवासुदेव मनुकूलयितु ज्ञातु वा । सति शोभनेऽत्र पुराणे, आद्यस्य महदा दिकरणवर्गस्य ज म वर्ण्यते इति शेष. । तेन भूतमात्रेन्द्रियधिया जन्मसर्ग उदाहृत * इत्युक्तलक्षणः सर्गो वर्ण्यते इत्यर्थ । चेति समुच्चये । पुनः, अन्वयादितरः । अन्वयो वशविस्तारस्तस्यादि र्ब्रह्माऽन्वयादिरतिशयेनान्वयादितर' पुरुषावतार. । विसर्गो व र्ण्यते । विसर्गः पौरुषः स्मृत इति । पुन', अर्थेषु तत्तल्लोकपालनेषु प्रयोजनेषु अभिज्ञो निपुणस्तत्तल्लोकपालो वर्ण्यते । स्थितिर्वैकुण्ठ विजय इति । पुनः स्वराट् ॥ स्वे भक्ता राजन्तेऽनेन । स्वै राजते इति वा । स्वराट् । अनेन पोषण वर्णितम् । पोषण तदनुग्रह इति । पुनः, ब्रह्म वेद तज्जन्यज्ञान वाहरतीति ब्रह्महृत् । वासना ऊतिपदवाच्या वर्णिता । ऊतयः कर्म्मवासना इति । यत् यस्मि न् सूरयो विद्वांसोऽपि मुह्यन्ति । अर्थात् सद्धर्म्मो मन्वन्तरपदवा च्यो वर्ण्यते । मन्वन्तराणि सद्धर्म्म इति । पुनः, यैर्भगवदवतारै स्तद्भक्तैश्च तेजोऽवारि भवसिन्धुशोषण कर्म्म स्वीकृत ते च इशा वर्ण्यन्तेऽर्थात्तेषा कथा इत्यर्थः । अवतारानुचरित हरेरस्यानुवर्ति नाम् * पुंसामीशाकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिता इति । पुनः यत्र निरोधे मृदां मर्द्दयन्ति पीडयन्ति भूतानीति मृदो दुष्टरा जानस्तेषां यथा यथावाद्विनिमयो विनाशो निरोधपदार्थो वर्णित' । निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सहशक्तिभिरिति । यत्रेति पदमुभ यत्र सम्बध्यते । यत्र यस्यां मुक्तौ त्रयाणां गुणाना सर्गोऽमृषा वा मृषा भवति सा मुक्तिर्वर्ण्यते । मुक्तिर्हित्वान्यथा रूप स्वरूपे ण व्यवस्थितिरिति । पुन., स्वेन धाम्ना सदानिरस्तकुहक ब्रह्म श्रीवासुदेवः । आश्रयपदार्थो वर्ण्यते । आभासश्च निरोधश्च यतश्चा

ऽध्यवसीयते ॥ स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते इति तम् अ श्रीवासुदेवं धीमहीति सम्बन्धः । अस्यैव समानाधिकरणविशेषण–परमिति ॥ चतुर्व्यूहनवव्यूहोपास्येषु श्रेष्ठम् । व्यधिकरणविशेषणद्वयम् ॥ आ इति ॥ आसतेऽस्मिन् भूतानीति । आः । किंच तस्यास्ते रूपम् । पुनः यः श्रीवासुदेवः कवये उपासकाय आदिं सर्वकारणं स्वरूपं ब्रह्म तेने प्रकाशितवान् । एतेन वासुदेवस्मरणेनाऽस्य वाचकस्य द्वादशाक्षरमनोर्विवरणरूपमिदं पुराणं, तेनैव च मन्त्राक्षरसमसङ्ख्यस्कन्धकल्पनञ्च प्रतीयते इति ॥ २ ॥

यद्वा, न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया इति स्मृते, यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुराविसादिश्रुतेश्च भगवान् वेदव्यासोऽ यानुपशिक्षयन् स्वयमपि स्वगुरुं श्रीनारदं नमस्यंस्तदनुस्मरणात्मकं मङ्गलमाचरति ॥ जन्मेति ॥ यः श्रीनारदः, आदिकवये श्रीवाल्मीकये, हृदा नमस्कारमात्रेणैव ब्रह्म श्रीरामस्वरूपं तेने तं धीमहि । अनेन स्वगुरोः परमकृपालुता बोधिता । कथम्भूतो यः, जन्माद्यस्य यतोऽन्वयात् । यतो यस्य श्रीनारदस्यान्वयात् सन्ततेरस्य वर्णनीयत्वेनोपस्थितस्य श्रीभागवतपुराणस्य जन्मादि । जन्म आदिर्यस्यास्तित्वलक्षणस्य तज्जन्मादि भविष्यतीति शेषः । नित्यस्यापि श्रीभागवतस्य लोकेऽस्मिन्नप्रसिद्धत्वात् प्रादुर्भावमात्रं मत्तो भविष्यतीत्यर्थः । स्वगुरोः सर्वज्ञतामाह, पदाभ्याम् ॥ इतरतः, अर्थेष्वभिज्ञ इति ॥ इतः ज्ञानं तत्र रतः प्राप्ताऽनुरागो विषयवैतथ्यदर्शनात् । ज्ञानञ्च शास्त्रीयम् । यथाह–परोक्षमपरोक्षञ्च ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥ परोक्षमस्थिरं प्रोक्तमपरोक्षं तु सुस्थिरम् ॥ हेतूपदेशगम्यञ्च परोक्षं तत् प्रचक्षते । अपरोक्षं पुनः श्रेष्ठादनुष्ठानात् प्रजायते इति । तत्र परोक्षज्ञानं दर्शितमपरोक्षमाह ॥ अर्थेष्वभिज्ञ इति ॥ अर्थो वस्तु परमात्मा तस्मिन्नेष्वभिज्ञः ।

यथा धनुर्धरो जनो लक्ष्यवेधनार्थमिषुप्रयोग चिरमभ्यस्य इष्व भिज्ञो भवति, तथा श्रीनारदोऽपि बहुज मसु भगवति लक्ष्ये मन इषुमभ्यस्य इदानीं तथा जात इति । तज्ज्ञापक तस्य परमान द त्वमाह ॥ स्वराडिति ॥ स्वैर्निषादर्षभादिभि' सहाऽटतीति । अत एव, विनिमय ॥ परिदान परीवर्तो नैमेयनिमयावपीत्यमरः । निगमो निमयो विपर्य्यासो यस्य स । अनेनास्य सर्वदाऽद्वया वस्थानमुक्तम् । एतदेव स्फोटयति ॥ यत्र यस्मिन् श्रीनारदे त्रि सर्गो मृपा त्रयाणा जाग्रदादीना सर्ग स्वभावो मृषा । सदा स माहितत्वात् । यच्छब्दाना तदा(१) सम्बन्ध. । त पर भगवद्भक्तेषु श्रेष्ठ सत्येऽभिनिविष्टत्वाच्च सत्य धीमहि । निर्गुणस्य ब्रह्मणो रामस्वरूपत्वाय त विशिनष्टि ॥ यथा येन श्रीरामस्वरूपेण ब्रह्म णा मृदा मर्दय‍न्तीति मृदो रावणादयो राक्षसास्तेषा तेजोऽवारि स्वीकृत नाशित वा । ननु तादृशानां नाशायेच्छामात्रमेवाल कि मिति प्राकृतसदृशेन रूपणेत्यत्राह ॥ धाम्ना स्वेन सदा निरस्त कुहकम् ॥ स्वेन धाम्ना श्रीरामविग्रहेण सता साधूनाम् । आ सम्यग् निरस्त कुहको येन तत् । एतेन, परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे इति स्वप्रतिज्ञा निष्पादिता । कथम्भूतास्ते ॥ मुह्यन्ति यत्सूरय ॥ यत् येषु मृत्सु सत्सु सूरयो विवेकिनोऽपि मुनयो मुह्यन्ति । व र्तमाननिर्देशेनाद्यापि तत्तुल्यै राजसतामसस्वभावैर्मुह्य‍न्तीति प्रत्यक्ष ज्ञापितम् । अत एव तादृशस्य श्रीरामचन्द्रस्य नामकर्म्माऽऽदि कीर्तनैरद्यापि ते नश्यन्तीति ॥ ३ ॥

यद्वाऽनेन पद्येन सर्वेषां भगवद्भगवदीयाना पदार्थाना स्व रूप नमस्कुर्वन् वक्तव्यत्वेन च हृदि ध्यायन् मङ्गलमाचरति ॥

---

(१) तदा=तच्छब्देन ।

ज मेति ॥ यतो याभ्यां देवकीवसुदेवाभ्या यत्र येषु च स्थानेषु
मथुरागोकुलवृन्दावनद्वारकादिसंज्ञेषु, अस्य सर्वकार्यकारणात्म
कस्याखण्डस्वरूपस्य । यद्वा, अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरा
त्, श्रीवासुदेवस्य वस्तुतो ज मादिशून्यस्यापि ज मादि अभू-
दिति शेष. । आदिशब्देन वृद्धिस्थितिबाल्यकौमारादिस्वर्गारोह
णान्ता लीला गृह्य ते । अनु पश्चाज्ज मान तर यश्च श्रीवासुदेवो
यन्मिथुन नन्दयशोदारूपम् । अयात् अगमत् । यत्र च यासु
लीलासु स्वेन धाम्ना तत्तदधिकारिषु अधिकारतारतम्यत क
चिन्निर्गुणसच्चिदान दक दम दोहरूपेण, क्वचित् कोटिक दर्पदर्प
परिमर्दनसु दरेण श्रीविग्रहेण ब्रह्म ब्रह्मानन्द तेने । तच्च ताश्च
धीमहीति सर्वेषा यच्छब्दाना लिङ्गसम वयेन तदा सम्ब ध ।
आनन्द विशिनष्टि ॥ सदा निरस्तकुहकम् ॥ सता कृष्णक्रीडा
कथादिपराणाम् । आ सम्यङ्निरस्त कुहकमज्ञान येन तत् । तथा
सत्यविषयत्वात् सत्यप्रापकत्वाच्च सत्यम् । पर सर्वसुखाश्रयम् ।
यदपेक्षया यस्य सुखस्य समत्वमधिकत्वञ्च नास्तीत्यर्थ । अत
एव तदा तेषा त्रिसर्गस्त्रिविधो भूतेन्द्रियदेवतारूप सर्गो, मृषा
मिथ्याऽभूत् । देहेन्द्रियाभ्यासाभावेन सदा समाहितत्वात् । के
षाञ्चित्तु अमृषा सत्य वाऽभूत् ।
ताश्च लीला क्रमेण निर्दिशति ॥ य श्रीकृष्ण इतरेषा बहिर्मुखा
णा पूतनादीनामपि, अर्थेषु यथाधिकार भोगमोक्षलक्षणषु अ भिज्ञो
निपुण स्वय सम्पादक इत्यनेन राजसतामसदैत्यादिभुभारक्ष
पणलीला, परमदयालुता च निरूपिता । पुन , स्वराट ॥ स्वाश्च स्वे
च स्वे एकशेष । तै स्वै वत्सवत्सपालगोपालयादवकौरवादि-
भि , गोगोपीयादवीकौरवीप्रभृतिभिश्च कौमाराद्यवस्थासु यथोप
योग यथावसर राजते इति स्वराट । तेन सर्वानुग्र हकत्व सर्वो

पारम्यत्वञ्च स्वस्य दर्शितम् । विशेषतो ब्रह्ममोहनलीलामाह ॥ कश्च
पे कवि ब्रह्माणमान दयितुम् आदि स्वरूप मपञ्चाञ्चित मपञ्च-
वञ्चितञ्च तेने अदर्शयत् । अनेन, सर्व विष्णुमय जगत्, नेह
नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुत्यर्थो दर्शित । ननु किमाशय एवम-
तिरहस्य स्वरूपम् अदर्शयत्, तमाशयमाह ॥ अमुह्यन्ति सूरय
इति ॥ सर्व खल्विद ब्रह्मत्यनया श्रुत्या मत्यक्षममाणसिद्धस्य
मपञ्चस्य बाधेन सर्वत्राऽखण्डब्रह्मज्ञानस्यातिदुर्घटत्वात् सूरयो
विद्वांसोऽपि मुह्यन्ति । तादृशदर्शने असम्भावनाविपरीतभावना
दिभिर्व्याकुला भवन्ति । अनया लीलया श्रुत्युदाहरणरूपया तु
अमुह्यन्ति । अ इत्यव्यय निषेधे । लिङर्थो लट् लकारश्छान्दसः ।
तेन सूरयो न मुह्येयुरिति सम्भावयितु तथाऽदर्शयदिति । तदपि
हृदा मनसा सङ्कल्पमात्रेणैव, न बहुमयत्नैरिति । विशेषतो रास
लीलामाह ॥ यत्र तेजोवारिमृदा यथा विनिमयो जातः । यत्र
रासलीलायामनन्तानन्तमूर्त्ते स्वस्य तथा श्रीमतीनां गोपीनाञ्च
चमत्कृतकन्दर्पकदम्बरुचिरतरमरीचिचयचुम्बितचारुमुखचन्द्रवृन्द द
चन्द्रिकासुषमाभिस्तेजसां सकलकलाधरादीनां ज्योतिर्गणानां प्र
काशकानामपि प्रकाश्यभाव तेने । तेन, न यत्र सूर्यो भाति न
चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः * तमेव भान्तम
नुभाति सर्व तस्य भासा सर्वमिद विभातीत्यादिश्रुत्यर्थो दर्शि
त । तथा निजवेणुकलरवेण वारिमृदां वारिणो यमुनाजलस्य
सदा स्वत प्रसरणस्वभावस्य स्तब्धत्वेन मृद्भावत्व कठिनत्व निश्च
लत्व, तथा मृदा मृद्भेदाना गोवर्द्धनतरुल्लताना स्थावराणामचेत
सामपि द्रवपुलकादिना जङ्गमचेतनधर्मत्वञ्च तेने । अनेन कर्तुमक
र्तुम यथाकर्तु समर्थत्वस्येश्वरत्वस्य सूचनेन स्वभक्तानां सर्वथा स
र्वाभीष्टसाधकत्व व्यञ्जितम् ॥ ४ ॥

यद्वा, अष्टादशसहस्रश्लोकात्मक श्रीमद्भागवतमालामन्त्र घो तयन् मन्त्रदेवतयोश्चाभेदमुपदिशन् भगवान् कृष्णद्वैपायन श्री मद्भागवतमेव ध्यायन् मङ्गलमाचरति ॥ ज मेति ॥ यत् श्रीमद्भा गवत यत' पुरुषस्य ज मादि अस्य = निरस्य ब्रह्मस्वरूप तेने । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुते. । तद्धीमहीति सम्बन्ध । यतते इति यत् तस्य यतः प्रयत्न कुर्वतः स्वनिष्ठस्येत्यर्थ. । प्रयत्नो नाम, आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रौतः । तत्र श्रवण तु, उपक्रमोपसहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् * अर्थवादोपपत्ती च लिङ्ग तात्पर्यनिर्णये इत्युक्तषड्लिङ्गैः समग्र ग्रन्थस्य तात्पर्यावधारणम् । मननञ्च, श्रवणावधारितेऽप्यर्थे रज स्तमोभ्यां प्राप्तस्यासम्भावनाविपरीतभावनादेस्तत्तदुक्तयुक्तिभि र्निरासः । निदिध्यासन तु, सशयादिशून्यस्य शास्त्रार्थस्याविच्छिन्न धाराप्रवाहेनाऽनुचि तनमिति । अस्येत्यत्र असुधातोः क्त्वाप्रत्य यस्य समास विनाऽपि ल्यबादेशश्छा दस' । आदीति ब्रह्मविशे षणम् । अनेनैव साङ्ख्याभिमता. षड्भावविकारा निरस्ताः । चे- ति समुच्चये । पुनः यत्पदोक्तस्य श्रीभागवतस्य सर्वशास्त्रेभ्यः सर्वथा श्रेष्ठत्वप्रतिपादकानि समानाधिकरणानि षड्विशेषणानि। यथा– अ वयात्, इतरत , अर्थेष्वभिज्ञ', स्वराट्, धाम्ना स्वेन स दा निरस्तकुहक, सत्य परम् इति । तत्र, अन्वयः = सन्ततिः । स ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयावित्यमर । सा हि द्विधा । पुत्रपौत्रादिरूपा, शिष्यप्रशिष्यादिरूपा च । अ वयेन शिष्यादि सन्तत्या अत्यते गम्यते प्राप्यते वा इत्यन्वयात् । यद्वा अनु प्रति पदम् अय शुभाऽदृष्ट धर्म्मादिजनकम् आतयति प्रापयतीति अ व यात् । यद्वा, अन्वयमनादिससारसम्बन्धम् अत्तीति अन्वयात्, ससारनिवर्तकमित्यथः ॥ इतरत इति ॥ इत ज्ञान राति ददातीति

इतर, प्रथमैकवचने तसिल् । अनेन ससारनिवर्तकत्वमुपपादितम्। यद्वा, अन्वयादितरत इत्येकमेव पदम्। तत्र पञ्चैव विशेषणानि। अत्र पक्षे अन्वयस्य ससारसम्बन्धस्य आदि मूलाज्ञान, तत तरतः तर्तुका मस्येति षष्ठ्यन्तम् । यत इत्यस्य विशेषणम् । पुनः, अर्थेष्वभिज्ञः स्वराट् इति पदद्वयम् । अर्थेषु प्रकरणाऽभिधेयेषु ये अभिज्ञा उ क्तयुक्त्या तात्पर्यावधारणचतुरास्तेषु स्वेन स्वरूपेण राजते इति। यद्वा, एकमेव पदम् । अत्र अर्थोऽवधारित वस्तु परमात्मा । तस्मि न्निष्वभिज्ञास्तल्लक्ष्यसाधने दक्षास्तेषु स्वराट् । तदुक्त कठोपनिष दि- आत्मान रथिन विद्धीत्यादिना । अत्रापि वक्ष्यति–आहुः शरीर रथमिन्द्रियाणि हयानभीषून् मन इन्द्रियेशम * वर्त्मानि मात्रा धिषणां च सूत सत्त्व बृहद्बन्धुरमीशसृष्टम् ॥ अक्षं दशप्रा णमधर्मधर्म्मौ चक्रेऽभिमान रथिन च जीवम् । धनुर्हि तस्य प्रणव पठन्ति शर तु जीव परमेव लक्ष्यमिति ॥ श्रीभागवतस्वरूप ञ्च गौरीतन्त्रे श्रीशिवेनोक्तम् - प्रथमश्च द्वितीयश्च चरणौ द्वौ प्र कीर्तितौ * तृतीयश्च चतुर्थश्च द्वावूरू समुदीरितौ ॥ पञ्चमो नाभिदेशश्च षष्ठो हृदयमेव च । सप्तमश्चाष्टमश्चैव बाहू द्वौ परि कीर्तितौ ॥ नवम. स्कन्धदेशः स्याद्दशमो मुखमुच्यते । एका दशो भालतट द्वादशस्तु शिखोच्यते ॥ एव सर्व भागवत श्रीहरे र्मूर्तिरुच्यते । रसिकास्तद्विजानन्ति नान्येषा पदमत्र हीति ॥ यद्वा तत्स्वरूपमत्रैव वक्ष्यति । यथा, कृष्णे स्वधामोपगते धर्म्मज्ञाना दिभि सह * कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदित इति । अ त्रेद तत्त्वम् । त्रिलोकतिमिरहर्ताऽर्को हि त्रिलोक्या एव, बाह्यमेव, दिनेष्वेव, सावशेषमेव, अतिरोहितमेव तमो हन्ति, न सदा सर्वत.। अय तु श्रीमद्भागवताऽर्को ब्रह्माद्यनन्तान्तस्य लोकस्याऽऽभ्य तर तिरोहितमपि तम. सर्वदा सर्वप्रकारेण निःशेषमेव हन्तीति द्विती

यार्कोदयो विफल इत्यपि नाऽऽशङ्कनीयमिति ।

अस्यार्करूपकत्वमित्थमनुसन्धेयम् । गगनमण्डलस्थो हि सूर्यो, द्वादशात्मा शीघ्रमन्दसमगतिभिश्चलन् लघुदीर्घसमदिनानि प्रकटयन् षट्सु ऋतुषु रसविशेषान् शीतोष्णादीननुभावयति तथा श्रीमद्भागवतार्कोऽपि द्वादशस्कन्धात्मा कर्मज्ञानोपासनागतिभिश्चरन् भोगमोक्षप्रेमभक्तिसुखानि प्रकाशयन् षट्सु ज्ञानेन्द्रियेषु लोकोत्तरान् रसविशेषाननुभावयतीति । पुनः, धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकम् ॥ स्वेन धाम्ना स्वरूपेण सघनघनश्यामद्विभुजमुरलीधरवासुदेवरूपेण उक्तार्करूपेण वा सतां स्वनिष्ठानाम् आ सम्यग् निरस्तं कुहकं येन तत् । पुनः सत्यं सत्यविषयत्वात् । पुनः परम् । उक्तयुक्त्या सर्वशास्त्रोत्तरम् । अयं भावः । भगवान् वेदव्यासो द्वापरान्ते वेदेतिहाससप्तदशपुराणानि विभज्य विचार्यापि आत्मप्रसादमलभमानस्तत्र तत्रापरितुष्यन् परमकारुणिकतया सर्वेभ्यो वेदेतिहासपुराणादिभ्यः सारं सारं समुद्धृत्याधिकारिजनचित्तप्रसादायैतत्पुराणञ्चकार । प्रथमस्कन्धे प्रथमाध्याय ऋषीणां प्रश्नः । त्वया खलु पुराणानीत्यारभ्य, अतः साधोऽत्र यत् सारं समुद्धृत्य मनीषया * ब्रूहि नः श्रद्दधानानां येनाऽऽत्मा सुप्रसीदतीत्यादिः । दशमस्कन्धे, इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः * समुद्धृत इत्याद्यभ्यासश्च । सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते * इत्युपसंहारश्चेममेवाऽर्थमावेदयतीति । ननु, तेने इति भूतनिर्देशेन इदानीन्तनेषु स्वरूपं न प्रकाशयतीत्येवावगम्यते । तत्राह ॥ मुह्यन्ति यत्सूरय इति ॥ ये शास्त्रकुशलाः सूरयो हृदा नमनेन । उपलक्षणमेतच्छ्रवणादीनाम् । श्रवणादिभक्तिरसावेशेन मुह्यन्ति रसविवशा भवन्तीति वर्तमाननिर्देशेन तेषाञ्च सदैव तनोतीत्याक्षिप्यते इति । रसविवशत्वञ्चालङ्कारविद्भिः सात्त्विकगण-

त्वेनोक्तम् । यथा, स्वेदस्तम्भोऽथ रोमाञ्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथु' * वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मता इति । अत्रापि च– यदा विकारो नेत्रे जल गात्ररुहेषु हर्ष इति । गौरीतन्त्रे च, रसिकास्त द्विजानन्ति, नान्येषां पदमत्र हि * इति । पुनः कथम्भूतम् ॥ यत्र त्रिसर्गो मृषा इति ॥ यत्र यस्मिन् भागवते विचारिते इति शेषः । तिसृणामवस्थानां जाग्रदादीनां सर्गः स्वभावो विश्वादि र्मृषा भवति । तुरीयस्यैव सत्यत्वात् । यद्वा, त्रयाणां कायिकादीनां कर्म्मणां सर्गस्त्यागः सन्न्यासो मृषा भवति । तेषामपि भगवद॰ र्पितत्वेन भक्तिद्वारा तत्त्वज्ञानपर्य्यवसायित्वात् । वासुदेवे भ गवति भक्तियोगः प्रयोजितः * जनयत्याशु वैराग्य ज्ञानञ्च यद ऽहैतुकमिति वचनात् । यद्वा, त्रयाणां ब्रह्मादीनां भेदयुक्ताना सर्गो निश्चयो मृषा भवति । वस्त्वैक्यविकाशेनौपाधिकभेदस्यावास्तव- त्वात् । यद्वा त्रयाणां गुणानां सर्गः सृष्टिः । सर्वोऽपि प्रपञ्चो मृषा भवति । अज्ञानकार्य्यस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वाद् रज्जुसर्पवदिति । अत्र दृष्टान्तः ॥ कवये तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इति ॥ क वये कवेः, तदर्थं वा । कविरत्र सांख्यादिशास्त्रज्ञः । विनिमयो ऽन्यस्मिन्नन्यप्रतीतिः । तेनाऽयमर्थः । तेजसो महाभूतभेदस्य वि- निमयो ग्रहनक्षत्रदीपादिः । वारिणो विनिमयो फेनोपलतुषारादि' । मृदो विनिमयो नगवृक्षादिः । ते तु अतिमूढस्य वस्तुतस्तत्त्वान्तर- तया प्रतीयन्ते । कवेस्तु कार्य्यकारणभावेन कारणतयैव प्रतीयन्ते । यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञात भवति । वाचारम्भ ण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतेः । कार्य्यकारण वस्त्वैक्यमर्शन पटतन्तुवद् * इतिस्मृतेश्च । तथा श्रीमद्भागवते वि- चारिते सर्वाण्यपि कार्य्यकारणानि परमकारणतया प्रतीय ते इति । नेह नानास्ति किञ्चन, सर्वं खल्विद ब्रह्मेत्यादि । तथा सर्वं

विष्णुमय जगत्, सकलमिदमहञ्च वासुदेवः, वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ इत्यादिश्रुतिस्मृतिसारार्थस्यैवाऽत्र प्रतिपादनात् । द्रव्य कर्म्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च * वासुदेवात् परो ब्रह्मन्नचान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वत इत्यादिष्विति ॥ ५ ॥

यद्वा, यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्म्मविस्तर. * वृत्रासुरवधोपेत तद्भागवतमिष्यते इति मत्स्यपुराणात् । तथा, ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः * हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवत विदुरिति वामनपुराणात् । गायत्रीभाष्यरूपोऽय द्वादशस्कन्धसयुतः * ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्र' श्रीमद्भागवताभिध इति गौरीतन्त्राच्चास्य पुराणस्य गायत्रीभाष्यरूपत्व, गायत्र्यारम्भत्वञ्च प्रतीयते । तच्च गायत्रीभाष्य नाम तद्विवरणम् । तच्च जीवश्वेरयोः शुद्धतत्त्वम्पदयोरेकत्वेनोपपादनम् । यत्ते रूप कल्याणतम तत्ते पश्यामि, योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽहमस्मीति श्रुतेः । तच्च श्रीमद्भि. सर्वज्ञैः स्वामिपादैः सुविस्तर समग्रग्रन्थेनोपपादितम् । गायत्र्यारम्भस्तु, धीमहीति पदेनैव गायत्र्या' प्रारम्भेण च गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमिति दर्शितमित्युक्त, न त्वानुपूर्व्येण । अत एवेदानीं जन्माद्यस्येति पद्येन गायत्र्यर्थो निरूप्यते । तथाबहुभिर्विशेषणैरुपपत्त्या चास्मिन्नेव पद्ये सामान्यतो भाष्यरूपत्वञ्चोपपादित ज्ञेयमिति । तत्र गायत्र्यारम्भो नाम, तत् सवितुर्वरेण्यमितिमन्त्रेणैवारम्भ इति चन्न । पुराणस्य वेदविवरणरूपत्वाद् गायत्र्यर्थप्रतिपादकश्लोकेनाऽऽरम्भ एव गायत्र्यारम्भो विवक्षितो, न तु गायत्रीस्वरूपेण । तथा सति श्रुतिस्मृत्योर्भेदाप्रतीतेरिति । तदुक्त स्मृतौ । पुराण धर्म्मशास्त्रञ्च वेदार्थपारबृहणमिति । श्रवणाच्छ्रुतिरित्याहुः स्मरणात् स्मृतिरुच्यते इत्यादि । श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छदितिशिष्टोक्तेश्च । तत्रादौ गायत्री यथा,

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयादिति ।
अस्या अर्थस्तु, तत् तस्य प्रसिद्धस्य देवस्य दिवि द्योतमानस्य
सवितुर्विश्वप्रसवकर्तुर्यो भर्गोऽज्ञानादिद्वैततृणभर्जको मण्डलस्थः
पुरुषविशेषस्तेजोरूपो नोऽस्माकं जीवानां धियो धीवृत्ती· प्रचो
दयात् दृष्टादृष्टफलजनकेषु कर्म्मसु प्रेरयति तं वरेण्यं वरणीयं स
र्वोत्तमं पुरुषम् आत्मत्वेन धीमहि ध्यायेम इत्याशंसा ॥
वस्तुतस्तु सवितुर्देवस्येत्यत्र उपचारे षष्ठी, राहोः शिर इतिव
त् । तेन य· स प्रसिद्ध सविता देवो भर्ग· सर्वानर्थभर्जको नो
ऽस्माकं धिय· प्रचोदयात् तं वरेण्यं धीमहीत्येव प्रतिभातीति मनसि
निधाय भगवान् कृष्णद्वैपायनो मङ्गलमाचरति ॥ ज माद्यस्येति ॥
यत यस्मात् सवितुरस्य विश्वस्य जन्मादि भवतीति शेषः, तस्य तेजो
भर्गो धीमहीति सम्ब ध· । यच्छब्दस्य उद्देश्यसमर्पकत्वात् सवितु
समर्पकत्वं युक्तमेव भर्गपदस्य भर्जनकर्तृत्वाद्युक्तमेव तेजोवाच्यत्व
मिति । तथोक्तं योगियाज्ञवल्क्येन । सविता सर्वभूतानां सर्वभा
वान् प्रसूयते * सवनात् पवनाच्चैव सवितेत्युच्यते हि सः ॥ १ ॥
भ्रस्जा पाके भवेद्धातुर्यस्मात् पाचयते ह्यसौ । भ्राजते दीप्यते
यस्माज्जगच्चान्ते हरत्यपि ॥ कालाग्निरूपमास्थाय सप्तार्चि· सप्तर
श्मिभि । भ्राजयत्यत्स्वरूपेण तस्माद्भर्ग· स उच्यते । तथा च, भेति
भीपयते लोकान् रेति रञ्जयते प्रजाः * ग इत्यागच्छत्यजस्रं भ
गवान् भर्ग उच्यते इति । यच्छब्देनोक्तस्य सवितुर्विशेषणं स्वरा
डिति । स्व स्वर्गे आसम्यगटतीति स्वराट् । यद्वा स्वेन असाधार
णस्वरूपेण राजते इति स्वराट् । अनेन देवपदं व्याख्यातम् ।
यदाह योगियाज्ञवल्क्यः । दीव्यते क्रीडते यस्माद्रोचते द्योतते
दिवि * तस्माद्देव इति प्रोक्त· स्तूयते सर्वदैवतैरिति । चः समु
च्चय । पुन· कथम्भूतः सविता ॥ अरिमृदा हृदायः ॥ अरिभिः

कामादिभि पद्भिरिन्द्रियैर्वा मृत्र ते पीड्यन्ते इति अरिमृदो बुद्ध्यादिपरतन्त्रा जीवास्तेषा हृदाय । हृत् अन्त करणम् । आययति इष्टादृष्टार्थकर्म्मसु प्रेरयतीति हृदाय । एतेन पदद्वयेन, धियो यो नः प्रचोदयादिति पदचतुष्टय व्याख्यातम् । यथाऽऽह स एव । । च न यामो नय भर्ग धियो यो न प्रचोदयात् * धर्म्मार्थिकाममोक्षेषु बुद्धिवृत्ती पुन पुनारिति ॥ धीमहीति स्वरूपमेवोक्तम । यच्छब्देनैव तच्छब्द आक्षिप्यते । यथाह स एव, यच्छब्दनैव तच्छोब्दो बोद्धव्य सतत बुधै * उदाहृते तु तच्छब्दे यच्छब्द स्यादुदाहृत इति । तेजसो विशेषण परमिति ॥ पर सर्वोत्तममित्यर्थ । एतेन वरेण्य पद व्याख्यातम् । एवमेभिरुक्तपदै सर्वो गायत्र्यर्थो व्याख्यात । अवशिष्टानि पदानि भाष्यरूपत्वप्रतिपादनाय यथासम्भव विशेषण तया योज्यानि । यथा तेजसोऽन्य यादितेजोव्यावर्त्तनाय वरेण्यत्व प्रतिपादनाय च चत्वारि विशेषणानि– आदीति, यथा त्रिनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषेति, धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति, सत्यमिति च । तत्र आदिपदेन, तमेव भान्तमनुभाति सर्व तस्य भासा सर्वमिद विभातीति श्रुते, सर्वतेजसा तेजस्त्वेन वरेण्यत्व सिद्धम् । एव यत्र, यस्मिन् तेजसि मृषाऽपि त्रिसर्ग त्रयाणा मायागुणाना सर्गो भूतेन्द्रियदेवतादिरूपो, यथा यथावदेव, वा एवार्थे । त्रिनिमय सत्यरूपा व्यवहारदशायां भातीति शेष । तत् परसत्यतया मृषा सर्गोऽपि रज्जुसर्पवदधिष्ठानसत्यैव सद्वन् प्रतीयत इत्यर्थ । असङ्गो ह्यय पुरुष इति श्रुतेः । प्राप्तत्रिसर्गसम्बन्ध वारयति ॥ धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति ॥ सदा कालत्रयेऽपि स्वेन महसा निरस्त कुहक सङ्गदोषो येन तत् । अत एव, सत्य सर्पभ्रमस्य अधिष्ठानावधित्वाभ्यां रज्जुवत् । कालत्रयव्यापिपूर्णमित्यर्थ । पुन यत इत्यस्य सवितृसमर्पकस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्या कारणत्वाप

म्भ

शा
स्वय
न
क
मक
इ
ा,
सङ्
नत्त
गर्भ
भि
त्रर्थे
य
षाम
ाङ्ख
: स
पुर
नेद
ाणि
वा
ं स
ायो
य
। अ
हय
र—
स्था